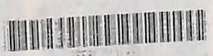
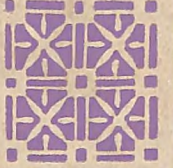

६०

म. ग्रं. सं. टाणे
विषय निबंध
सं. क्र. १२२५

वाङ्मय विकास

ग. अं. मा इ रवी क क र

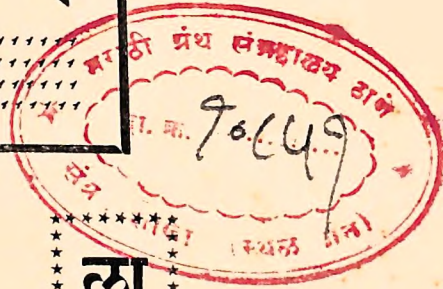

REFBK-0010851

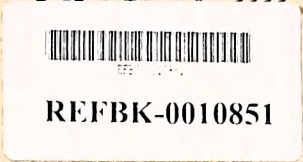
महाराष्ट्र
प्रकाश
अमरावती

वा द्य य

ला
वि स

गजानन त्र्यंबक माडखोलकर

महाराष्ट्र
प्रकाशन
अमरावती

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वतंत्रपणे
भुजकम २५५७७ वि: निबंध
क्रमांक १२२५ नों: दि: २०१३/५०

मू ल्य पां च रु प ये

©

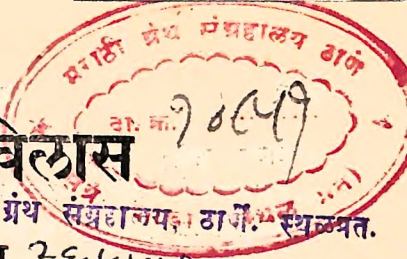
सी. सुधा
माडखोलकर
नागपुर
दुसरी
आवृत्ति
मार्च
१९६०

मुद्रक
बा. ग. ढवळे
कर्नाटक मुद्रणालय
चिरावाजार, मुंबई २
प्रकाशक
प्र. दि. बेदरकर
महाराष्ट्र प्रकाशन
राजकमल चौक, अमरावती

माझे
प्रिय
सुहृद्

प्रो. विठ्ठल हरि कुलकर्णी, एम्. ए.

त्यांना
स्नेहभावपूर्वक समर्पण

वाङ्मय-विलास

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थापित.

ज्ञानकोश..... २६५७७७ वि: निबंध
क्रमांक..... १२२५ नों: दि: २०/३/६०
(१)

जगांतील सर्व विषयांचे ज्ञान एकवटण्याचा प्रयत्न करणे, हे मानवी कल्पनाशक्तीचे एक स्पृहणीय धाडस आहे. सर्व सृष्ट वस्तूंचा संग्रह करणे हे जितके अवघड, त्याहूनही सर्व विषयांच्या ज्ञानाचे संकलन करणे अधिक अवघड होय. कारण, सृष्ट वस्तु या साकार व म्हणून सान्त असतात. पण, ज्ञान हे आकार, अंत किंवा इतरहि उपाधि यांनी विरहित आहे. ज्ञानाला उपमा केवळ एका अनाद्यनंत काळाचीच शोभेल. आणि, काळाची भूत-वर्तमान स्वरूपे आपण जशी सारखीच आदरणीय समजतो, तशाच ज्ञानाच्या जुन्या-नव्या शाखा सारख्याच अभ्यसनीय वाटतात. फुलाचे रूपांतर फळांत झाल्यावर फळाचा आस्वाद घेणाऱ्या मनुष्याला फुलाची आठवणहि होत नाही. पण, जुन्या शोधांतून नवा शोध कसा उत्क्रांत झाला हे जाणून घेण्याची मनुष्याची उत्सुकता इतकी उत्कट असते, की त्यामुळे नवीन शोध लागल्यावरहि जुन्या शोधांचे ऐतिहासिक महत्त्व शिल्लकच रहाते. शिवाय, ज्ञान हे अभिरुचिग्राह्य असल्यामुळे, कोणत्याहि तत्त्वाचे किंवा सिद्धांताचे नावीन्य, त्या अर्थाने तरी, कधीच नष्ट होत नाही. समाजसत्तावादाचे तत्त्वज्ञान उदयास येऊन आतां इतकीं वर्षे लोटलीं, तरीसुद्धां मिलच्या प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीचा किंबहुना एकमुखी राजसत्तेचाहि पुरस्कार करणारे लोक अद्याप आढळतातच कीं नाही ? त्यांच्या दृष्टीने त्या तत्त्वांचे महत्त्व आणि नावीन्यहि अजून कायमच आहे. ज्ञानाच्या या नावीन्याला उपमाच द्यावयाची झाली, तर ती कस्तुरीच्या परिमळाची अथवा अप्सरेच्या यौवनाची देतां येईल. बागेतून नुकत्याच तोडून आणलेल्या फुलांच्या सुवासाला ताजेपणा जरी कस्तुरीच्या घमघमाटांत नसला, तरी तिच्या आमोदाने ज्याप्रमाणे मनाला आल्हाद होतो, त्याप्रमाणे प्राचीन तत्त्वज्ञानाचे परिशीलनहि मनाला प्रफुल्लित केल्याशिवाय रहात नाही. तेव्हां, ज्ञान हे जसे अनंत तसेच

अजर आहे; व त्याचा संग्रह करितांना जुने-नवे म्हणून निवडानिवड करण्याची सोय नाही. ज्ञानसंकलनाच्या उद्योगांत अतिव्याप्ति होण्याचा संभव कमी; उलट अव्याप्ति होण्याचीच भीति फार.

वस्तुतः जगातील सर्व गोष्टींचें पूर्ण असे ज्ञान मनुष्याला अद्यापि मुळीच झालेलें नाही. परंतु, जें काहीं थोडें फार ज्ञान जगाविषयी झालें आहे, तें संकलित करण्याची महत्त्वाकांक्षा मात्र विद्वानांच्या मनांत उदित झाल्याचें अगदी इतिहासाच्या आरंभापासून आढळून येतें. आणि, ज्या ज्या वेळीं कल्पनेला कर्तृत्वाची जोड मिळून उपलब्ध ज्ञान एकत्रित करण्याची त्यांना आशा वाटली, त्या त्या वेळीं त्यांनीं हें साहस करून पाहिल्याचे प्रत्यक्ष पुरावेहि फार प्राचीन काळापासून सांपडतात. ज्या वेळीं अर्ध्याहून अधिक जगाला अक्षर-ओळख-सुद्धां झालेली नव्हती, त्या वेळींहि लोकोत्तर बुद्धीच्या यत्नशील पुरुषांनीं 'ज्ञानकोश' निर्माण करण्याची धडपड केली आहे. मात्र, त्यांनीं तयार केलेल्या या ज्ञानकोशांना 'ज्ञानकोश' म्हणणें कितपत यथार्थ होईल, याची शंकाच वाटते. परंतु या बाबतींत केवळ प्राचीन ज्ञानकोशकारांनाच दोष देण्याचें कांहीं कारण नाही. ज्ञानकोश कितीहि कुशलतेनें अगर कष्ट घेऊन सिद्ध केला, तरी तो केव्हांहि अपूर्णच रहाणार; मग तो एक व्यक्ति करो वा संस्था करो. ज्ञानकोशाची कल्पना जरी शक्य कोटींतली असली, तरी त्या कल्पनेला निवळ निर्दोष मूर्त स्वरूप देणें अशक्य आहे. याला कारण मनुष्याच्या मनाला खिळून राहिलेल्या संकुचित भावना. वैमानिक कितीहि निपुण असला, तरी पृथ्वीला वेष्टून असलेल्या वातावरणापलीकडे भरारी मारणें त्याला शक्य नाही. तसेच, मानवी बुद्धि कितीहि स्वतंत्र असली, तरी देश-काल-रूढींच्या मर्यादांचें सर्वथैव उल्लंघन करणें तिला अशक्य होतें. त्यामुळे, सत्याचें संशोधन करणाऱ्या मोठमोठ्या तत्त्वज्ञांच्याहि विचारसरणींत विसंगति उत्पन्न झालेली असून, निःपक्षपात बुद्धीनें जगाचा इतिहास लिहिण्याची प्रतिज्ञा करून बसलेल्या अनेक धुरंधर लेखकांचें सत्यनिष्ठेचें अवसान आजपर्यंत वारगळलेलें आहे. ज्ञानकोशाच्या कार्याला हात घालणाऱ्या व्यक्तीच्या अगर संस्थेच्या मतांची जी कांहीं विशिष्ट घडण असेल, तदनुरूप त्या ज्ञानकोशाची रचना होते. केवळ निर्मम बुद्धीनें जगाकडे पहाणें किंवा त्याविषयीं विचार करणें मनुष्याला स्वभावतःच शक्य नाही. जी गोष्ट व्यक्तीची, तीच संस्थेची. मात्र हें ममत्व

कोणत्या जातीचें असेल, तें सांगणें कठीण आहे. तें धार्मिक, राष्ट्रीय, आध्यात्मिक अथवा इतर कोणत्याहि प्रकारचें असूं शकेल. आणि, जोपर्यंत तें कोणत्या ना कोणत्या तरी रूपानें व्यक्तिमात्रांत वसत आहे, तोपर्यंत तरी अगदीं पूर्वग्रहमुक्त मनानें जगाचें पर्यालोचन करून, सर्व राष्ट्रांना व मनुष्यांना संमत होईल, असा अव्यंग ज्ञानकोश निर्माण करणें अशक्य आहे.

‘ग्रंथसंग्रह हेंच खरें विश्वविद्यालय होय,’ अशा अर्थाचें कार्लोईलचें एक मुभाषित आहे. त्याचा अनुवाद करून असेंहि म्हणतां येईल कीं, तज्ज्ञ लेखकांनीं लिहिलेला प्रमाणभूत ग्रंथसंग्रह हाच खरा ज्ञानकोश होय. आणि, एका अर्थानें, तें बरोबरहि आहे. ज्ञानकोशाच्या लेखकांनीं आपल्या कल्पने-प्रमाणें अगर मताप्रमाणें सजवून लिहिलेली एकाद्या देशाची, धर्माची किंवा संस्कृतीची इतिहासवजा हकीकत वाचतांना, कितीदां तरी ज्ञानकोशांत अज्ञान आणि असत्य नांदत असल्याचा अनुभव येतो. हें अज्ञान किंवा हा सत्याचा विपर्यास ज्ञानकोशांत नेहमीं जाणून बुजून घुसडला जातो, असें थोडेंच आहे ? पुष्कळ वेळां चुकीचीच माहिती मिळते. परंतु कित्येकदां चुकलेली माहितीच बुद्ध्या अगर वेपवाईनें दडपण्यांत येते. पहिला खेळ अज्ञानाचा, तर दुसरा बहुधा विकाराचा किंवा दुराग्रहाचा असतो. परंतु, कोणाचा कां खेळ असेना, त्यामुळें वाचकांची फसगत होते एवढें मात्र खरें. चंद्राचे वेध घेणाऱ्या ज्योतिर्विदांनीं, चंद्रलोकावर नद्या विपुल आहेत, असा मागें एकदां शोध लावला होता. पुढें दुर्विणीच्या भिंगांवरील रेषांमुळें त्यांना तसा भास झाल्याचें सिद्ध झालें. अशा तऱ्हेचीं आभासात्मक सत्यें ज्ञानकोशांतून कांहीं कमी आढळत नाहींत. शिवाय, निःपक्षपातीपणा हा, अंतःपुरांतील म्हाताऱ्या कंचुकी-प्रमाणें, नुसती नजर ठेवण्याच्या कामाचा. ज्ञानकोशाच्या बंदिस्त आवारांत दंडेली करून घुसणाऱ्या मालकाच्या ममतेतील दुराग्रहांना आडकाठी करण्याचें अवसान त्याच्या ठिकाणीं कुठून असणार ? तो वोलूनचालून निषेधात्मक व म्हणून निष्क्रिय गुण. त्यानें फार तर युक्तिवाद करावा. त्यामुळें अज्ञान नाना तऱ्हेचे बुरखे घेऊन ज्ञानकोशाच्या पवित्र परिसरांत बिनबोभाट वावरतांना दिसतें. पण, म्हणून कांहीं असा उद्योग कोणी करूं नये असें नव्हे. ज्ञानकोश कसाहि असला, तरी तो मनोविकासाला, ज्ञानसंवर्धनाला व विचारविनिमयाला मदत करितो, यांत शंकाच नाहीं. शिवाय, ज्ञानकोशांमुळें जगांतील एकंदर

सांस्कृतिक व्यवहाराची यथार्थ कल्पना घेऊन, त्या मानाने आपल्या राष्ट्राच्या अगर समाजाच्या संस्कृतीचे विशेष अथवा वैगुण्ये काय आहेत यांचीहि जाणीव होते. हे त्याचे अत्यंत महत्त्वाचे उपयोग जांपर्यंत दळदळीत दिसत आहेत, तोपर्यंत तरी कोणत्याहि भाषेत ज्ञानकोश असणे हे ती भाषा बोलणारांच्या राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने अगदी अवश्य आहे. म्हणून, डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा'च्या रचनेचा प्रचंड उद्योग अंगावर घेऊन, तो एका तपाच्या आंतच बहुतेक पूर्ण करित आणला, याबद्दल त्यांचे अभिनंदन केले पाहिजे. तथापि, खुद्द केतकरांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा'च्या ग्रंथश्रेणीचा विचार करण्यापूर्वी ज्ञानकोशाचे महत्त्व व त्याचा इतिहास यांविषयी थोडी चर्चा करणे इष्ट वाटते.

फार प्राचीन काळीं निरनिराळ्या नांवांखालीं जें ज्ञान-संकलन झालें, त्याची गणना ज्ञानकोशाच्या परंपरेंत अवश्य झाली पाहिजे. कारण, नांव जरी निराळें असलें, तरी या ज्ञान-संग्रहाच्या उद्योगाच्या मुळाशीं कल्पना एकच होती. तेव्हां, एकाच कल्पनासूत्रांत अनुस्यूत होणारे हे प्रयत्न, स्थितिभेदामुळे जरी किंचित् विसदृश वाटले, तरी त्यांचा ज्ञानकोशांत समावेश करावयाला काय हरकत आहे ? फ्रेंच ज्ञानकोशावरील आपल्या ग्रंथांत मोलेंसाहेबांनीं असें विधान केले आहे कीं ज्ञान ही वस्तु मुळांत एक असून, ज्ञानवृक्षाच्या भिन्न भिन्न शाखांतून एकच जीवनरस वहातो. ही कल्पना प्रथम अरिस्टॉटलच्या मनांत उद्भवली. पण तिला ज्ञानकोशाचें मूर्त स्वरूप मात्र मध्ययुगापर्यंत मिळालें नाहीं. परंतु, हें विधान करितांना मोलेंसाहेबांची दृष्टि युरोपच्या पलीकडे गेली नसावी, असें दिसतें. प्राचीन भारतीयांचे ज्ञान-संचयाचे प्रयत्न हे जरी जाणीवेनें केलेले नाहींत असें क्षणभर समजून सोडून दिले, तरी दहाव्या शतकांत रचलेला चीनचा प्रचंड ज्ञानकोश लक्षांत न घेऊन कसें चालेल ? शिवाय प्राचीन काळचे ज्ञान-संकलन हें बुद्धिपुरःसर केलेलें नसलें, तरी ज्ञानकोशाच्या कल्पनेचा विकास कसकसा होत गेला हें वघतांना, त्याचा विचार न करणें अयोग्य होईल. या दृष्टीनें पाहिलें, तर पृथ्वीवरील सर्वांत जुना ज्ञानकोश म्हणजे भारतीय आर्यांचे वेद हेच होत. कारण, वेद हे तत्कालीन आर्यांना अवगत असलेल्या ज्ञानाचे, परा आणि अपरा विद्यांचे व यजनकर्मांला अवश्य असलेल्या विधि-विधानांचे निधि आहेत. संहिता, ब्राह्मणे, आरण्यके व उपनिषदे मिळून होणाऱ्या या

वैदिक वाङ्मयभांडारांत आर्यांचें सर्व ज्ञान-धन सांठवलेलें असून, मानवजातीच्या अत्यंत प्राचीन संस्कृतीचें एवढें एकच प्रतीक आज पृथ्वीवर उपलब्ध आहे. आणि, आर्यवंशाच्या किंवाहुना मानवजातीच्या इतिहासाचा अभ्यास करावयाला वेदांसारखें दुसरें महत्त्वाचें साधन जगांत नाही, असे जे उद्गार मॅक्समुल्लर-साहेबांनी काढले आहेत, ते याच दृष्टीनें. ऋग्वेदांत ऋचा म्हणजे स्तोत्रें, यजुर्वेदांत यजनकर्माचे मंत्र, सामवेदांत सामगीतें आणि अथर्ववेदांत मंत्र-तंत्र-प्रयोग यांचा संग्रह केलेला आहे. ब्राह्मणांत देवादिकांच्या कथा दिलेल्या असून कर्म-कांडाची फलश्रुति त्यांत सांगितली आहे, असेंहि म्हटलें असतां शोभेल. आरण्यकें व उपनिषदें यांत तत्कालीन तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभ व परिणति हीं दोन्हीहि दिसून येतात. हें अवाढव्य ज्ञानभांडार ज्या स्थितींत आपल्या हातीं आलें, त्या स्थितीला यावयाला त्याला शतकानुशतकें लागलीं. वेद-रचनेचा काल निश्चयानें सांगणें शक्य नाही म्हणून ते अनादि आणि एका व्यक्तीनें ते रचलेले नसल्यामुळें त्या अर्थानें अपौरुषेय, अशी त्यांच्या अनादि-अपौरुषेयत्वाची उपपत्ति लावतां येईल. वेदांचें हें अति विशाल स्वरूप व जगाच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें त्यांना असलेलें अद्वितीय महत्त्व लक्षांत घेतलें म्हणजे—

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनं ।

अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥

ही मनुस्मृतीतील त्यांची प्रशंसा अगदीं यथार्थ वाटते. कारण, हा ज्ञानचक्षु जर लाघला नसता, तर भूतकालाच्या अथांग उदरांत लुप्त झालेले मानवी इतिहासाचे कितीसे अवशेष आज आपल्या दृष्टीस पडले असते ?

वेदांच्याच तोडीची, परंतु त्यांच्यानंतरची, जिला संस्कृतांतील दुसरा ज्ञानकोश म्हणतां येईल अशी सर्वसंग्राहक ग्रंथसंपत्ति म्हटली म्हणजे महाभारत ही होय. अध्यात्माचा, इतिहासाचा, दंतकथांचा, लोकनीतीचा, शास्त्रीय ज्ञानाचा महाभारत हा एक सागरच आहे. भारतकारांना त्या वेळीं जें जें काहीं संग्राह्य म्हणून वाटलें, तें तें सर्व ज्ञान, प्रसंगीं अतिव्याप्तीचा व विसंगतीचा दोष पत्करूनहि, त्यांनीं आपल्या लोकोत्तर ग्रंथांत घातलें आहे. आणि म्हणून महाभारतासंबंधीं प्रचलित असलेली 'व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम्' ही लोकोक्ति अगदीं योग्य वाटते. वेदांपेक्षांहि भारताची योग्यता कांकणभर अधिक आहे, ही

कल्पना प्राचीन काळापासूनच रूढ असल्याचें दिसतें. खुद्द भारतांतच अशी कथा आहे, कीं सर्व देवांनीं एकदां वेद व भारत हीं दोन्ही तुळून पाहिलीं असतां, भारत वेदांहून अधिक भरलें व त्या दिवसापासून

तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते।

भारताला महाभारत म्हणण्याची प्रथा पडली. महाभारतानंतरचा व ज्याला मोंलेंसाहेबसुद्धां ज्ञानकोश म्हणावयाला नाराज झाले नसते असा, बुद्धिपुरःसर केलेला ज्ञान-संचयाचा उद्योग 'अग्निपुराण' हा होय. या पुराणाच्या नांवावरून अशी कल्पना होते, कीं त्यांत अग्नीच्या माहात्म्याचें वर्णन केलेलें असेल; पण तसें नाहीं.

विद्यासारं यद्विदित्वा सर्वज्ञो जायते नरः।

—जें 'विद्यासार' जाणल्यानें मनुष्य सर्वज्ञ होतो तें मला सांगा, अशी प्रार्थना वसिष्ठ ऋषींनीं अग्नीला केली असतां, अग्नीनें त्यांना जें विद्यासार सांगितलें, तें सर्व या पुराणांत ग्रथित केलें आहे. सर्ग, प्रतिसर्ग, वंश, मन्वंतर व वंशानुचरित हे पुराणांतून नित्य येणारे पांच विषय तर अग्निपुराणांत आलेच आहेत; पण याशिवाय

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः।

छंदोभिधानं मीमांसा धर्मशास्त्रं पुराणकम् ॥

न्यायो वैद्यकगांधर्वे धनुर्वेदोऽर्थशास्त्रकम्।

इत्यादि सर्व अपरा म्हणजे प्रापंचिक विद्या आणि

..... परा विद्या यया ब्रह्मावगम्यते।

जिच्यामुळे ब्रह्मप्राप्ति होते ती परा म्हणजे अध्यात्म विद्याहि त्यांत निरूपिलेली आहे. तथापि, परा विद्येपेक्षां अपरा विद्येला म्हणजे ऐहिक विषयांच्या विवेचनालाच या पुराणांत अधिक महत्त्व दिलेलें असल्यामुळे, त्याची गणना 'तामस' कोटींत होते! अग्निपुराणाची रचना इसवी सनाच्या पांचव्या शतकांत झाली आहे असें म्हणतात. महाभारतासारख्या प्रचंड ग्रंथांतील मुख्य कथानक या पुराणांत अवघ्या बहोत्तर श्लोकांमध्ये सांगितलें असून, निरनिराळ्या विषयांचें विवरण व कथांचा संक्षेप मोठ्या कुशलतेनें केला आहे. फार काय,

अलीकडील कोणत्याहि ज्ञानकोशांत न सांपडणारें असें जगताच्या उत्पत्तीचें आणि पुढें घडून येणाऱ्या प्रळयाचेंहि अद्भुत वर्णन या भारतीय 'विद्यासारां'त वाचावयाला मिळतें ! तेव्हां, या पुराणाच्या माहात्म्यकथनांत

आग्नेये हि पुराणेऽस्मिन्सर्वविद्याः प्रदर्शिताः ।

हें सूतानें शैवटीं दिलेलें मत कुणाला मान्य होणार नाहीं ? या पुराणांतील दुधातुपाच्या समुद्रांचें व इतरहि कांहीं वर्णनें त्याज्य असलीं, तरी तत्कालीन समाजाला अवगत असलेल्या सर्व विद्यांचें सार त्यांत संकलित केलेलें असल्यामुळें, आधुनिक दृष्टीनेंहि त्याला ज्ञानकोश म्हणावयाला हरकत नाहीं. विजयानगरच्या वैभवशाली साम्राज्याचे संस्थापक विद्यारण्य माधवाचार्य यांच्या 'सर्वदर्शनसंग्रह' या सर्वमान्य ग्रंथाला भारतीय अध्यात्मविद्येचा ज्ञानकोश म्हणतां येईल. कारण, चार्वाकापासून शंकराचार्यापर्यंत आस्तिक-नास्तिक तत्त्वज्ञानाचे जेवढे संप्रदाय भारतांत उदयास आले, त्या सर्वांचें समालोचन या वाद-विवादात्मक ग्रंथांत विद्यारण्यांनीं केले आहे. आणि, शांकरदर्शनाशिवाय इतर पंधरा दर्शनांचें जरी या ग्रंथांत खंडन केलेलें असलें, तरी माधवाचार्यांनीं त्याहि दर्शनांची मांडणी पूर्वपक्षांत केलेली असल्यामुळें, भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या सर्व शाखांचा परिचय त्याच्या परिशीलनानें होऊं शकतो.

हिंदुस्थानापेक्षां चीनमध्ये ज्ञान-संकलनाचे प्रयत्न अत्यंत व्यापक प्रमाणावर झालेले असून, पाश्चात्य विद्वानांनींसुद्धां चिनी ज्ञानकोशांची प्रशंसा मुक्तकंठानें केली आहे. चिनी ज्ञानकोशांमध्ये सर्वांत मोठा जरी नव्हे, तरी सर्वांत प्रसिद्ध ज्ञानकोश माट्वाण्लिन याचा आहे. या कोशाची रचना अतिशय व्यवस्थित असून, त्यांत अनेक विषयांचें मार्मिक व मुद्देसूद विवेचन केलेलें आहे. It may be fairly said that this excellent work is a library in itself, and that if Chinese literature contained nothing else, it would be worthwhile to learn the language in order to read it- असे उद्गार फ्रेंच पंडित अँवेल रेमुसा यानें या कोशाविषयीं काढले आहेत. यानंतर, पंधराव्या व अठराव्या शतकांत जे दोन ज्ञानकोश खास राजाज्ञेनें निर्माण करण्यांत आले, ते तर इतके प्रचंड आहेत, कीं त्यांना चीनच्या उत्तर-सीमेवरील अजस्र प्राकाराची उपमा द्यावयाला कांहीं हरकत नाहीं. यांपैकी पहिला ज्ञानकोश तयार करावयाला बाराशें माणसें सतत पांच वर्षे खपत होतीं.

या कोशाची पृष्ठसंख्या जवळ जवळ दहा लक्ष असून, त्याची प्रकरणे २२८७७ आहेत. एवढा ग्रंथ छापून काढण्याचे धाडस कोण करणार ? त्याच्या हस्त-लिखित प्रतीहि फक्त दोनच होत्या ; व त्या दोन्हीहि बहुतेक नष्ट झाल्या आहेत. सोळाव्या शतकांत सम्राट् कांग्ही याच्या आज्ञेने दुसरा ज्ञानकोश रचण्यांत आला. या ज्ञान-संकलनाच्या कार्याकरितां त्यानें मुद्दाम विद्वत्सभा नेमली व ज्ञान-कोश छापण्याकरितां तांब्याचे टाइपहि पाडवले. पण, त्याच्या कारकीर्दींत सुरू झालेले हे काम त्याच्या पुत्राच्या कारकीर्दींत संपले ; व त्यासाठीं पैसाहि इतका खर्च झाला, कीं शेवटीं चलनाची चणचण भागविण्याकरितां सरकारला तांब्याचा टाइप गाळून त्याचीं नाणीं पाडावीं लागलीं ! तथापि या ज्ञान-कोशाच्या शंभर प्रती छापून काढण्यांत आल्या. त्याचे दोनशे पृष्ठांचे १६२८ भाग आहेत ! या ज्ञानकोशाची एक प्रत ब्रिटिश म्युझियममध्ये असून, त्याच्या विषयसूचीचेंहि इंग्रजींत भाषांतर झालें आहे. चीनच्या या अनेक ज्ञानकोशांपैकीं एक कोश छापून काढण्याचें काम सरकारच्या परवानगीनें सध्यां शांघाय येथील कमर्शियल प्रेसनें अंगावर घेतलें असून, त्या कोशाचे छत्तीस हजार खंड पेकिंगहून स्पेशल ट्रेनेनें नेण्यांत आले ! या कोशाच्या पुनर्मुद्रणाचें काम बहुधा दहा वर्षांत पुरें होऊन, हिमालयाच्या पर्वत-राजीप्रमाणें अवाढव्य असलेला हा पौरस्त्यांचा ज्ञानकोश लवकरच आधुनिक स्वरूपांत जगाच्या दृष्टीस पडेल.

—महाराष्ट्र, २९ मार्च १९२६

(२)

आशियाप्रमाणें युरोपांतील ज्ञान-संकलनाची परंपराहि अतिशय प्राचीन आहे. ज्ञानकोशाच्या कल्पनेचें नामकरण प्रथम ग्रीक ग्रंथकारांनीं केलें. Cyclopaedia हा शब्द मूळ ग्रीक भाषेंतील असून, त्याचा अर्थ Circle of Sciences म्हणजे 'शास्त्रांचें मंडल' असा होतो. खुद्द ग्रीक लोकांचे ज्ञानकोश जरी आज उपलब्ध नसले, तरी इसवी सनाच्या पहिल्या शतकांत होऊन गेलेला

विख्यात रोमन ग्रंथकार जो प्लिनी, त्याच्या 'सृष्टिविज्ञान' (Natural History) या ग्रंथांत ग्रीकांचे शास्त्रीय व संशोधनात्मक ज्ञान संकलित केलेले सांपडते. प्लिनीच्या या ग्रंथालाच युरोपांतील जुन्यांतला जुना ज्ञानकोश समजतात. या ग्रंथाचे सदतीस भाग असून, त्यांत मुख्यतः भौतिक शास्त्रांचे ज्ञानच ग्रथित केलेले आहे. दोन हजार पुस्तके वाचून गोळा केलेली माहिती आपण या ग्रंथांत दिली आहे, असे उद्गार स्वतः प्लिनीनेच काढले आहेत. शास्त्रांचे आलोडन व सृष्टीचे अवलोकन करून जें ज्ञान त्याला मिळाले, तें सर्व निवडानिवड न करितां त्यानें या ग्रंथांत सांठविलें आहे. कोणत्याहि सिद्धांताची किंवा समजुतीची चिकित्सा करण्याच्या फंदांत तो पडला नाही. रानांत जाऊन हाताला लागतील तितकीं फुले-फळे सरसकट तोडून आणावीं, तसें प्लिनीच्या या ग्रंथांतील ज्ञान-संकलन आहे. तथापि याबद्दल त्याला दोष देणें योग्य होणार नाही. कारण प्लिनी हा कांहीं धंदेवाईक लेखक किंवा निव्वळ विद्याव्यासंगी मनुष्य नव्हता. त्याचें बहुतेक आयुष्य वकिली करण्यांत व लढाया मारण्यांत गेलें; व सार्वजनिक कामें सांभाळून उरलेल्या वेळांत, कधीं घरीं तर कधीं रणांगणावर; रात्रीं अपरात्रीं दिव्यापाशीं बसून त्यानें हा ग्रंथ लिहून काढला. आज अशी स्थिति आहे, कीं मनुष्य मनांत आणील, तर प्रज्ञाचक्षु धृतराष्ट्राप्रमाणें, अभ्यासाच्या खोलीबाहेर पाऊल न ठेवतां, त्याला जगांतील घडामोडींचा साक्षात्कार होऊं शकेल. प्लिनीनें ज्या काळांत आपला ग्रंथ लिहिला, त्या वेळीं अशी कोणत्याच प्रकारची अनुकूलता नव्हती. अशा परिस्थितींत, केवळ हौसेखातर इतके परिश्रम घेऊन अनेक ग्रंथांतून पांगलेले ज्ञान एकवटण्याचा उद्योग त्यानें केला, याबद्दल त्याला धन्यवाद कां देऊं नयेत? शिवाय, प्लिनीचा हा ज्ञानकोश कितीहि अपूर्ण असला, तरी युरोपांत ज्या अनेक कष्टाळु लेखकांनीं पुढें ज्ञान-संचयाचे प्रयत्न केले, त्यांना कर्तृत्वाची स्फूर्ति द्यावयाला त्याचा ग्रंथ कारण झाला, यांत शंका नाही. ब्युव्हॉइस, रॉजर बेकनप्रभृति युरोपियन पंडितांनीं रचलेल्या ज्ञानकोशांचे स्वरूपहि सामान्यतः प्लिनीच्या ग्रंथासारखेंच आहे. मात्र, रॉजर बेकनसारखे कांहीं थोडे-कोशकार स्वतंत्र बुद्धीचे संशोधक असल्यामुळे, त्यांच्या ग्रंथांतून विचारांची कल्पकता विशेष दृष्टीस पडते. ज्ञानकोशाच्या कल्पनेला हल्लींचें स्वरूप देण्यापूर्वीं, म्हणजे स. १५३६ पर्यंत, प्लिनीच्या ग्रंथाच्या एकंदर त्रैचाळिस आवृत्त्या निघाल्या. एवढ्या एकाच गोष्टीवरून त्या ग्रंथाचें महत्त्व निर्विवाद सिद्ध होतें.

अर्वाचीन युरोपला विद्याव्यासंगाची सर्व स्फूर्ति ग्रीक व रोमन राष्ट्रांपासून मिळाली आहे. पण या राष्ट्रांचें वाङ्मय, केवळ तीं मूर्तिपूजक (Heathen) होतीं एवढ्याच कारणामुळें, तुच्छ मानण्याचाहि एक काळ युरोपांत होऊन गेला. ख्रिस्ती धर्मगुरूंच्या हातीं जोपर्यंत वागव्यवहाराचीं सूत्रें होतीं, तोपर्यंत पवित्र शास्त्राच्या परिशीलनापलीकडे त्यांनीं लोकांची दृष्टि फिरवूं दिली नाहीं. समाजाच्या धारणेला, म्हणजे पापाची भीति दाखवून सामान्य लोकांच्या पाशवी वृत्ति कक्षांत ठेवावयाला, धर्माचा काय उपयोग होत असेल तो असो. पण विद्याव्यासंगाला मात्र धर्मानें आजपर्यंत कसून विरोधच केला आहे. इंग्लंडांतील पहिला ज्ञानकोशकार जो रॉजर बेकन, त्याच्या ग्रंथांवर बहिष्कार पुकारून पोपनें त्याला चवदा वर्षें तुरुंगांत डांबलें आणि पुढें पांचशें वर्षांनीं फ्रेंच ज्ञानकोशकार डिडरो यावरहि तोच प्रसंग ओढवला. पंधराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत युरोपांत धर्मगुरूंचीच सत्ता प्रभावी होती. स. १४५३ सालीं, तुर्कींनीं कान्स्टॅटिनोपल काबीज केल्यामुळें, तिथून पळून आलेले ग्रीक पंडित इटलींत फ्लॉरेन्समध्ये येऊन राहिले. मुसलमानांनीं इराण पादाक्रांत केल्यावर, इराणी लोकांनीं ज्याप्रमाणें आपला पवित्र अग्नि घेऊन तिथून पाय काढला, त्याप्रमाणें या पंडितांनीं ग्रीसच्या प्राचीन संस्कृतीचें सर्वस्व जें ग्रीक ग्रंथभांडार तें आपल्यावरोवर इटलींत आणलें. एथून युरोपांतील विचारक्रांतीला आरंभ झाला. धर्मग्रंथांतच सारें ज्ञान सांठविलेलें असून धर्मगुरु सांगतील तोच त्यांचा खरा ईश्वरप्रणीत अर्थ, ही जी समाजाची भावना ती नष्ट झाली व लोक स्वतंत्र बुद्धीनें हर एक प्रमेयाचा—प्रश्नाचा विचार करूं लागले. या विचार करण्याच्या प्रवृत्तींतूनच पुढें धर्म-सुधारणेच्या चळवळीचा प्रादुर्भाव झाला. For the first time men opened their eyes and saw,—असें या विचारपरिवर्तनाचें वर्णन फ्रेंच टीकाकार टेन यानें केलें आहे. वाङ्मयाच्या अध्ययनानें जशी ही क्रांति घडून आली, तसेंच वाङ्मयाच्या अभिरुचीलाहि तिनें अतिशय चलन दिलें. विद्येची अभिरुची समाजांत उत्पन्न झाली, म्हणजे ज्ञानकोशासारख्या वाङ्मयांतील संग्राहक उद्योगाला उत्तेजन मिळलें. कारण, त्यामुळें ज्ञानाच्या प्रत्येक शाखेंतील परिवर्तनाचें समालोचन करण्याची सोय होऊन, देशांतील सांस्कृतिक स्थित्यंतराचें स्वरूप समाजाच्या निदर्शनाला येतें.

त्या दृष्टीने 'ज्ञानकोश' हे राष्ट्रातील वाढत्या विद्याव्यासगाचे 'पुरःफल'च होय. सोळाव्या शतकापासून ज्ञानकोशाच्या कल्पनेला खरे व्यापक स्वरूप घेऊं लागलें. स. १५४१ मध्ये रिंगलबर्गचा ज्ञानकोश प्रसिद्ध झाला. ज्ञानकोशाला Cyclopaedia हें नांव प्रथम त्यानें दिलें. यानंतर पुष्कळच ज्ञानकोश बाहेर पडले. पण त्या सर्वांत जोहान अल्स्टेड या जर्मन ग्रंथकाराचा ज्ञानकोश विशेष विख्यात आहे. हा कोश स. १६३० मध्ये प्रसिद्ध झाला. अल्स्टेडनें आपल्या ग्रंथाला Encyclopaedia हें नांव दिलें व तेंच नांव पुढें रूढ झालें. स. १७२७ मध्ये चेंबर्सचा इंग्रजी ज्ञानकोश बाहेर पडला. या कोशाचे दोन खंड असून युरोपांतील तत्कालीन ज्ञानकोशांत हा कोश उत्तम समजला जात असे. या कोशाच्या भाषांतराच्या निमित्तानें फ्रान्सच्या इतिहासप्रसिद्ध ज्ञानकोशाची कल्पना डिडरोच्या मनांत उद्भवून, युरोपांतील ज्ञान-संकलनाच्या परंपरेला अगदीं अभावितपणें क्रांतिकारक स्वरूप आलें.

पंधराव्या व सोळाव्या शतकांत युरोपमध्ये जीं हीं परिवर्तनें घडून आलीं, त्यांचें पर्यवसान, निदान फ्रान्सपुरतें तरी, जसें फ्रेंच ज्ञानकोशाच्या रचनेंत झालें, तसाच फ्रान्समधील किंबहुना युरोपांतील भावी राज्यक्रांतीचा बीजमंत्रहि या ज्ञानकोशाच्या रूपानें उच्चारला गेला. अठराव्या शतकांत फ्रान्समध्ये झालेली राज्यक्रांति जितकी राजकीय, तितकीच सामाजिकहि होती. किंबहुना, तिचें सामाजिक स्वरूपच अधिक मूलगामी व मर्मभेदक असल्यामुळें युरोपच्या एकंदर विचारसरणीला त्यानें अगदीं निराळें नवीन वळण लाविलें आणि या क्रांतीचा बीजमंत्र उच्चारवायला भूमिकाहि योग्य अशीच मिळाली. तेजस्वी व्यक्तींच्या अंतःकरणांत धगधगणाऱ्या द्वेषाग्नीतूनच क्रांतीच्या विध्वंसक कल्पना उफाळून प्रकट होतात. कौरवांच्या संहाराला कारण झालेली द्रौपदी खुनशी द्रुपदानें केलेल्या यज्ञांतून अग्निज्वाळेबरोबर अवतीर्ण व्हावी, या अद्भुत कथेंतहि एक प्रकारचें औचित्य आहे. तेव्हां बेगुमान धर्मसत्तेच्या टांचेखालीं तुडविल्या गेलेल्या फ्रान्समध्येच स्वातंत्र्याची अलौकिक चित्शक्ति आविर्भूत झाली, यांत नवल कसलें ? युरोपांतील धर्मसुधारणेची चळवळ मूळांतच उखडून काढण्याचा उद्योग फ्रान्सनें स्पेनच्या अगदीं बरोबरीनें केला. धर्मगुरु रस्त्यानें जात असतां त्याच्या चरणांची धूळ मस्तकीं धारण करण्याकरितां राजानें रथांतून मुद्दाम खालीं उतरावें, असा दांभिक धर्मनिष्ठेचा देखावा

पॅरिसमध्ये पुष्कळ वेळां दृष्टीस पडे. राजसत्ता ही एकतंत्री म्हणून अन्यायी तर खरीच ; पण तिचा अन्याय एकांगी असे. परंतु, धर्मसत्तेने लोकांच्या ऐहिक कल्याणाइतकाच पारलौकिक कल्याणाचहि जिम्मा घेतल्यामुळे, तिच्या जुलमाला मर्यादाच राहिली नाही. लोकांच्या आकांक्षा दडपून टाकण्याच्या कामींमुद्धां धर्मसत्तेचें राजसत्तेला सहाय्य होत असे व म्हणून राजेहि धर्मगुरूंच्या आशीर्वादाविषयीं उत्सुकता दाखवीत. धर्मसुधारणेची चळवळ सुरू झाल्यापासून तर धार्मिक जुलमाचें स्वरूप अतिच अघोर व आततायी झालें. प्रत्यहीं नवनवीन शोध लागून लोकांची धर्मावरील श्रद्धा ढांसळत होती. त्या ढांसळत्या धर्मश्रद्धेला सांवरून धरण्याकरितां धर्मगुरूंनीं वधस्तंभ उभारले. प्रमादरहित (infallible) धर्मसत्तेच्या प्रभुत्वाविषयीं जो कोणत्याहि प्रकारची शंका घेईल तो पापी. त्याला जिवंत जाळणें, हें धर्मकार्य होऊन बसलें. मार्टिन लूथर हा सुधारक खरा ; पण तोहि आपल्या परीनें धर्मनिष्ठच होता. परंतु, त्याच्या धर्मसुधारणेच्या चळवळीला फ्रान्समध्ये निकराचा विरोध झाल्यामुळे, तुम्हांला जर धर्मांत सुधारणा नको तर आम्हांला तो तुमचा धर्मच नको, अशी निर्वाणीची वेदरकार वृत्ति विचारवंतांत निर्माण झाली. अखेर, अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत, फ्रान्समधील अज्ञेयवादी तत्त्वज्ञानीं या जुलमाविरुद्ध उघड उघड बंड पुकारलें. फ्रेंच ज्ञानकोश हा त्या बंडाचा बीजमंत्र ; डिडरो हा त्या बीजमंत्राचा उद्गाता ; आणि गेल्या दीड शतकाचा जगाचा इतिहास हें त्या बीजमंत्रावर भवितव्यतेनें लिहिलेलें भाष्य होय. जुन्या धर्ममूलक तत्त्वज्ञानाचा या क्रांतिवादी तत्त्वज्ञानीं उच्छेद केला खरा ; पण त्याबरोबरच शुद्ध सामाजिक तत्त्वज्ञानाची अभिनव संहिताहि त्यांनीं उत्पन्न केली. फ्रेंच ज्ञानकोशाचें हें विधायक तात्त्विक स्वरूप लक्षांत घेऊनच, — The great symbol of this new comprehensiveness in the insurrection was the Encyclopaedia, — असे उद्गार मोल्लेसाहेवांनीं काढले आहेत.

फ्रेंच ज्ञानकोशाचा जनक डेनिस डिडरो याचा जन्म स. १७१३ सालीं झाला. त्याचा बाप चाकूकाऱ्यांचा कारखानदार होता व घरची स्थितीहि साधारण गरिबीचीच होती. पण त्यानें आपल्या दोघाहि मुलांना चांगलें शिक्षण दिलें. डिडरोचा थोरला भाऊ पुढें मठाधिकारी व सत्पुरुष म्हणून

प्रसिद्धीस आला. एकाच आईवापांच्या पोटी जन्मास आलेल्या दोघां भावांच्या आयुष्याला इतकें अगदीं परस्परभिन्न वळण लागावें, हा तरी एक दैवाच्या उपरोधप्रियतेचाच खेळ नव्हे काय ? तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणीं पुष्कळ वेळां असा चमत्कार दृष्टीस पडतो, कीं एकमेकाल अगदीं लागून असलेल्या जोडकुंडांपैकीं एकाचें पाणी आतांच उकळी आल्यासारखें सळसळत असतें, तर दुसऱ्या कुंडांतील पाण्याचा स्पर्श, चंदनांच्या उटीप्रमाणें, सुखकर वाटतो. डिडरो व त्याचा भाऊ यांच्या वृत्तींतील हें वैषम्य पाहून, महाराष्ट्रांतील प्रख्यात सुधारक गोपाळराव आगरकर यांच्या चरित्रांतील अशाच एका योगायोगाची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाहीं. गोपाळरावांचें सर्व आयुष्य अज्ञेयवादाचे प्रवर्तक म्हणून देव-धर्माची कठोर विचिक्रिस्ता करण्यांत गेलें; उलट त्यांचे ज्येष्ठ बंधु गोविंदबुवा यांनीं, जन्मभर परमार्थ पिकवून, संतपणाचा लौकिक संपादन केला. तथापि डिडरोला आपल्या भावाविषयीं प्रेम वाटे. त्याचें शिक्षण जेसुईट पंथाच्या धर्म-गुरूंच्या हाताखालीं झालें व पुढेंमागें हा बुद्धिमान् शिष्य आपल्या संप्रदायांत येईल, अशी त्याच्या गुरूंना मोठी उमेद होती. पण ज्यांच्यापासून डिडरोनें विद्या मिळविली, त्यांना विरोध करण्यांतच त्याचा सारा जन्म गेला. आणि 'शिष्यादिच्छेत्पराजयम्' हें सुभाषित त्याच्या बाबतींत अगदीं निराळ्याच अर्थानें खरें झालें. जेसुईटांच्या शाळेंत गेलेलें बापाला कदाचित् रुचणार नाहीं, या भीतीनें डिडरोनें पळून जाण्याचा वेत केला. पण, मुलाच्या या वेताचा बापाला सुगावा लागून, मध्यरात्रीं चिरंजीव जिन्यावरून चोरपावलांनीं खालीं उतरत असतां, 'एवढ्या अपरात्रीं कुठें निघालास ?' म्हणून त्यानें डिडरोला हटकलें. मात्र दुसऱ्या दिवशीं त्यानें स्वतःच मुलाला पॅरिसला नेऊन त्याच्या शिक्षणाची सोय केली. बापाच्या या चांगुलपणाची आठवण झाली, म्हणजे डिडरोला नेहमीं गहिवरून येई. परंतु, वैद्यकीचा अगर वकिलीचा अभ्यास करण्याचें नाकारून, बापाच्या मर्जीविरुद्ध वाङ्मयासारख्या सर्वथैव अनुत्पादक व अनिश्चित व्यवसायाला डिडरोनें स्वतःस वाहून घेतल्यामुळें, त्या शहाण्या श्हातान्यानें मुलाला पैसे पाठविण्याचें पुढें बंद केलें आणि अशा रीतीनें विद्यार्थी-दशा संपण्यापूर्वींच डिडरोच्यामागें उदरनिर्वाहाच्या काळजीचा ससेमिरा लागला.

लेखणीच्या जोरावर पोट भरण्याचा धदा आधीच अगदीं नादान ! कवींचीं काव्ये आणि तत्त्वज्ञांचे ग्रंथ वाचतांना पुढील पिढ्यांना काय आनंद होत असेल तो असो. पण व्यवहारचातुर्याने पछाडलेले समकालीन लोक त्यांना नेहमीं तुच्छच लेखतात. अर्धोन्मीलितः दृष्टीने आकाशाकडे पहात हवेंत बुडबुडे उडविणाऱ्या ऐदी उनाड पोराहून त्यांना या ध्येयवादाची किंमत अधिक वाटत नाही. आणि, मेल्यावर लेखकांना कितीही कीर्ति मिळाली, तरी जिवंत असेपर्यंत त्यांना कुत्र्याचे जिणे कंठावे लागतें. त्यांतून डिडरो हा तर ओठावर मिसरूडहि न फुटलेला नवशिका लेखक. त्यामुळे, प्रथम काहीं दिवस स्वतः पुस्तके लिहिण्याऐवजीं, इतरांचीं पुस्तके विकूनच त्याला पोट भरावे लागलें. पण दुर्दैवाची दरकार करणे हें त्याच्या स्वभावांतच नव्हतें. त्यानें आपल्या पहिल्याच पुस्तकांत लोकांच्या, धार्मिक व नैतिक कल्पनांवर कडक टीका केली. विचारस्वातंत्र्याकरितां सत्ताधारी वर्गाशीं ज वाग्युद्ध त्यानें आमरण केले, त्याला या त्याच्या पहिल्याच तात्त्विक प्रबंधाने प्रारंभ झाला. हें त्याचें पुस्तक राजाज्ञेनें चवाठ्यावर जाळण्यांत आलें. पण, डिडरोच्या अंतःकरणांत प्रदीप्त झालेला विचार-स्फूर्तीचा वहि इतका प्रखर होता, कीं पंचवीस वर्षांच्या आंतच त्यानें सर्व युरोप व्यापिलें व राजसत्ता आणि धर्मसत्ता या दोहोंचीहि अखेर त्यांत आहुति पडली.

परंतु, अशा रीतीनें किरकोळ निबंध खरडण्याचें काम डिडरोला फार दिवस करावें लागलें नाहीं. याच सुमारास चेंबर्सच्या इंग्रजी ज्ञानकोशाचें फ्रेंचमध्ये भाषांतर करण्याचा उद्योग पॅरिसमधील लब्रेटन या प्रमुख प्रकाशकानें आरंभिला होता. त्यानें डिडरोला हें भाषांतराचें काम पत्करण्याची विनती केली व डिडरोनेंही तें आनंदानें पत्करलें. त्याच्या अचाट बुद्धीला अनुरूप असाच हा उद्योग होता. त्याच्यासारख्या लोकोत्तर बुद्धीच्या लेखकाकडून भाषांतरें लिहून घेणें, हें तासाला वर्तमानपत्राच्या लाखों प्रती छापून देणाऱ्या प्रचंड मुद्रण-यंत्रावर हस्तपत्रकें छापून काढण्यासारखें होतें. आगोटीच्या दिवसांत गिरिशिखरा-वरून सतत खालीं येणाऱ्या पाण्याचे लहान लहान पाट काढून शेतकरी आपलीं शेते पिकवितात हें खरें; पण त्या विपुल सलिलसंपत्तीचा खरा उपयोग धरणाच्या रूपानें ती एकत्र साठवून विद्युत्शक्ति उत्पन्न केल्यानेंच होऊं शकतो. ज्ञानकोशाच्या कार्याला जसा कष्टाळु, करारी व कल्पक संपादक असावा लागतो, तसाच डिडरो होता. ' न खलु धीमताम विप्रयोनाम, '—हें कालिदासानें

केलेलें बुद्धिवंताचें वर्णन त्याच्या सर्वस्पर्शां प्रतिभेला लागू पडतें. परंतु, त्याची प्रतिभा कितीहि विशाल असली, तरी तो निव्वळ कवि अथवा तत्त्वज्ञ नव्हता. किंवहुना, श्रेष्ठ ग्रंथकारांच्या प्रणालिकेंतहि त्याची गणना करितां येणार नाहीं. त्याचा सहकारी मारमॉटेल यानें त्याच्या प्रतिभेविषयीं असे उद्गार काढले आहेत, कीं डिडरोनें उत्तम पानें पुष्कळ लिहिलीं पण पूर्ण असा एकहि उत्कृष्ट प्रबंध लिहिला नाहीं आणि तेंच खरें आहे. कल्पनेच्या अभ्रखंडावर आरूढ होऊन अनंतांत परिभ्रमण करणें, अगर तत्त्वचिंतनाच्या समाधींत विलीन होऊन गूढ प्रमेयांचा साक्षात्कार अनुभविणें, हें त्याच्या स्वभावांत नव्हतें. तो केवळ विचारप्रवर्तक होता. समाजाला नवीन कल्पनांचा परिचय करून द्यावा, इतकेंच त्याचें कार्य; व म्हणूनच फ्रेंच ज्ञानकोशाला निव्वळ तत्त्वगाथेचें रक्ष स्वरूप न येतां, त्यांतील तत्त्वविचारांना वक्तृत्वपूर्ण भाषणांची उज्वलता आली. ज्ञानकोशाचें काम हातीं घेतल्याबरोबर थोड्याच दिवसांनीं केवळ भाषांतरित कोश छापून काढण्यापेक्षां नवा स्वतंत्र ज्ञानकोश प्रसिद्ध करणेंच फायद्याचें होईल, अशी सल्ला त्यानें ब्रेटनला दिली. ब्रेटनलाहि हा त्याचा विचार मान्य होऊन, आठ खंडांत स्वतंत्र ज्ञानकोश प्रसिद्ध करण्याचें ठरलें. डिडरोनें या ज्ञान-संकलनाच्या कार्यांत आणखी एकदा सहकारी असलेला चांगला, म्हणून आपला स्नेही डालेंवर्ट याची मदत घेण्याचें ठरविलें. डालेंवर्ट हा अत्यंत कुशाग्र बुद्धीचा गणिती असून, डिडरोप्रमाणेंच पराकाष्ठेचा कल्पक होता. याशिवाय, व्हॉल्टेअर, रूसो, मॉरमॉटेल, टर्गो, मॉटेस्क्यू प्रभृति फ्रान्समधील सर्व नवमतवादी तत्त्वज्ञांनीं या डिडरोनें आरंभिलेल्या ज्ञानयज्ञांत आपल्या अभिरुचिप्रमाणें यथाशक्ति भाग घेतला. फ्रान्समधील त्या वेळच्या विद्वन्मंडलांत स्वतंत्र विचारांचा असा एकहि बुद्धिमान लेखक नव्हता, कीं ज्यानें या ज्ञानयज्ञाच्या सांगतेला आपण होऊन हौसेनें हातभार लाविला नाहीं; व इमारतीकरितां निरनिराळ्या खाणींतून काढून आणविलेले पाषाण ज्याप्रमाणें कारागिराला कांतून-खोदून घ्यावे लागतात, त्याप्रमाणें अनेक व्यक्तींनीं स्वयंस्फूर्तीनें पाठविलेले लेख डिडरोला सुधारून घ्यावे लागले. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत फ्रान्समध्ये जें समतेचें व शास्त्रीय तत्त्वज्ञान उदयाला आलें, त्याची प्रभा डिडरोच्या या ज्ञानकोशांत प्रतिबिंबित झाली होती. कर, शेतकी, लष्कर, संरजाम, हक्क, चैन वगैरे विषयांचें

विवेचन करितांना देशांत निरनिराळ्या नांवाखालीं नांदणाऱ्या अन्यायांचें आविष्करण करून, डिडरो-डालेंबर्ट-टर्गो, प्रभृति लेखकांनीं विचारी जनतेला स्वतःच्या अगतिक स्थितीची व जगांतील अभिनव स्थित्यंतराची जाणीव उत्पन्न करून दिली. ज्ञानकोशानें घडवून आणलेल्या या राष्ट्रीय जागृतिवद्दल,— Men are on the eve of a great revolution, and it is to you to whom they are most of all indebted for it.— हे व्हॉल्टेअरनें डिडरो-डालेंबर्ट यांना दिलेले धन्यवाद कुणाला योग्य वाटणार नाहीत ?

पण डिडरोच्या या ज्ञानयज्ञाला मुहूर्त चांगला लागला नव्हता. ज्ञानकोशाची उद्देशपत्रिका प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच, Letters on the blind या निबंधांत प्रधानाच्या रखेलीचा तिरस्कारपूर्वक उल्लेख केल्याच्या आरोपावरून, त्याला पकडण्यांत आलें. पण व्हॉल्टेअरनें आपल्या एका मंत्रिणीच्या मध्यस्थीनें तीन महिन्यांच्या आंतच त्याची सुटका घडवून आणिली. नाही तर त्याला बहुधा कायमचाच तुरुंगवास घडला असता. स. १७५३ च्या जुलैत ज्ञानकोशाचा पहिला खंड बाहेर पडला. जेसुइट पंथाचे कडवे धर्मगुरु व समाजांतील रूढ समजुतीच्या शाश्वतीवरच ज्यांची सद्दी अवलंबून होती असे इतरहि अनेक संपन्न लोक या ज्ञान-संकलनाच्या कार्याला प्रथमपासूनच प्रतिकूल होते. त्यामुळें, दुसरा खंड बाहेर पडतांच, राजाच्या व धर्माच्या सत्तेला हें वाङ्मय विघातक आहे या सववीवर, ज्ञानकोशाचे दोन्हीहि खंड व डिडरोच्या कचेरींतील कागदपत्र जप्त करण्यांत आले. धर्मगुरूंचा डाव असा होता, कीं ज्ञानकोशाच्या सिद्धतेकरितां डिडरोनें जमविलेले साहित्य बळकावून त्याचे पुढील भाग आपणच प्रसिद्ध करावे. पण ज्ञानकोशाचें निर्जीव साहित्य तेवढें त्यांच्या हातीं पडलें; तो निर्माण करावयाला लागणारी डिडरोची लोकातिग बुद्धि डिडरोजवळच राहिली. अखेर, सरकारनें स्वतः होऊनच ज्ञानकोशाचें काम पुन्हा हातीं घेण्याची विनंति डिडरोला केली. खुद्द राजा व त्याच्या ममतेतील मानकरी यांचें ज्ञानकोशाविषयीं खरोखरी काय मत होतें, याची कल्पना व्हॉल्टेअरनें वर्णिलेल्या एक गमतीदार प्रसंगावरून करितां येते. एकदां राजवाड्यांत मेजवानीच्या वेळीं सहज बंदुकीच्या दारुविषयीं बोलणें निघालें. तेव्हां एक मानकरी म्हणाला, 'आम्ही बंदुकीचा उपयोग नेहमीं करितां, पण तिची दारू कशी तयार करतात कोण जाणें'

त्यावर राजाच्या सलगीतली एक छटेल मैना लाडिकपणानें उद्गारली, 'खरेंच, मी गालाला रोज रंग लावतें; पण तो कसा बनवतात, हें मात्र मला माहित नाही!' शेवटीं, एका सरदारानें, ही सर्व माहिती महाराजांनीं जप्त करविलेल्या ज्ञानकोशांत सांपडेल, असें सांगितलें. आणि खरोखरीच राजानें ज्ञानकोशाचे खंड आणवून उघडून पहातांच त्यांत सारी माहिती मिळाली. तेव्हां एक सरदार राजाला म्हणाला, 'माझी सर्व संपत्ति वाटल्यास जप्त करा पण हे ज्ञानकोश जप्त करूं नका!' तथापि, ज्ञानकोशाचा सातवा खंड प्रसिद्ध झाल्यावर पुन्हा जतीचा हुकूम सुटला. त्या खंडांत डालेंवर्टनें केलेली टीका धर्मगुरूंना फारच झोंबली; व राजसत्ता आणि धर्मसत्ता यांचा उत्खात करण्यासाठीं हा उपद्रवाप पाखंडी लेखकांनीं आरंभिला आहे, असा कांगावा त्यांनीं सुरू केला. मत्सरी टीकाकारांनींही या हुल्लडींत सामील होऊन, आपले खाजगी हेवेदावे उगवून घेतले. या चासाला कंटाळून डालेंवर्टप्रभृति सहकारीसुद्धां डिडरोला सोडून गेले. परंतु, डिडरोनें यत्किंचितहि न डगमगतां, सतत सात वर्षे अहोरात्र खपून, स. १७७२ त आपल्या प्रारब्ध कार्याची पूर्तता केली. पण, डिडरोच्या या परिश्रमाचें चीज त्याच्या अडाणी अर्थदास प्रकाशकांनीं अगदीं वेगळ्याच रीतीनें केलें. डिडरोच्या लेखांत त्यांना जो जो मजकूर सरकारच्या दृष्टीनें आक्षेपार्ह म्हणून वाटला, तो तो सर्व त्याला न विचारतांच त्यांनीं गाळूनहि टाकला. पुढें डिडरोच्या लक्षांत जेव्हां हें त्यांचें कृत्य आलें, तेव्हां त्याला संतापानें वेड लागण्याची पाळी आली. अखेर, तशा विकलांग स्थितींतच, त्या ज्ञानकोशाचे पस्तीस खंड जगापुढें आले. वीस वर्षे इतका अव्याहत उद्योग करूनहि, डिडरो मात्र शेवटीं दरिद्रीच राहिला; व आपला ग्रंथसंग्रह विकून त्याला मुलीच्या निर्वाहाची तरतूद करून ठेवावी लागली. 'तत्त्वज्ञानी म्हणजे कोण?— तर मेल्यानंतर आपलें नांव लोकांच्या तोंडीं रहावें म्हणून जन्मभर स्वतःच्या जिवाचें रान करून घेणारा मूर्ख मनुष्य!'— असे उद्गार डालेंवर्टच्या आईनें आपल्या मुलाला अनुलक्षून काढले आहेत. ते निदान डिडरोच्या बाबतींत तरी अक्षरशः खरे ठरले यांत शंका नाही.

—महाराष्ट्र, ४ एप्रिल १९२६

(३)

फ्रेंच ज्ञानकोशावर व्हॉल्टेअरने अशी टीका केली होती, कीं त्याच्या उभारणीला अर्धा संगमरवर आणि अर्धे लाकूड वापरलेले आहे. परंतु फ्रेंच ज्ञानकोशाची इमारत निदान अर्धी तरी संगमरवरी होती. पण इंग्रजी ज्ञानकोशाचे काम सगळेच लाकडी होते. इंग्रजी ज्ञानकोश अथवा 'एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका' याच्या संपादनाला फ्रेंच ज्ञानकोशानंतर सुरवात झाली. तथापि, त्याचे काम फ्रेंच ज्ञानकोशाच्या आधी व अवघ्या तीन वर्षांच्या आंतच पार पडले. कारण, एक तर हा ज्ञानकोश सर्वच वाजुनीं अगदीं अपूर्ण होता ; व दुसरे असे कीं लोकविलक्षण अशी कोणतीच कल्पना नसल्यामुळे त्याला विरोधही झाला नाही. इंग्लंड हे त्या वेळीं संपन्न व चॅथॅमने मिळविलेल्या विजयोन्मादाच्या साखर-झोंपेंत गुंगलेले सुखी राष्ट्र होते. रयतेचा आवडता राजा तिसरा जॉर्ज तेव्हां गादीवर होता ; व बंडखोर वसाहतींनीं साम्राज्यमदाने धुंद झालेल्या इंग्लंडचा नक्षाहि अद्यापि उतरला नव्हता. अशा स्थितींत हा इंग्रजी ज्ञानकोश अगदीं सामान्य निपजला यांत नवल काय ? गर्भश्रीमंताचे सुखावलेले सुस्त मन ज्याप्रमाणें भराऱ्या मारावयाला प्रवृत्त होत नाही, त्याप्रमाणें फार काळ वैभव भोगीत असलेल्या व्यावहारिक राष्ट्रांतहि ऊर्जस्वल तत्त्वस्फूर्तीचा उदय होत नाही. तत्त्वस्फूर्तीचे स्फुटिंग उत्पन्न व्हावयालाहि विरोधी भावनांचें घर्षण अवश्य असतें. धरित्री तापून झाडा-झुडपांच्या जीवनरसाचा पुरता उन्हाळा झाला, म्हणजे वाळलेल्या फांद्या परस्परांवर क्षणमात्र घांसल्यानेंहि ठिणग्या पडून वणवा भडकतो. इंग्रजी ज्ञानकोशाची पहिली आवृत्ति स० १७७१ सालीं स्कॉटलंडांतील कांहीं 'सभ्य गृहस्थां' च्या संस्थेनें एडिंबरो येथें प्रसिद्ध केली. या आवृत्तीचे तीन खंड होते व ते साप्ताहिकाच्या स्वरूपांत हप्त्याहप्त्यानें बाहेर पडले. इतिहास आणि चरित्र हे दोन विषय ज्ञानकोशांत यावयाला अयोग्य अशा समजुतीनें, संपादकांनीं या प्रथमावृत्तींतून अजीवात वगळले होते व दुसऱ्या आवृत्तीच्या वेळीं हे विषय ज्ञानकोशांत घ्यावे किंवा नाही याबद्दल मतभेद होऊन, मुख्य संपादक विल्यम स्मेली याचे मत विरुद्ध पडल्यामुळे, त्यानें संपादनाच्या कामांतून आपले अंग काढून घेतले. तथापि, या आवृत्तिपासूनच इंग्रजी ज्ञानकोशांत सर्व विषयांचा

समावेश होऊन, उत्तरोत्तर त्यांत अनेक सुधारणा होत गेल्यामुळे, लवकरच त्याला प्रमाण-ग्रंथाचें महत्त्व व मान्यताहि प्राप्त झाली.

या ज्ञानकोशाची अगदीं अलीकडील म्हणजे अकरावी आवृत्ति स. १९१० सालीं केंब्रिज विश्वविद्यालयानें प्रसिद्ध केली. सर्व विश्वांतील ज्ञानाचें संकलन करावयाला विश्वविद्यालयाइतकी समर्थ संस्था दुसरी कोणती सांपडेल ? परंतु ज्ञानकोशाचें कार्य स्वतःच्या हातीं घेण्याची तर राहोच, पण त्याला हातभार लावण्याचीहि प्रवृत्ति विश्वविद्यालयांत अजूनसुद्धां फारशी दृष्टीस पडत नाही. नव्या व्यवसायांत मन घालणें कमीपणाचें वाटून केवळ—वडिलोपार्जित जिंदगीची जपणूक करण्यांतच इतिकर्तव्यता मानणाऱ्या जुन्या मताच्या जहागिरदाराप्रमाणें विद्यापीठांची स्थिति असते. परंपरेचा नंदादीप सतत उजळत ठेवावयाचा, म्हणजे त्याची नुसती काजळी झाडून भागत नाही; तर त्यांत वारंवार नवें तेलहि घालवें लागतें. भूतकालाच्या उदरकुहरांतून परंपरेचा उद्भव होतो व म्हणून त्याच्याविषयी किंचित् अधिक आदर वाटावा यांत कांहीं वावगें नाही. तथापि, परंपरेचा औघ जरी मागून वहात आला, तरी त्याची गति मात्र सदा पुढेंच असते, याचा विसर कां पडावा ? आणि तिच्या प्राचीनत्वाविषयी जसा आदर वाटतो, तशी प्रगतिविषयी निदान उत्सुकता तरी कां वाटूं नये ? परंतु, जुन्या ज्ञानाविषयीच्या अतिरिक्त अभिमानानें विद्यापीठांना बहुधा इतकें ग्रासलेलें असतें, कीं ज्ञानाच्या नवीन उन्मेषांचा विचार करण्याइतकी उदार बुद्धि त्यांच्या ठिकाणीं शिल्लकच रहात नाही. तेव्हां, इतक्या उशिरानें कां होईना, पण साहसी प्रकाशकांच्या परिश्रमांमुळे ऊर्जितावस्थेला आलेल्या इंग्रजी ज्ञानकोशाला अखेर केंब्रिजच्या पुरातन विद्यापीठाचा आसरा मिळाला, याबद्दल आनंदच मानला पाहिजे. महायुद्धानंतर स. १९२२ सालीं प्रसिद्ध झालेले तीन पुरवणी ग्रंथ धरून, या अकराव्या आवृत्तीचे एकंदर बत्तीस खंड आहेत. हे सर्व खंड एकदमच प्रसिद्ध झाल्यामुळे, पूर्वीच्या आवृत्तींतून एकसूत्रीपणाचा अभाव हा जो एक दोष अपरिहार्य होऊन बसला होता, तोहि या आवृत्तींत राहिलेला नाही.

विद्यापीठाचा आश्रय मिळाल्यामुळे इंग्रजी ज्ञानकोशाला जसें स्थैर्य प्राप्त झालें, तशीच एक प्रकारची पूर्णताहि आली. ज्ञानसंकलनाच्या कामीं

तज्ज्ञांची मदत घ्यावयाला चवथ्या आवृत्तिपासूनच आरंभ झाला होता व सर वॉल्टर स्कॉट, हॅज्लिट, हक्स्ले, अनॉल्ड, सिजविक, पॅटिसन प्रभृति अनेक तज्ज्ञांचे लेख पूर्वीच्या दहा आवृत्त्यांतून वेगवेगळ्या विषयांवर आले होते. परंतु, या आवृत्तीच्या संपादनाचें कार्य खुद्द केंब्रिज विद्यापीठाच्याच आश्रयाखाली झाल्यामुळे, इंग्लंडांतील सर्व तज्ज्ञांचें सहकार्य तर तिला लाभलेंच, पण इतरहि देशांतील तज्ज्ञांनीं पुष्कळ सहाय्य केलें. निरनिराळ्या विषयांचीं, शास्त्रांचीं व देशांचीं खातीं पाडून, तीं तज्ज्ञांच्या ताब्यांत दिलेलीं होतीं व या सर्व खात्यांवर मुख्य संपादक ह्यू चिशलॉम यांची देखरेख असे. हिंदुस्थानाचें खातें हिंदी राष्ट्रीय चळवळीचे हितैषी सर हेन्री कॉटन यांचे विद्वान् बंधु जेम्स कॉटन यांच्या स्वाधीन केलेलें होतें. मेकॉले, मोर्ले, स्विनबर्न, सिमॉन्स, कॉल्विहन, क्रोपोट्किन्, वर्नस्टीन, ब्राइस, वॅट्स-डंटन, गॉस, मंचरजी भावनगरी प्रभृति इंग्रजी व इतर पंडितांनीं आपल्या उत्कृष्ट निबंधांनीं ही आवृत्ति सजविली-आहे. तथापि, प्रतिपदेचा चंद्र पौर्णिमेच्या रात्री जरी सर्व कलांनीं वृद्धिगत होऊन प्रकट झाला, तरी तो जसा सकलंकच असावयाचा, तशी या इंग्रजी ज्ञानकोशाची अवस्था आहे. इंग्रजांचा अहंभावमूलक तुसडेपणा, जितांविषयींचा तिरस्कार, परराष्ट्रांविषयींची अनुदार बुद्धि, स्वतःच्या ज्ञानाची फाजील घमंड आणि स्वदेशाचा व साम्राज्याचा कोता अभिमान हे सर्व राष्ट्रीय मनोविकार या कोशांत प्रतिबिंबित झालेले असल्यामुळे, त्यांतील विवेचन क्वचित् एकांगी व अविश्वसनीय वाटतें. मुंबईचे माजी अरेराव क्षत्रप सर रिचर्ड टॅपल यांचा या कोशांतील महाराष्ट्रीयान्तर लिहिलेला 'Maharattas' हा एकच लेख जरी वाचला, तरी या गोष्टीचें प्रत्यंतर येईल. इंग्रजी ज्यांची मायभाषा आहे अशा पृथ्वीच्या पाठीवर पसरलेल्या सर्व समाजांना वास्तविक या ज्ञानकोशा-विषयीं आपलेपणा वाटला पाहिजे. परंतु, त्याला इंग्रजांचा आडमुठा स्वदेशाभिमान आड आला. सूर्याला प्रदक्षिणा घालतांनाहि पृथ्वी ज्याप्रमाणें स्वतःच्या आंसाभोंवतीं गिरक्या घेत असते, त्याप्रमाणें जगाविषयींच काय, पण साम्राज्य आणि स्वदेशाबाहेरील स्वजन यांच्याविषयीं विचार करितांनाहि इंग्लंडची बुद्धि ममत्वाच्या मध्यविंदुभोंवतीं भ्रमण करीत

असते. व्यापारी उलाढालीप्रमाणें इंग्लंडच्या वैचारिक आंदोलनाचेंसुद्धां स्वार्थ हेंच केंद्र आहे. युरोपच्या उत्तरेकडील टीचमर बेटांत सामावलेल्या या मूठभर इरसाल अँग्लो-सॅक्सनांना इतर स्वजनांची संस्कृति हिणकस वाटते. त्यामुळें वसाहतींच्या उत्कर्षाची, त्यांनीं उभारलेल्या राष्ट्रांची व उत्पन्न केलेल्या वाङ्मयाची इंग्रजी ज्ञानकोशांत किंचित् उपेक्षाच करण्यांत आली आहे. तेव्हां, अमेरिकेनें आपलाहि एक स्वतंत्र ज्ञानकोश अखेर थोडाबहुत चुरशीनें धुसफुसतच काढला, यांत आश्चर्य कसलें ?

हिंदुस्थानांत इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यावर पाश्चात्य देशांत रूढ असलेली ज्ञानकोशाची व्यवस्थित कल्पना हिंदी लोकांना परिचित झाली व अव्वल इंग्रजी अमदानीपासूनच 'एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका'च्या धर्तीवर देशी ज्ञानकोश निर्माण करण्याचे प्रयत्न हिंदुस्थानाच्या बहुतेक भागांतील विद्वानांनीं केले. सध्यां हिंदी, बंगाली, तेलगु, गुजराती प्रभृति सर्व प्रमुख भाषांतून ज्ञानकोशांची रचना झाली किंवा होत आहे. या हिंदी ज्ञानकोशांत 'प्राच्यविद्यामहार्णव' नगेंद्रनाथ वसु यांचा 'बंगला विश्वकोष' व के. व्ही. लक्ष्मणराव यांचा 'आंध्रविज्ञानसर्वस्वम्' हे दोन कोश विशेष प्रसिद्ध आहेत. हिंदी भाषेचा ज्ञानकोश अद्याप पुरा झालेला नाही. 'बंगला विश्वकोषा'चे उद्योगी संपादक नगेंद्रनाथ वसु हेच बंगाली ज्ञानकोशावरून हल्लीं हिंदी ज्ञानकोश तयार करित आहेत. या हिंदी कोशाची रचना जरी बंगाली कोशावरून होत असली, तरी तो निव्वळ भाषांतरित आहे असें समजण्याचें कारण नाही. खुद्द नगेंद्रनाथ वसु या कोषाविषयीं प्रस्तावनेंत म्हणतात, 'बंगला विश्वकोषके संपूर्ण होनेमे सत्ताईस वर्ष लगे थे। यदि कहा जाय कि, इन सत्ताईस वर्षमें वैज्ञानिक और ऐतिहासिक जगत्का कायापालट हो गया है ...। इस लिये हम लोगोंको सर्वसम्मत वैज्ञानिक और ऐतिहासिक सिद्धांत बना। और बिलकूल नवीन प्रणालीसी विषय बनाना पडेगा। सारांश यह कि-हिंदी विश्वकोष स्वतंत्र रूपसे लिखा जाता है।' महाराष्ट्रांतहि ज्ञान-संकलनाचा उद्योग सुरू झाल्याला आतां पाऊणशें वर्षें होतील. ज्ञानकोश-रचनेची कल्पना प्रथम मुंबईच्या 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभें'त निघाली. "स० १८५६ सालीं झालेल्या या सभेच्या वार्षिक समारंभामध्ये रा० गोविंद नारायणजी यांनीं एक

भाषण करून, त्यांत विनायकराव वासुदेवजी, नारायण दिनानाथजी, डॉ. भाऊ दाजी,.....रा० सा० विश्वनाथ नारायण मंडलिक इत्यादि सभासदांच्या साह्यानें सभेनें एक 'सर्वसंग्रह' तयार करवावा,..... अशी सूचना केली. या सूचनेचे पुढें काय झालें, हें कळत नाहीं. पण ही कल्पना महाराष्ट्रांत आणखी दोनदां तरी पुढें आली होती. सन १८६८ मध्ये गायकवाड सरकारचे आश्रित रा. रावजी केशव सांभारे यांनीं— 'विद्याकल्पतरु' नामक एक याच स्वरूपाचें मासिक दोन तीन वर्षे चालविलें. दुसरा प्रयत्न सन १८७८ मध्ये रा. जर्नादन हरी आठल्ये यांच्या 'विद्यामाला' या मासिकाच्या रूपानें झाला. सदर मासिक विस्तृत शब्दकोशाच्या स्वरूपाचें असून, तें Dick's Popular Cyclopaedia च्या धर्तीवर रचिलें होतें; पण तेंहि फार वेळ टिकलें नाहीं." रघुनाथशास्त्री गोडबोले यांचा 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश' Classical Dictionary च्या स्वरूपाचा असून, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं निबंधमालेंत त्याचें मोठें मार्मिक परीक्षण केलें आहे.

तथापि, महाराष्ट्रांतील ज्ञानकोशाच्या कार्याचा खरा सुसंघटित उपक्रम स. १९१६-१७ सालीं 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश-मंडळ' स्थापन होऊन झाला यांत शंका नाहीं. या मंडळातर्फे डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर हे संपादित असलेल्या ज्ञानकोशाचे आतांपर्यंत अठरा खंड प्रसिद्ध झाले असून, आणखी दोन खंड बाहेर पडल्यावर केतकरांच्या कर्तव्यगारीमुळे यशस्वी झालेल्या या ज्ञानयज्ञाची सांगता होईल. ज्ञानकोशाच्या या ग्रंथराजीचें सूक्ष्म व सविस्तर परीक्षण करणें स्थल-कालाच्या व औचित्याच्याहि दृष्टीनें अथातच अशक्य आहे. तसा उद्योग कोणी करावयाचा मनांत आणला, तर त्याला एक स्वतंत्रच ग्रंथ लिहावा लागेल. परंतु अफाट प्रदेशाची पहाणी दुर्बिणीच्या सहाय्यानें थोड्या वेळांत ज्याप्रमाणें आपण करितों, त्याप्रमाणें या ग्रंथश्रेणीचेंहि संक्षेपानें समालोचन करणें शक्य आहे. ज्ञानकोशाविषयीं सामान्यतः ज्या अपेक्षा असतात, त्या या कोशामुळें पूर्ण होतात कीं नाहीं हें ठरविलें, म्हणजे या ग्रंथपंक्तीचें पर्यालोचन केल्यासारखें होईल. शिवाय, या ज्ञानकोशाच्या योग्यतेविषयीं कितीहि मतभेद झाला, तरी इतका विपुल व विविध माहितीनें भरलेला ग्रंथ-संभार निर्माण केल्याबद्दल केतकरांना कोण

धन्यवाद देणार नाही ? खरोखरी, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाला देशोदेशीं प्रवास करून व हर तऱ्हेचे अनुभव घेऊन आलेला डॉ. केतकरांसारखा विशाल बुद्धीचा विचक्षण मनुष्य संपादक लाभला, हा तरी एक सुयोगच होय. डॉ. केतकर हे उत्तम ग्रंथकार किंवा तत्त्वज्ञानी नाहीत ; पण ते पराकाष्ठेचे बहुश्रुत व कल्पक आहेत. अनेक विषयांवर अभिनव कल्पना सुचणें, हा त्यांच्या स्फुरणशील बुद्धीचा एक स्वभावधर्मच आहे. एखाद्या वेलीला जशीं सांज-सकाळ नवीं व निरनिराळ्या रंगांचीं फुलें येत असावीत, तशी त्यांच्या बुद्धीची स्थिति आहे. केतकर हे जसे राजनीतिविशारद, समाजशास्त्रशौण्ड, अर्थशास्त्र व जगदितिहास यांचे ज्ञाते, कादंबरीलेखक आणि टीकाकार आहेत, तसेच ते एक कवीहि आहेत असें सांगितलें, तर बहुतेकांना ती एक बातमीच वाटेल. इतरांच्या सरस-निरस कवितांना सरसकट टाकाऊ ठरविणाऱ्या निंदखोर टीकाकाराच्या स्वतःच्याहि बगलेंत स्वरचित काव्यांचें वाड बहुधा दडलेलें असतें, ही गोष्ट कोण खरी मानील ? पण, आधुनिक कवितेच्या टीकाकारांच्या बाबतींत तरी महाराष्ट्रांत हा अनुभव नेहमीं हटकून येतो. केतकरांना ज्याप्रमाणें सर्व विषयांची थोडीवहुत माहिती आहे, त्याप्रमाणें त्यांना सर्व विषयांवर ठाम मतोंहि आहेत.

अणि, ज्ञानकोशरचनेच्या कामीं तज्ज्ञांची मदत घेण्याची जी त्यांनीं फारशी परवा केली नाही, ती प्रायः याच कारणामुळें. आत्मप्रत्यय हा गुण तर खराच; कारण त्याविना अचाट कायें पार पाडण्याची उमेद व उरक अंगीं येत नाहीं. पण त्याचा अतिरेक केव्हांहि अनिष्टच होय. स्वतःच्या गुणांविषयीं अंतर्दुर्बलतां विश्वास वाटूनहि, 'आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्,' असे उद्गार काढण्याइतका विनय अंगीं असावा हेंच उत्तम. नाहीं तर, त्या आत्मविश्वासाला लोक अहंकार म्हणतात व त्यानें कार्यनाश न झाला, तरी कार्यहानि हटकून होते. महाराष्ट्रांत एक एका विषयाचा गाढ व्यासंग केलेले पंडित पुष्कळ आहेत व या राष्ट्रीय ज्ञानयज्ञांत भाग घ्यावयाला त्यांना आपण होऊन आग्रहपूर्वक आमंत्रण देणें, हें केतकरांचें कर्तव्य होतें. पण, तसें त्यांनीं केलेलें नसावें, अशी शंका येते. कारण, जे थोडे शाखा-संपादक नेमलेले आहेत, ते फक्त शास्त्रीय विषयांपुरते ! शास्त्रीय ज्ञानाचा साक्षात्कार निव्वळ पुस्तकाच्या परिशीलनानें घडूं

शकत नाही; त्याला स्वतः प्रयोग करण्याची आवश्यकता असते. त्यामुळे केतकरांचा निरुपाय होऊन त्यांना तज्ज्ञांची मदत घेणे भाग पडलेले दिसते. निरनिराळ्या धंद्यांचे व यंत्रांचे वर्णन विनचूक देतां यावे, म्हणून डिडोरोने स्वतः जातीने कारखान्यांत जाऊन माहिती मिळविली व तज्ज्ञांचेहि सहाय्य शक्य तितके घेतले. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशांत वेगवेगळे विषय, देश, भाषा व व्यक्ति यांवर आलेले लेख अगदीं तुटपुंजे व तर्जुमा केल्यासारखे वाटतात. वैद्य, राजवाडे, वें. या. केतकर, परांजपे, कोल्हटकर, दफ्तरी, केळकर, भावे, सरदेसाई, खाडिलकर, शं. रा. राजवाडे, बेलवलकर, रानडे, पांगारकर, रेड्डी, भवाळकर, भिडे, शिंदे, वामनराव जोशी, अंबेडकर प्रभृति महाराष्ट्रांतील विद्वानांच्या ज्ञानाचा उपयोग केतकरांनीं करून घेतल्यामुळे महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाला अनेक दृष्टींनीं वैगुण्य आले असून, एकंदर राष्ट्राचीहि हानि झाली आहे. कारण, असले व्यापक स्वरूपाचे प्रचंड उद्योग वारंवार होतात, असे थोडेच आहे ? राष्ट्राची विद्वत्ता, बुद्धिमत्ता आणि कल्पकता यांचे प्रतिबिंब ज्ञानकोशांत पडले, तरच त्याला प्रमाणग्रंथाचे महत्त्व प्राप्त होते. आणि, कालांतराने त्यांतील ज्ञान जरी अपरिपक्व व अपुरे ठरले, तरी सुकल्यावरसुद्धां ज्याचा सुवास लोपत नाही अशा बकुळीच्या गुच्छाप्रमाणे, त्यांतील वाङ्मय व इतरहि गुणांमुळे तो भावी पिढ्यांना आदरणीय वाटतो. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशांत वाङ्मयगुणांचाहि अभाव आहे. एवढ्या ग्रंथ-संभाराची भाषा एकटाकी किंवा अलंकारिक असावी, अशी अपेक्षा कोण करील ? पण, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशांतील अनेक लेखांची भाषा सैल व सदोष असावी, हें मात्र अगदीं अनपेक्षित व उद्देगजनक आहे ! माहितीच्या दृष्टीनें इंग्रजी ज्ञानकोश जरी निर्दोष नसला, तरी त्यांतील प्रायः सर्वच लेखांची भाषा सरस व सुश्लिष्ट आहे. आणि केतकरांनीं हि जर तज्ज्ञांचे सहाय्य घेतले असते, तर या दोषांचा निदान अपवाद तरी त्यांच्यावर आला नसता !

एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका, एन्सायक्लोपीडिया ऑफ इंडो-आर्यन रिसर्च, वेदिक इंडेक्स, इंडियन अॅटिकेरी, इंपीरियल गॅझेटिअर्स यांचा उपयोग ज्ञानकोशांतील लेख सजविताना सढळ हातांनीं केलेला आहे. पण,

रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नेल्समधील नवीन शोधांचा फायदा घेतला आहे, असे वाटत नाही. त्याचप्रमाणे, प्रस्तावनाखंडांत जगाच्या इतिहासपूर्वकालाचे व इतिहासाचे विवेचन करतांना वेल्स, रिस्ले, फूट, रॅप्सोन प्रभृति विद्वानांच्या ग्रंथांचाहि उपयोग केलेला नसावा, असा संशय येतो. प्रांतांची व शहरांची माहिती देतांना प्रांतिक व जिल्हा गॅझेटीअर्सचा उपयोग न करता, कांहीं ठिकाणी इंपीरियल गॅझेटीअर्सवरच वेळ मारून नेली आहे! पुनरुक्ति, विसंगति, अंतिश-योक्ति व स्वमतसमर्थन हे दोष तर या ग्रंथांत अपरिहार्य म्हणून हक्काने टागे देऊन बसले आहेत. विशेषतः, प्रस्तावना-खंडांत खुद्द केतकरांचे सर्व तत्त्वज्ञान ग्रथित झालेले असल्यामुळे, त्यांत त्यांची आग्रही व एकांगी मतेच सर्वत्र प्रभावी झालेली आढळतात. 'पुरातत्त्वभूषण' वि. का. राजवाडे यांच्या विचारांची छायाहि या खंडांवर बरीच पडली आहे. हे प्रास्ताविक ग्रंथ प्रसिद्ध होत असतां सारेंच तेल नमनाला जळतें कीं काय अशी भीति पुष्कळांना पडली होती! आणि, प्रस्तावनेची ही विलक्षण व्याप्ति पाहून, महाराष्ट्रांतील एका विनोदमूर्ति विद्वान् नाटककारांनीं एकदां असे उद्गार काढले होते, कीं "काय हो, आमच्या हयातीचा ग्रंथ आटोपत आला, तरी यांच्या ग्रंथाची प्रस्तावना आटोपत नाही!" परंतु, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशांत जर खरोखरी चिरंतन स्वरूपाचे असे कांहीं वाङ्मय असेल, तर तें या प्रस्तावना-खंडांतील जगदितिहासाच्या अधिष्ठानावर आरूढ झालेले केतकरांचे तत्त्वज्ञानच होय. त्यांचे विचार कितीहि एकांगी व क्वचित् अयुक्तिक असले, तरी ते अत्यंत उद्बोधक असतात, यांत शंका नाही. आणि, रत्नखचित खड्ग जरी गंजून अखेर भंगून गेले, तरी संग्राह्य वस्तु म्हणून ज्याप्रमाणे तें जपून ठेवतात त्याप्रमाणे केतकरांचा हा ज्ञानकोश कालांतराने अजीवात कामांतून गेला, तरी या प्रास्ताविक खंडांमुळे भावी पिढ्यांनाहि त्याचे महत्त्व खास वाटे. अनेक कारागिरांनीं उभारलेल्या अवाढव्य प्रासादाचे शिल्प जरी विघडले किंवा कलाकुसरींत कसर राहिली, तरी त्याबद्दल फार दोष देणे योग्य होणार नाही. तसेच ज्ञानकोशाच्या संपादनाचेहि आहे. तेव्हां, लिहिण्याच्या

भरांत एकादा अधिक आगळा शब्द गेला असल्यास, केतकरांनीं सद्धेतुकडे लक्ष द्यावें असें त्यांना सुचवून, आतां ही लांबलेली लेखमाला इथेंच संपविणें इष्ट आहे.

—महाराष्ट्र, १८ एप्रिल १९२६

ब्राह्मणकन्या

डॉ० श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी ही कादंबरी लिहिली आहे. डॉक्टरसाहेबांची कादंबरी म्हटली, म्हणजे तिच्याभोवती वादाचे वावटळ हे उठावयाचेच, असा आतां जवळजवळ संकेतच ठरून गेल्यासारखा दिसतो. कारण, त्यांच्या कादंबरीत सामाजिक प्रश्नांची चर्चा आणि सामाजिक परिस्थितीचे चित्रण इतक्या विदारक पद्धतीने केलेले असते, कीं समाजातील ज्या व्यक्तींशी आणि वर्गांशी त्याचा संबंध येतो, त्यांच्या नाकाला अगदीं मिरच्या झोंवतात ! त्यांतून आज पुढें असलेल्या त्यांच्या या कादंबरीत तर केवळ जुन्या वादांचीच मढीं उकरून काढलेली आहेत असे नाही; तर जुन्या व्यक्तींचीहि मढीं उकरून काढून, त्यांची चिळस येईल इतक्या कुत्सितपणाने चीरफाड केलेली आहे. त्याचा परिणाम साहजिकच असा झाला, कीं ज्यांना डॉक्टरसाहेबांच्या खेटराचीहि सर नाही अशा कुटाळ लेखकांनी, त्यांच्या या कादंबरीचा परामर्श घेण्याच्या मिषाने व्यक्तिनिंदेची धुळवड माजवून, त्यांना साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून खाली ओढण्याचा अश्लाघ्य प्रयत्न केला ! पण, ज्ञानकोशकारांची वर्णनपद्धति जरी पुष्कळदां ग्राम्य आणि विशिष्ट व्यक्तींना बुद्धिपुरस्सर कोपरखळ्या देणारी असली, तरी त्यांच्या कादंबरीतील समाजावलोकन इतके सूक्ष्म आणि निरनिराळ्या प्रश्नांचे पृथक्करण इतके मार्मिक असते, कीं त्यामुळे समाजातील विचारी लोकांना त्यांत उपस्थित केलेल्या प्रश्नांची केवळ सहानुभूतिपूर्वक चर्चा करण्याचाच नव्हे, तर क्वचित् डॉक्टरांच्या कलाभिज्ञतेची तारीफ करण्याचा मोह पडतो आणि त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या या अनन्य वैशिष्ट्यामुळेच मराठी कादंबरीकारांत त्यांना गेल्या तीन चार वर्षांत प्रमुख स्थान प्राप्त झाले आहे. विशेषतः, डॉक्टरसाहेबांच्या भोवतीं चहात्यांचा असा एक वर्ग निर्माण झाला आहे, कीं जो त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून प्रतिपादिलेल्या मतांची फारशी चिकित्सा न करतांच, तीं मते नवीन सामाजिक क्रांतीला पोषक आहेत अशा कल्पनेने, त्यांचा उदो उदो करित असतो व या

चहात्यांच्या पाठिंब्यामुळेच डॉ० केतकर यांना ललित वाङ्मयांत इतकें महत्त्व आज लाभलें आहे.

पण हें प्रामुख्य कितपत योग्य आहे ? अनेक विषयांचे शाते म्हणून किंवा समाजशास्त्रशांड म्हणून डॉ० केतकर हे थोर असतील. परंतु कादंबरीकार म्हणून त्यांना ललित वाङ्मयांत आणि तेंहि इतकें प्रमुख स्थान देणें कितपत योग्य ठरेल ? कलेच्या कसोटीला जर त्यांच्या कादंबऱ्या लावल्या, तर काय दिसून येतें ? टॉल्स्टॉय, हाडी किंवा रोमेन रोळंड यांच्यासारखे युरोपांतील विख्यात कादंबरीकार तर राहोतच ; पण हरिभाऊ आपटे आणि प्रो० वा० म० जोशी या जुन्या पिढींतील किंवा नारायणराव आपटे आणि प्रो० फडके या नव्या पिढींतील मराठी कादंबरीकारांच्या कृतींशीं जरी त्यांच्या कादंबऱ्या तुळून पाहिल्या, तरीसुद्धां त्या कलेच्या दृष्टीनें अतिशय हिनकस वाटतात. विश्लेषण (Analysis) हा त्यांच्या कादंबऱ्यांचा आत्मा आहे. त्यांची कोणतीहि कादंबरी उघडा, तींत कोणत्या ना कोणत्या तरी व्यक्तीच्या वा वर्गाच्या कृतींचें आणि मतांचें पृथक्करण केलेलें असतें व आजपर्यंतच्या मराठी कादंबऱ्या मुख्यतः वर्णनात्मकच असल्याकारणानें, त्यांच्या या विश्लेषणात्मक कादंबऱ्या लोकांना साहजिकच नावीन्यपूर्ण वाटून, एक प्रकारची सापवाद लोकप्रियता त्यांना लाभली. पण विश्लेषण हा शास्त्राचा आत्मा आहे, कलेचा नव्हे. कलेचा आत्मा किंवाहुना सर्वच ललित कलांचा आत्मा संश्लेषण (Synthesis) हा आहे. कलावंत हा समाजांतील अनेक व्यक्ति, वस्तु व दृश्यें पहातो ; त्या सर्वांचें तो पृथक्करण करितो ; आणि त्या पृथक्कृत साहित्याची नवी मूस ओतून, अभिनवरम्य अशी सुश्लिष्ट कृति तींतून निर्माण करितो. डॉ० केतकर यांच्या कादंबऱ्यांत जर कोणत्या एका गोष्टीचा अत्यंत अभाव असेल, तर तो कलावंताच्या या आत्मीय गुणसर्वस्वाचा. त्यांचें समाजाचें निरीक्षण सूक्ष्म असतें व ते पृथक्करणाहि उत्कृष्ट करितात हें खरें ; पण, निरीक्षित आणि पृथक्कृत गोष्टींचा वेमालूम मेळ घालून, एकसंध अशी कलाकृति उत्पन्न करावयाला जी योजकता अवश्य असते ती मात्र त्यांच्या ठिकाणीं विलकूल नाहीं, असेंच त्यांच्या कादंबऱ्यांची सदोष रचना लक्षांत घेतल्यावर म्हणावें लागतें. त्यांची कादंबरी म्हणजे जणू एक

अव्यवस्थित अजबखाना, किंवा त्याहिपेक्षां जास्त समर्पक उपमा द्यावयाची झाली, तर धनाढ्याच्या घरची अडगळीची खोली असते ! डॉक्टरसाहेबांच्या स्मृतिकोषांत सांठविलेले अनेक वैचित्र्यपूर्ण वस्तुविशेष तींत कसे तरी संग्रहित आणि प्रदर्शित केलेले असतात. त्यांतील पात्रांचा, दृश्यांचा किंवा मतांचा एकमेकांशी संबंध असतोच किंवा एकमेकांना तीं पूरक असतातच असें नाहीं. जें पाहिलें आणि मनाला तीव्रतेनें जाणवलें, तें चितारलें—किंबहुना चिताडलें, असाच त्यांचा सारा कलाविलास आहे ! हा त्यांचा कलाविलास किती हिणकस असतो, याची कल्पना आणखीही एका गोष्टीवरून येईल. कोणताहि कादंबरीकार झाला, तरी तो समाजांतूनच आपलीं कथानकें आणि पात्रें निवडीत असतो, हें खरें; पण तीं एकदां निवडल्यावर त्यांच्या कलेच्या मुशींत त्यांचें स्वरूप इतकें बदलून जातें, कीं वाचकाला कदाचित् तीं माहित असलीं, तरीहि अवोधपूर्वच वाटतात. डॉक्टरसाहेबांचें तसें नाहीं. त्यांचें प्रत्येक पात्र हटकून ओळखूं येतें. त्यांच्या 'परागंदा' या कादंबरीतील लाला गजपतराय यांचें वर्णन वाचल्यावर तें लाला लजपतरायांचें शब्दचित्र आहे असें कुणाला तत्क्षणींच वाटणार नाहीं ?

अर्थात् अशा तऱ्हेनें पाहिलें तें चिताडणारा मनुष्य हा कलावंत खास नव्हे. शिवाय हें चित्रणहि मार्मिक आणि सरस असतेंच असें नाहीं. सुंदरतेला कुसें पहाण्यांत आनंद मानणाऱ्या आणि त्या कुसांच्या चिंतनावरच आपलें चित्त केंद्रित करणाऱ्या कुत्सित माणसांच्या कोटीतील डॉ० केतकर हे एक लेखक आहेत. त्याचा परिणाम असा झाला आहे, कीं त्यांचीं विशिष्ट व्यक्तींचीं स्वभावचित्रें अत्यंत कलाहीन, कुत्सापूर्ण व म्हणून पुष्कळदां किळसवाणीं असतात. उदाहरणार्थ लाला गजपतरायांचेंच वर्णन घ्या. लाला लजपतरायांच्या अंगीं असलेले सारे गुण वगळून, पण लालाजी. वाचकांच्या डोळ्यांपुढें उभे रहातील अशा खुबीनें, त्यांच्या असलेल्या नसलेल्या साऱ्या दोषांची केवळ मूर्तीच असा हा गजपतराय त्यांनीं बुद्धिपुरःसर निर्माण केला आहे. असल्या कुत्सितपणाला कलाविलास म्हणणें, म्हणजे कलेची विटंबना करणेंच होय. 'पण लक्षांत कोण घेतो' या कादंबरीतील 'शंकरमामंजी' किंवा 'अटकेपार' या कादंबरीतील 'शंभुराव जोग' हे गृहस्थ विशिष्ट मनोवृत्तीचे आदर्श

(types) म्हणून रेखाटलेले आहेत. पण त्यांचे चित्रण किती मार्मिक आणि नाजूक वाटते ? या चित्रणचातुरीचा मागमूसहि केतकरांच्या कादंबऱ्यांत कुठे आढळावयाचा नाही. जी रड व्यक्तींच्या चित्रणाची, तीच रड कथानकाच्या रचनेची. त्यांच्या कादंबरीला कथानक बहुधा नसतेंच; किंवा जें असतें त्याचे दुवे नीट सांधलेले नसतात. आज पुढें असलेल्या ' ब्राह्मणकन्या ' या कादंबरीला कथानक म्हटलें तर आहे, म्हटलें तर नाही ! ' कालिंदी ' आणि ' रामराव ' यांच्या विवाहानें या कादंबरीची पूर्तता होते, किंवा तींत उपस्थित केलेले प्रश्नाहि सुटतात, असें वाटत नाही. कलेच्या दृष्टीने हे जे महनीय दोष केतकरांच्या कादंबऱ्यांतून आढळतात, त्यांचे कारण म्हणून कोणी असें सांगेल, कीं डॉक्टरसाहेवांना आपल्या कादंबऱ्यांतून मोठमोठ्या सामाजिक प्रश्नांची चर्चा करावयाची असल्यामुळे, त्यांचे कलेकडे सहजच दुर्लक्ष होतें. पण ही सबब टिकाऊ नाही. प्रो. वा. म. जोशी यांनी आपल्या ' रागिणी ' कादंबरींत जितकी चर्चा आणि जितके तात्त्विक वाद घातले आहेत तितके बहुधा अन्य कोणत्याहि मराठी कादंबरींत घातलेले नसतील. पण कलेच्या दृष्टीने ते किती समर्पक, सरस आणि सुंदर वाटतात ? उलट, डॉक्टरसाहेवांच्या कादंबरीतील वाद विचारप्रवर्तक असले, तरी ते प्रस्तुत वाटत नाहीत. फार कशाला, ' रागिणी ' ची गोष्ट तर राहोच; पण प्रि. गोळे यांच्या ' हिंदुधर्म आणि सुधारणा ' या कादंबरीवजा चर्चाप्रचुर ग्रंथांत जें निरुपम वादवैदग्ध्य आढळतें, त्याचा शतांशहि केतकरांच्या कादंबरीतील संवादांतून दृष्टीस पडत नाही. शिवाय, डॉ. केतकर यांना जर निव्वळ मतमीमांसाच करावयाची असेल तर तिचा धुडगूस कादंबरीच्या ललित क्षेत्रांत कशाला हवा ? त्यासाठीं सॉक्रेटिसाच्या संवादासारखे ग्रंथ त्यांनीं खुशाल रचावे. म्हणजे त्यांनाहि मुक्तहस्तानें आपला वादकेंद्रू शमवून घेतां येईल व मराठी वाचकांनाहि कलाहीन, कंटाळवाण्यां कादंबऱ्या वाचण्याचा उपद्रव होणार नाही.

वरें, सामाजिक क्रांतीचे जें अभिनव तत्त्वज्ञान जगांतील पददलित राष्ट्रांच्या आणि समाजांच्या उन्नतीला आज कारण होत आहे, त्याचा पुरस्कार त्यांच्या कादंबऱ्यांतून केलेला आहे असें म्हणावें, तर तसेंहि नाही. आपल्या विदारक विश्लेषणामुळे तसा आभास ते उत्पन्न करितात एवढें मात्र खरें ! त्यांच्या लिहिण्याचा एकंदर झोंक असा असतो व विशेषतः स्त्रीपुरुष-संबंधविषयक मतांचें

आणि प्रसंगांचे त्यांतील वर्णन इतके उत्तान असते कीं, त्यामुळे जीर्णमतवाद्यांना ते आपले प्रतिपक्षी आहेत असे उगाचच वाटून, ते त्यांच्यावर अगदीं तुटून पडतात. पण, 'ज्ञानकोशा' च्या प्रस्तावना खंडांतील चातुर्वर्ण्यांचा पुरस्कार किंवा त्यांच्या जातिभेदावरील इंग्रजी ग्रंथांतील मते ज्यांच्या लक्षांत असतील त्यांना डॉक्टरसाहेब हे सामाजिक क्रांतीचे शत्रु आहेत असेच म्हणावे लागेल. पण इतके दूर जाण्याचेहि कारण नाही. त्यांची आज पुढे असलेली 'ब्राह्मणकन्या' ही कादंबरी उघडउघड जातिभेदाची तरफदारी आणि तो मोडण्याचा प्रयत्न करणारांची टवाळी करण्यासाठीं म्हणूनच लिहिलेली आहे. आनुवंशिकतेच्या, समाजधारणेच्या आणि समाजशास्त्राच्या अशा तिन्हीहि दृष्टींनीं जातिभेदाचे इतके सयुक्तिक भासणारे समर्थन दुसऱ्या कोणत्याहि आधुनिक ललितलेखकांनें आजपर्यंत केलेलें आढळणार नाही. मिश्रविवाहाचे, अनुलोमविवाहाचे आणि विवाहबंधन अनिष्ट आहे या नवीन मतांचे केवळ खंडनच नव्हे, तर धिक्कार किंवा दुना बदनामी करण्यासाठींच ही उन्मार्गगामी "ब्राह्मणकन्या" डॉ. केतकर यांनीं महाराष्ट्रपुढे उभी केली आहे. ती गृहत्याग आणि सुपथत्याग करिते यांचे पहिले कारण, ती एका सुधारकमन्य प्रतिष्ठिताच्या रखेलीची नात हें, म्हणजे पर्यायानें आनुवंशिकता हें, होय ; आणि दुसरे कारण तिच्या बापानें सुधारणाप्रियतेच्या ऊर्मीत वाहून जाऊन रखेलीच्या मुलीशीं लग्न करण्याचा जो अविचार केला, तो तिच्या स्वतःच्या लग्नाला नडतो हें, म्हणजे पर्यायानें जातिभेद मोडण्याचा प्रयत्न तो मोडणाराच्या संततीला उपद्रव करितो हें, होय. ही झाली जातिवाह्य विवाहाची किंवा जातिभेद-विध्वंसनाची वासलात. कादंबरीतील दुय्यम विषय विवाहसंस्थेची इष्टानिष्टता हा आहे. या वादतीत केतकरांनीं कालिंदीच्या चरित्राच्या रूपानें असे प्रतिपादिलें आहे, कीं विवाहाशिवाय केलेले संबंध स्त्रीला अतीं अनिष्ट ठरून, तिला अखेर विवाहसंस्थेचाच आश्रय करणें भाग पडतें. आपल्या या प्रतिगामी मतांचे समर्थन करण्यासाठीं त्यांनीं कालिंदी-भोंवतीं पहिल्यापासूनच असे पेंच घालून ठेवलेले आहेत, कीं तिचे लग्न अशक्य-प्राय होणें, तिला गृहत्याग करणें आणि शेवटीं लग्न करणें या गोष्टी क्रमप्राप्त आणि अपरिहार्य होऊन बसतात व कादंबरी वाचून वाचक जो उठतो, तो या भावनेनें, कीं मिश्रविवाह आणि विवाहोन्मूलन या दोन्हीही सुधारणा अत्यंत अनिष्ट आहेत.

पण, हें प्रतिपादन आणि त्यासाठी डॉ. केतकर यांनी कालिंदीभोंवतीं घातलेले पेंच योग्य वाटतात काय ? त्या दृष्टीनें जर ही कादंबरी काळजीपूर्वक वाचली तर काय आढळून येते ?— तर हें कीं, आपल्या या प्रतिगामी मतांना पोषक होईल, अशीच पण अगदीं अपवादात्मक परिस्थिति त्यांनीं कालिंदीभोंवतीं निर्माण केली आहे. तिचे वडील जातिवाहेर विवाह करितात, पण तो तुल्यशील जातीतील मुलीशीं नव्हे तर जिचे दुःशील सर्व गांवभर गाजलें होतें, अशा एका रखेलीच्या मुलीशीं ! अर्थात् असल्या संबंधापासून झालेल्या कालिंदीचे भवितव्य दुर्घर झालें, यांत नवल कसलें ? हेंच जर तिच्या ब्राह्मण-पित्याचें लग्न एकाद्या कायस्थ किंवा मराठा जातीतील कुलीन तरुणीशीं झाल्याचें दाखविलें असतें, तर तिच्या लग्नाचा प्रश्न खचित इतका विकट होऊन बसला नसता. पण मग, विलायती वधूशीं त्रात्यस्तोमपुरस्सर लग्न करून, पुन्हा उजळ माथ्यानें चातुर्वर्ण्यसंरक्षक पीठ काढणाऱ्या आमच्या डॉक्टरसाहेबांना जातिभेदाची तरफदारी आणि तो मोडावयाचे प्रयत्न करणाऱ्या सुधारकांची बदनामी कशी करितां आली असती ? समाजसुधारकांची आणि त्यांच्या चळवळीची पद्धतशीर नालस्ती त्यांना करावयाची होती, म्हणूनच त्यांनीं रखेलीच्या मुलीशीं लग्न करणाऱ्या ब्राह्मणाच्या घरांत कालिंदीला मुद्दाम जन्मास घालून, पुन्हा 'ब्राह्मणकन्या' म्हणून वर तिची करवेल तितकी कुतरओढ केली. बरें, कालिंदी गृहत्याग करून आश्रय घेते, तोहि तुल्यविद्य अशा तरुणाचा नव्हे ; तर एका अशिक्षित आणि व्यसनी माणसाचा. हा तिचा अधःपात दाखवून केतकरांनीं ती, तिची आई आणि आजी या तिघांहि अवलांची पर्यायानें कुत्सा केली आहे. समजस, सुसंस्कृत आणि उदारमतवादी अशा एकाद्या तरुणाशीं जर कालिंदीचा प्रेमयोग जुळून आला असता, तर तिचे भवितव्य कदाचित् यापेक्षां अगदींच निराळें आणि उज्ज्वल झालें असतें. पण मग डॉक्टरसाहेबांना विवाहसंस्थेची अपरिहार्यता कशी सिद्ध करितां आली असती ? तेवढ्यासाठीं त्यांनीं विचाऱ्या अशरण ब्राह्मणकन्येला शिवशरणाप्यासारख्या सामान्य आणि क्षुद्र माणसाच्या विषयवासनेला बळी पडावयाला लाविलें असून, आजीचा रखेलीपणा नातींत उतरल्याचें अमंगळ दृश्य रेखाटलें आहे.

अपवादात्मक स्थितींतून बोधाहि सापवादाच निघत असतो. अर्थात् या कादंबरींत जीं अनेक प्रतिगामी आणि क्वचित् अभद्रहि मते, अपवादात्मक प्रसंगांचें

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम २८५७७
ब्राह्मणकर्ण्या... वि: १०४६५..... ३३

क्रमांक १२२५..... नों: दि: २५१३६०

प्रस्थ माजवून, डॉ. केतकर यांनी पुरस्कारिली आहेत, तीं कोणत्याहि विचारी मनुष्याला ग्राह्य वाटणार नाहीत. किंबहुना, आपल्या मतांचा पुरस्कार करण्यासाठी त्यांनी ज्या साधनांचा अवलंब केला आहे, तीं पाहून कोणालाहि चीडच येईल. जातिभेद आणि चातुर्वर्ण्य यांची तरफदारी करितां करितां आतां सनातन्यांच्या नाकीं नव आलेले आहेत. त्या बापड्यांना ब्राह्मणस्तोत्राच्या विदूषकी जनकाचें हें अभिनव जातिभेदमंडन पाहून खचित हायसें वाटेल ! अशा रीतीनें मतांच्या आणि कलेच्या दृष्टीनें जरी ही कादंबरी हिणकस असली, तरी निरनिराळ्या व्यक्तींचें आणि सामाजिक घटनांचें जें पृथक्करण तींत केलेलें आहे, तें मात्र विचारांना खचित चालना देईल. विशेषतः 'वैजनाथस्मृती'त समाजाच्या पुनर्घटनेबद्दल जे विचार व्यक्त केलेले आहेत, ते चिंतनीय वाटतात. स्त्रीजाति खरोखरीच स्वतंत्र होऊन, तिला पुरुषांच्या बरोवरीचे हक्क आणि स्थान मिळावयाला, मातृसत्ताक कुटुंबपद्धति आणि अनूढ मातृत्वाला मान्यता हेच दोन उपाय आहेत; व खुद्द कादंबरींत जरी केतकरांनीं प्रतिगांभी मतांचा अप्रत्यक्ष वा प्रत्यक्ष पुरस्कार केलेला असला, तरी 'वैजनाथस्मृती' च्या रूपानें ही नवीन कल्पना समाजापुढें मांडल्याबद्दल डॉक्टरसाहेबांना धन्यवाद देणें अवश्य आहे. सामाजिक क्रांतीच्या तत्त्वज्ञानाला किंवा तरुण पिढीच्या विचारांना पोषक असा जर कोणता भाग या कादंबरींत असेल, तर तो हा 'वैजनाथस्मृती'चाच होय. या स्मृतीतील समाजाच्या पुनर्घटनेचीं सूत्रें इतकीं मार्मिक आणि मूलगामी आहेत, कीं तदनुसार हिंदु समाजाची पुनर्रचना होण्याचा योग जर कधीं आलाच, तर जगांतील प्रगत आणि सुधृत राष्ट्रांतहि न दिसणारी स्त्री-पुरुषांच्या दर्जाची आणि हक्कांची समता हिंदुस्थानांत प्रस्थापित होईल. म्हणून या कादंबरीचें कथानक व त्यांतून निष्पन्न होणारा तत्त्वबोध जरी सामाजिक क्रांतीला अननुकूल असला, तरी तिचें खिलपर्वच अशी ही 'वैजनाथस्मृति' नवमतवाद्याला अंशतः प्रोत्साहक असल्यामुळे, मराठी वाचकांना ती मननपूर्वक वाचण्याची आम्ही अंतःकरणपूर्वक विनंति करितां.

—महाराष्ट्र, १० मे १९३१

आंबराई

पुण्याच्या 'रविकिरणमंडळा' चे सदस्य श्री. गिरीश यांचे "आंबराई" हे काव्य नुकतेच बाहेर पडले आहे. श्री. गिरीश हे 'रविकिरणमंडळा' तील खंडकवि आहेत: 'निर्झरसंगीत,' 'अभागी कमल,' 'कला' व 'आंबराई' ही त्यांची चार खंडकाव्ये आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेली असून, 'उर्वशी' हे महाकाव्य व 'नक्षत्रोदय,' 'वनश्रीविलाप,' 'विहंगविहार' इत्यादि खंडकाव्ये अद्याप संकल्पावस्थेत आहेत. गिरीशांचे. 'रविकिरणमंडळा' तील स्नेही त्यांना 'महाकवि' म्हणतात; व त्यांच्या कवितेचा आणि वृत्तीचाही एकंदर डौल लक्षांत घेतला, म्हणजे ही पदवी त्यांना यथार्थ शोभते असेच कोणीही म्हणेल. प्रो. श्री. वा. रानडे, यशवन्त प्रभृति 'रविकिरणमंडळा' तील इतरही कवींनी खंडकाव्ये लिहिली आहेत. इतकेच नव्हे, तर त्या मंडळातील पंडित-कवि प्रो. मा. त्रि. पटवर्धन यांनी तर एक महाकाव्यही लिहिले आहे. परंतु, सृष्टीत इतर वृक्ष कितीही असले, तरी भगवंताची विभूति ज्याप्रमाणे अश्वत्थ वृक्षांतच वास करिते, त्याप्रमाणे 'रविकिरणमंडळा' तील इतर कवींनी खंडकाव्ये किंवा महाकाव्ये कितीही लिहिली असली, तरी महाकवित्वाचा रुचाव मात्र फक्त गिरीशांच्याच कवितेच्या तोंडावर झळकतांना दृष्टीस पडतो. प्रो. पटवर्धन यांनी महाकाव्य लिहिले खरे. पण त्यांच्या त्या 'सुधारकांत ऋतूंची शब्दचित्रे नाहीत, उत्सवांचीं वर्णने नाहीत, गृहसुखाचीं दृश्ये नाहीत, प्रणयाचे कूजित नाहीत, विप्रलंभाचे आक्रंदन नाही किंवा रूढीच्या चाकोरीत रखडत असलेल्या बिचाऱ्या मानवजातीला कांहीं स्वर्गीय संदेशही नाही. इथून तिथून सारा थिल्लरपणा भरला आहे. उलट गिरीशांची कोणतीही कविता घ्या. केव्हां ते पाय घसरलेल्या भगिनीला हात देतांना दिसतात, कधी अंधारातून आलेल्या सारंगीच्या सुरांत त्यांना सौंदर्य थयथय नाचतांना आढळते, कुठे घाटावरील धुक्यांत त्यांना विराटू तेजाचा साक्षात्कार झालेला दृष्टीस पडतो, तर क्वचित् ओढ्याकाठी त्यांचे ध्यान लागलेले दिसते. आपल्या महाकवीच्या भूमिकेचा विसर त्यांनाही कधी

पडत नाही आणि इतरांनाही ते तो पडू देत नाहीत. त्यांची वर्णनशैली इतकी बहुदंगी आहे, की 'अभागी कमल' हे त्यांचे खंडकाव्य वाचल्यावर, 'ऋतुसंहार'—त्यांतील शृंगार वजा जाता—वाचल्याचे श्रेय पदरांत पडते. ओढा, घाट, शेत, हुडी, जत्रा, गिरण, इस्पितळ, इंप्रूव्हमेंट ट्रस्टची चाळ,—रानांतील, खेड्यांतील आणि शेतांतील किती तरी देखावे त्यांच्या काव्यांत पहावयाला मिळतात ! आणि इतकी विविधता व बारकाई असून, पुन्हा कवितेंत गांभीर्य तरी किती ! हजार ओळी वाचल्या, तरी तोंडाला कुठे मुरकुती म्हणून पडण्याची धास्ती नाही. सारे कसे अगदी संथ, गंभीर आणि उदात्त. उपदेश आणि महाकवि अशी त्यांची दुहेरी भूमिका आहे. किंबहुना, महाकवींचा शिरोमणि मिल्टन याने म्हटल्या-प्रमाणे, महाकवि हा स्वभावतःच उपदेश असतो; आणि, गिरीशांचे स्फुट काय, खंड काय किंवा महा काय, कोणतेही काव्य वाचतांना या त्यांच्या दुहेरी भूमिकेची जाणीव पदोपदी होते.

कवि हा उपदेश असावा की नाही, हा एक वादग्रस्त प्रश्न आहे. एवढी गोष्ट मात्र खरी, की कवि हा उपदेश म्हणून काव्य लिहावयाला बसला, म्हणजे त्याचे लिहिणे कलेच्या दृष्टीने बहुधा हिणकस होते. एकाद्या काव्यांतून उपदेश आपोआप ध्वनित होणे निराळे, आणि केवळ उपदेश करण्याच्या बुद्धीने प्रेरित होऊन काव्य लिहिणे निराळे. कलात्मक वाङ्मय ही बोलूनचालून मानवी जीविताची अनुकृति, प्रतिकृति किंवा विकृति असल्यामुळे, त्यांत काहीं ना काहीं बोधाचा ध्वनि शोधणाराला सांपडावा, हे साहजिकच आहे. कालिदासाचे 'शाकुंतल' घुसळून निरनिराळ्या प्रकारच्या उपदेशाचे लोणी टीकाकारांनी त्यांतून यथामति काढलेले आढळते. तथापि, 'शाकुंतल' लिहिण्यांत खुद्द कालिदासाचा काहीं तत्त्वोपदेश करण्याचा हेतु होता, असे म्हणावयाला मात्र कोणीही धजत नाही. किंबहुना, त्याचे उत्तमांत उत्तम म्हणून गणले गेलेले काव्य जे मेघदूत, त्यांतून तर कोणी मुद्दाम काढून म्हटले तरीही बोध निघणार नाही. कालिदास हा खरा कलावंत,—केवळ 'कवियशःप्रार्थी' होता : कलाविलास हेच त्याचे ध्येय. याच्या अगदी उलट उदाहरण मिल्टनचे. कविपणाविषयीची त्याची भावना अशी, की कवीची भूमिका ही एकंदर जगाहून फार उंच असून, त्याने सदासर्वदा लोकांना नीतिपाठ देत राहिले पाहिजे. कवि म्हणजे त्याच्या दृष्टीने

तो एक जन्मजात शंकराचार्यच. महाकवि होण्यासाठीं त्यानें केवढी तयारी केली ! स्वर्गांत गेल्यावर त्या थोरल्या मुकादमाजवळ (great Task-master) आपल्याला अखेर आपल्या कामाचा झाडा घावयाचा आहे, या गोष्टीची जाणीव त्याच्या मनांत अगदीं आरंभापासून वागत होती. धर्मराजाच्या रथाला जसा पृथ्वीचा स्पर्श होत नसे, तशी महाकवीची बुद्धि आणि कृति ही क्षुद्र पार्थिव विकारांच्या स्पर्शानें दूषित होतां कामा नये, असें त्याला वाटे. या त्याच्या कर्मठपणाचा परिणाम असा झाला, कीं जॉन्सननें म्हटल्याप्रमाणें, त्यानें आपल्याकडून रंगेल म्हणून निर्माण केलेल्या ' रंगरावा 'च्याही (L'Allegro) तोंडावर औदास्याची अवकळा दृष्टीस पडते ! जी स्थिति मिल्टनची, तीच टेनिसनचीही. महाकवि हा जगाचा उपदेशा किंवाहुना एक प्रकारचा पैगंबरच आहे अशी त्याची श्रद्धा; व तो स्वतः महाकवि असल्यामुळें, स्वर्गीय तत्त्वांचा प्रेष भूलोकाप्रत पंचविष्याची कामगिरी ओघानेंच त्याच्याकडे येऊन, त्याच त्या तत्त्वांचा उच्चार आणि उपदेश करण्यांत त्यानें आपल्या कवित्वशक्तीचा व्यय केला. परंतु, मिल्टनचीं काव्यें त्याच्या हयातींत कोणी फारशीं वाचलीं नाहींत; व आजही कोणी हैसेनें म्हणून वाचीत नाहीं. आणि, टेनिसनचीं काव्येंही लोक जीं वाचतात, तीं त्यांतील तत्त्वविचारांसाठीं नव्हे, तर शब्दाचित्रांच्या निरूपण सुंदरतेमुळें. सहेतुक कलाकृतिसुद्धां लोकप्रिय होत नाहीं असें नव्हे. पण तिची लोकप्रियता ही हेतुसिद्धीला पोषक असते, असें मात्र मुळींच नाहीं. इब्सेन आणि शॉ यांनीं नाट्यकलेला लोकशिक्षणाच्या कामीं राबविली हें खरें. परंतु, त्यांचीं नाटके लोकप्रिय व्हावयाला प्रथम किती त्रास पडला ? आणि, अखेर जी लोकप्रियता त्यांना मिळाली, तीही त्यांचे क्रांतिकारक विचार लोकांना आवडले म्हणून नव्हे ; तर शॉ यांनीं स्वतःच म्हटल्याप्रमाणें, समाजांतील रूढ धार्मिक, नैतिक व राजकीय कल्पनांची जी वेसुमार रेवडी त्यांत उडविली आहे, तिच्यामुळें ! कवि हा जेव्हां उपदेशकाच्या भूमिकेवर आरूढ होतो, तेव्हां लोक त्याला पाहून तोंड फिरवितात. पण तेंच त्यानें उपरोधाचा आसूड हातीं घेऊन समाजावर ताशेरा झाडावयाला तोंड उघडलें, म्हणजे लोक तमाशा पाहावयाला उल्हासानें पुढें सरसावतात. महाकवि हा उपदेशक म्हणून कधींच लोकप्रिय होत नाहीं. कथालेखक किंवा टीकाकार या दोनच नात्यांनीं त्याला मान्यता मिळवितां येते.

श्री. गिरीश यांचें थोडेसें टेनिसनसारखें झालें आहे. ते आधीं उपदेशक आणि मग कवि आहेत. इतरांप्रमाणें ते कांहीं केवळ गीतें आणि सुनीतें लिहिणारे सामान्य कवि नाहींत. ते प्रथित-कवि (poet with a mission) आहेत; व त्या दृष्टीनें त्यांनीं कांहीं कार्यक्रमही आंखलेला दिसतो. त्यामुळे, एक प्रकारचें गांभीर्याचें धुकें त्यांच्याभोंवतीं निर्माण झालें असून, त्यानें वेष्टिलेली त्यांची उपदेशकाची भूमिका मनांत आदर आणि विशेषतः कौतुक उत्पन्न करिते. त्यांनीं मनांत आणलें, तर ते किती चुरचुरीत विनोदी कविता लिहूं शकतील, याचा प्रत्यय त्यांची 'संशयरत्नमाला' वाचून येतो. पण, त्यांची ती तसली कविता म्हणजे वर्गातील आपल्या आवडत्या शिष्यानें दिलेल्या मार्मिक पण वाचट उत्तरामुळे एरवीं सदैव गंभीर असणाऱ्या हेडमास्तराच्या स्वावदार तोंडावर उठलेली स्मिताची सुरकुती होय! विनोदी लिहिणें त्यांना साधत असलें, तरी रुचत मात्र नाहीं. त्यांचीं स्फुट आणि खंड सर्वच काव्यें गंभीर आणि उपदेशपूर्ण आहेत. आपल्या 'अभागी कमल' या खंडकाव्यांत त्यांनीं विधवेचें दुःख वाङ्मयाच्या वेशीवर टांगलें, तर या नव्या 'आंबराई' काव्यांत 'उत्तम शेती' या गांवठी सुभाषिताची सार्थकता त्यांनीं प्रतिपादिली आहे. विधवेची दुःस्थिति हा विषय जरी पूर्वीं अनेकांनीं उघडविलेला असला, तरी अजूनही तो एक हिंदु समाजांतील जागता अन्याय असल्यामुळे, व त्याहीपेक्षां प्रणयाच्या सदारम्य भूमिकेवर त्यांनीं विधवेचें दुःख उभें केल्यामुळे, त्यांचें 'अभागी कमल' हें काव्य साहजिकच लोकप्रिय झालें. आज पुढें असलेल्या त्यांच्या या 'आंबराई'तही प्रणयकूजन हवें तितकें ऐकूं येतें; व त्यामुळे, या काव्यांतील तत्त्वोपदेश जरी लोकांच्या नजरेंतून अजीवात निसटला, तरी 'अभागी कमला-' प्रमाणेंच हें काव्यहि लोकांना आवडेल, यांत शंका नाहीं. उपदेशाच्या हेतूनें लिहिलेल्या कलात्मक कृतींची लोकांकडून नेहमीं अशीच संभावना होत असते. आरंभीं प्रणयानुनय, मध्यंतरीं संकटें व विरह आणि शेवटीं मधुर मीलन हा जो कोणत्याहि प्रणयकथेचा ठरीव विकास-क्रम, तोच याहि काव्यांत दृष्टीस पडतो; व या प्रणयकथेनेंच काव्यांतील महत्त्वाचा भाग खाल्ला आहे. हें काव्य लिहिण्यांत आपला कांहीं हेतु आहे, असें जर गिरीशांनीं प्रस्तावनेंत आगाऊ घोषित केलेलें नसतें, तर शेती सुटल्यामुळे होणाऱ्या अधोगतीचें चित्र त्यांत रेखाटलेलें आहे, ही गोष्ट कोणाच्या ध्यानांतहि

बाली नसती. प्रत्येक प्रणयकथत काहीं ना काहीं संकट हें प्रणयी मिथुनावर ओढवतेंच. त्यांतलेंच व्यसनापार्थी शेतीवाडी गमावली जाणें, हें एक संकट ! मुरारचा उत्कर्षापकर्ष त्याच्या शेतीवाडीवर केंद्रित झाला होता, ही गोष्ट कवींनीं जर त्याच्या कर्तृत्वाला उठाव देऊन दाखविली असती, तर त्यांनीं प्रस्तावनेंत मुद्दाम घोषित केलेल्या शेतीच्या उत्तमतेच्या तत्त्वाचा थोडा तरी बोध काव्यांतून निघाला असता. पण, 'आंबराई'चा नायक मुरार हा प्रणयकथांतील कायम ठशाच्या कोणत्याहि नायकाप्रमाणें उत्कट मनोवृत्तीचा आणि कर्तृत्वशून्य आहे. पाहिजे तर त्याला काव्यात्मा म्हणा : म्हणजे त्याच्या या काव्यमय अव-गुणांचें गुणांसारखें वर्णन केल्याप्रमाणें होईल ! शेतीवाडी व आंबराई तो गमावतो आपल्या दुर्गुणांमुळे; आणि परत मिळवितो शिलोजीच्या मित्रनिष्ठेमुळे ! यांत त्याचा स्वतःचा पराक्रम नाही किंवा शेतीच्या उत्तमतेच्या तत्त्वाची प्रतीतिहि पण नाही. नाही म्हणावयाला, अधोगतीचें चित्र मात्र या काव्यांत आहे खरें. पण, मुरारसारखा काव्यात्मा कुठल्याहि धंद्यांत पडला असता, तरी त्याची अधोगतीच झाली असती. त्यासाठीं शेतीवाडीचीच काहीं जरूर होती असें नाही ! मुरारचा मोठा किंवा हुना एकच एक गुण हा, कीं त्याला आपल्या अपकृत्यांवद्दल पश्चात्ताप होतो; व कवींनीं या त्याच्या पश्चात्तापाचें वर्णनहि मोठें नाजूक केलें आहे. परंतु उत्कट मनोवृत्तीच्या माणसांच्या कपाळीं पश्चात्ताप हा ठेवलेलाच असतो. काव्याची नायिका सगुणा ही कायम ठशाची हिंदु साध्वी आहे; व शेतीच्या उत्तमतेच्या तत्त्वांच्या आविष्कारामुळे जरी नव्हे, तरी नवऱ्याचें हर एक अपकृत्य पोटांत घालणाऱ्या या साध्वीच्या स्वार्थत्यागामुळे तरी हें काव्य परिणामकारक झालें आहे हें निस्संशय ! कवीला जर एकाद्या तत्त्वाचा प्रभाव किंवा परिणाम आपल्या काव्यांत दाखवावयाचा असेल, तर काव्यांतील सर्व कृति (action) त्यानें त्या तत्त्वावरच केंद्रित केली पाहिजे. 'आंबराई' काव्याची रचना या तत्त्वानुसार नसल्यामुळे, हेमूसिद्धीच्या दृष्टीनें तें मुळांच परिणामकारक होत नाही, यांत आश्चर्य कसलें ? औद्योगिक क्रांतीमुळे खेड्यापाड्यांत उडालेल्या दुर्दशेचें गोल्डस्मिथ कवीनें आपल्या 'डेझर्टेंड व्हिलेज' या चिंतनात्मकहि (reflective) काव्यांत काढलेलें शब्दचित्र जितकें परिणामकारक आहे, त्याच्या अस्पर्शानेहि गिरीश कवींच्या या कथात्मक 'आंबराई' काव्यांतील शेतकऱ्यांच्या अधोगतीचें म्हणून केलेलें वर्णन परिणामकारक नाही.

श्री. गिरीश यांनी या काव्यांत असें दर्शविलें आहे, कीं शेती हेंच भारताच्या समृद्धीचें साधन असून, सांप्रतच्या उद्योगयुगांतील अधोगति टाळावयाची असेल, तर शेतीकडे वळणें हाच एक उपाय आहे. त्यांना यांत्रिक युग नको आहे: नांगरखुंदीच्या आसपास रेंगाळणारें नैसर्गिक जीवन पाहिजे. ते आर्य-संस्कृतीचे मोठे अभिमानी असून, आपल्या काव्यांतील या प्रेरक तत्त्वाची परंपरा त्यांनी थेट वेदांपर्यंत नेऊन भिडविली आहे. गिरणींत मजुरी करणारे लोक शेतांत राबू लागले, म्हणजे सुखी होतील असें त्यांना वाटतें; व तदनुसार आपल्या काव्याचा नायक मुरार हा मुंबईची गिरणी सोडून, स्वतःच्या गांवीं परत आल्याबरोबर सुखी झाल्याचेंहि त्यांनीं दाखविलें आहे. सारांश, हिंदुस्थान हा पूर्वी कृषिप्रधान देश होता व तसाच तो यापुढेंहि राहिला पाहिजे: तो उद्योगप्रधान देश झाला, तर त्याची अधोगति होईल, असा त्यांचा संदेश आहे. जणुं कांहीं, हिंदुस्थानाची आज जी अधोगति झाली आहे, ती केवळ त्याची शेती सुटून तो उद्योगप्रधान झाल्यामुळेच ! आतां, त्यांच्या या काव्यमय संदेशाचें वस्तुस्थितीच्या दृष्टीनें थोडेसें पृथक्करण करूं या. हिंदुस्थानांतील शेंकडा ७१ लोकांच्या (२२४०००००००) हातीं अद्याप, गिरीशांच्या संदेशा-प्रमाणें, नांगरखुंदीच असून, ज्या गिरण्यांवर त्यांचा एवढा राग आहे, त्यांत फक्त शेंकडा १ लोक गुंतलेले आहेत. हिंदुस्थानाच्या अधोगतीचें कारण, हे कवि समजतात त्याप्रमाणें, गिरण्या किंवा यांत्रिक युग हें नाही; तर या देशांतील २२॥ कोट लोक निव्वळ शेती करितात हें आहे. हिंदुस्थान हा निव्वळ कृषि-प्रधान देश असल्यामुळेच, आज तो जगांतील इंग्लंड, जपान प्रभृति राष्ट्रांना कच्चा माल पुरविणारें कार्षिक संपदेचें कोठार होऊन बसला आहे. धरणें बांधल्यामुळे, कालवे खोदल्यामुळे, यंत्रें आणल्यामुळे, कापसाच्या नवीन जातींची लागवड केल्यामुळे हिंदुस्थानाचा व्यापार दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे खरा. पण तो कसला ?—तर फक्त कच्च्या मालाचा ! हिंदुस्थानांतून जो माल परदेशांत जातो, त्यांपैकीं शेंकडा ७२ माल शेतीचा असतो; व या कापूस, ताग, गाळताचीं धान्यें वगैरे कच्च्या मालाचें (raw agricultural products) पक्क्या उपयुक्त परदेशी मालांत रूपांतर होऊन, तो पक्का माल पुन्हा हिंदु-स्थानांतच विकला जातो ! गिरीशांच्या कृषिप्रधान आर्यावर्ताचें जगांतील उद्योगप्रधान राष्ट्रांशीं आज दोन प्रकारचें नातें आहे: एक कच्चा माल

पिकवून तो कमी किंमतीला विकणारा नांगऱ्या म्हणून आणि दुसरें त्याच कच्च्या मालाचा पक्का माल झाल्यावर तो भारी किंमतीला विकत घेणारें गिन्हाईक म्हणून ! अशा रीतीनें, निव्वळ शेती करणारें हिंदुस्थान हें आज जगांतील प्रगत राष्ट्रांच्या कच्च्या मालाचें कोठार आणि पक्क्या मालाची वाजारपेठ होऊन वसलें आहे. सोळाव्या शतकापासून जगांतील प्रगमनशील राष्ट्रांनीं निरनिराळीं यंत्रें निर्माण करून, निसर्गाच्या एक एक शक्तीवर हलुहलू ताबा मिळविला. परंतु, कृषिप्रधान आर्यावर्ताच्या हातांत मात्र नांगरखुंटीच कायम राहिली ; व त्यामुळेच त्याची प्रथम राजकीय आणि नंतर आर्थिक अधोगति झाली. हिंदुस्थान हा जितका कृषिप्रधान तितकाच जर उद्योगप्रधान देश असता, हिंदुस्थानांत पिकणाऱ्या कापूस, ताग इत्यादि कच्च्या मालाचें इथल्या इथेंच पक्क्या मालांत रूपांतर करणारे हजारां कारखाने जर या देशांत असते, तर त्याची इतकी अधोगति खचित झाली नसती. जगांतील आर्थिक स्पर्धेत आपला टिकाव लागावा, अशी जर हिंदुस्थानाची इच्छा असेल, तर त्यानें इतउत्तर नुसतें शेतकरी राहून चालणार नाही ; कारखानेदारहि झालें पाहिजे. मग कवि कांहींहि म्हणोत ! हिंदुस्थान यापुढें नुसता कृषिप्रधान राहण्यांत त्याचें स्वतःचें कल्याण नाही ; कल्याण फक्त जगांतील भांडवलवाल्या राष्ट्रांचें आहे.

श्री. गिरीश यांनीं या काव्याच्या प्रस्तावनेंत असें म्हटलें आहे कीं “ गिरणींत पैसा मिळतो म्हणून गांव सोडावा व गांव सुटला कीं शेतीची अनास्था व्हावी, हा कुयोग सहजासहजीं घडून येऊं लागला.” पण हा कुयोग, ते म्हणतात त्याप्रमाणें, खरोखरीच सहजासहजीं घडून येतो काय ? स्वतःची शेतीवाडी सोडून गिरणींत दहा तास रक्ताचें पाणी करावयाला लोक काय सहजासहजीं जातात ? ज्याची स्वतःची शेतीवाडी आहे, त्याला वर्षांतून आठ महिने जरी पावसापाण्यांत आणि उन्हातान्हांत रावावें लागलें, तरी निदान सुवत्तेच्या दिवसांत तरी चार महिने विश्रांति मिळते. उलट गिरणींत कावाडकष्ट करणाऱ्या मजुराला सणावारीसुद्धां सुटी मिळण्याची मारामार ! मग, लोक उत्तम म्हणून नांवाजलेल्या शेतीला रामराम ठोकून गिरणीचा रस्ता कां धरितात ? — तर शेतीवर पोट भरण्याची शक्यता नसते म्हणून. हिंदी शेतकऱ्याची

परिस्थिति आणि परंपराच एकंदर अशी आहे की, शेतीचा धंदा त्याला पिढ्या नू पिढ्या करणें शक्य होत नाहीं. कल्पना करा की, एका शेतकऱ्याची शंभर एकर जमीन आहे. त्याला जर दहा मुलगे असले, तर त्याच्या मृत्यूनंतर या शंभर एकर जमिनीचे दहा तुकडे होऊन, प्रत्येकाच्या वांटणीला दहा एकरांचा एक एक तुकडा येतो. अशा रीतीनें हर एक पिढीला वांटण्या होत गेल्यामुळे, पहिल्या पिढीला अन्नछत्र घालण्याची ऐपत असलेल्या घराण्याच्या तिसऱ्या पिढीवर बहुधा स्वतःच अन्नछत्रांत जाऊन जेवण्याचा प्रसंग येतो. दर पिढीला व्यक्तिगणिक होत जाणारें हें वांटप महाराष्ट्रांतील अनेक मोठमोठ्या घराण्यांच्या वाताहतील कारण झालें आहे. वांटपाच्या या पद्धतीमुळे जमिनीचे तुकडे पडत जातात ; कोणाचेंहि पोट पुरतें भरत नाहीं ; व एकंदर शेतीचेंहि नुकसान होतें. जमिनीचे तुकडे पडल्यामुळे होणाऱ्या या हानीचे दुष्परिणाम वर्णन करितांना हॉवर्ड म्हणतो, " The individual fields are too small for the adoptions of laboursaving devices ; their scattered character and their want of permanence put out of court the introduction of intensive methods., As a bar to all progress, it would be difficult to discover a more perfect instrument." शेतकी कमिशनच्या प्रतिवृत्ताच्या पांचव्या प्रकरणांत तुकडेवारीच्या या दुष्परिणामांचें उत्तम वर्णन केलेलें असून, कीटिंग, मॅन, रानडे प्रभृति तज्ज्ञांनींहि हिंदी शेतकऱ्यांच्या अधोगतीच्या अनेक कारणांपैकी हें सर्वांत प्रमुख कारण म्हणून सांगितलें आहे. शेती उत्तम खरी, पण ती कोणाला ? - तर शेंकडों एकर जमीन ज्याला लागवडीस आणतां घेईल त्याला. वडिलार्जित जमिनीचा टीचभर तुकडा ज्याच्या वांट्याला आहे, त्याला शेती उत्तम नाहीं ; व म्हणूनच तो भरल्या डोळ्यांनीं शेताचा निरोप घेऊन गिरणीची वाट धरितो. श्री. गिरीश यांची शेतीविषयींची काव्यमय कल्पना जितकी मोहक तितकीच भ्रामक आहे. जगांतील आर्थिक उलाढालींचें सर्वेकप्र स्वरूप लक्षांत घेऊन, त्यांनीं शेती आणि शेतकरी यांच्या भवितव्याचा विचार केलेला नाहीं. शेतीच्या प्रश्नाच्या धड एकाहि अंगाची जाणीव त्यांना असलेली दिसत नाहीं. शेती आणि शेतकरी यांच्याविषयीं त्यांनीं स्वीकारलेली दृष्टि अगदीं ठरीव आहे. ' रम्य तें बाळपण ' म्हणून जसे बाळपणाचे गोडवे गावयाचे, तसेच ' उत्तम शेती ' म्हणून शेतीचे

बोवाडे गावयाचे ! आज कांहीं ठिकाणीं शेतकरी हा अद्याप आपल्या जमिनीच्या बीचभर तुकड्याचा धनी असल्यामुळे, आपल्या अठराविश्वे दारिद्र्यांतहि त्याच्या अभिमान मानावयाला व इतरांना काव्य पहावयाला जागा आहे. पण, हातमागांप्रमाणें गांवठी नांगरांचें उच्चाटन होऊन, शेती ही इतर सर्व धंद्यांप्रमाणें मंत्राधिष्ठित झाली, म्हणजे तिच्यांत जें थोडेंवहुत दुबळें दरिद्री काव्य कवि-कादंबरीकारांना आज दिसत आहे, तें सर्वथैव नष्ट होईल. सध्यां ठिकठिकाणीं चालू असलेल्या सारावाढ आणि सत्याग्रह यांच्या पाठशिवणीचें मर्म जरी गिरीशांनीं ध्यानांत घेतलें असतें, तरीसुद्धां या काव्याची रचना त्यांनीं निराळ्या रीतीनें केली असती. शेतकरी हा आपल्या जमिनीचा विनशर्तुं मालक आहे व त्याच्या कुटुंबाचा चरितार्थ उत्तम चालेल इतकी त्याची जमीन आहे या दोन गोष्टी गृहीत धरून, त्यांनीं आपल्या काव्यांतील शेतीच्या उत्तमतेचें एकांगी चित्र रेखाटलें आहे. त्यांच्या काव्याचा नायक मुरार हा आपल्या बापाचा एकुलता एक मुलगा आणि सासऱ्याचा एकुलता एक जांवई असल्यामुळे, दोन्हीहि घरची शेतीवाडी त्याला मिळून, त्याची चैन होते. शिवाय, आपत्काळीं त्याच्या हांकेंला ओ देऊन, आंबराई सोडवावयाला शिलोजीसारखा एकनिष्ठ हितचिंतकहि सज्ज असतो ! त्यामुळे, त्याचा संसार जसा सहजासहजीं टांसळतो, तसाच, कवीची लहर लागतांच, पुन्हा सहजासहजीं सांवरतोही ! इतकें भाग्य इतर सामान्य शेतकऱ्यांचें कुठून असणार ?

तथापि, हेतुदृष्ट्या जरी हें काव्य अगदीं उथळ असलें, तरी काव्य या दृष्टीनें त्याची योग्यता कोणीहि मान्य करील. आंबराई म्हटली, कीं मोहोराचा मंद सुवास, भ्रमरांचा गोड गुंजारव, कोकिळाचें उत्कंठापूर्ण कूजित व शीतळ छायेचें विश्रांतिमुख एवढ्याच गोष्टींची अपेक्षा मनुष्य करितो. जिथें गेल्यावर मन गंभीर होऊन तत्त्वचिंतनांत विलीन व्हावें, असें तें मुळीं स्थळच नव्हे. आणि गिरीशांच्या या 'आंबराई,' पासूनहि, त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणें बोधाची स्फूर्ति न घडतां, फक्त काव्यरसाचा तेवढा आस्वाद मिळतो. या काव्याचें कथानक जितकें साधें व खेडवळ आहे, तितकीच त्याची रचनाहि साधी व क्वचित् क्षुण्णभाऊ भाषणांनीं खेडवळ केलेली आहे. गिरीशांची रचना इतकी बोटीव असते कीं, उत्कृष्ट पॉलिश केलेल्या नक्षीदार कपाटाच्या लाकडाचे

लुकण भरलेले सांधे किंवा फटी जशा लक्षांत येत नाहीत, तशीच त्यांच्या काव्यांत सांधेजोड करण्यासाठी वेमालूम वापरलेली पदपूरकेंहि उमगून येत नाहीत. प्रो. पटवर्धन यांनी 'सुधारकां'त पदपूरणार्थ सर्वनामं पेरलीं आहेत, तर श्री. गिरीश यांनी 'आंबराई'त विशेषणं वापरलीं आहेत. 'सुधारकां'त ठिकठिकाणीं पदपूरणाच्या कामीं रावविलेलें 'तो-ती-तें'चें कुडुंब अगदींच तिऱ्हाईत असल्यामुळे, त्याचा परकीपणा तेव्हांच दिसून पडतो. परंतु, सुताला सूत लावून नातें सांगणाऱ्या श्रीमंताच्या घरांतील प्रतिष्ठित आश्रितांप्रमाणें, 'आंबराई'तील विशेष्यांच्या मांडील मांडी लावून बसलेल्या विशेषणांचा आगंतुकपणा मात्र चटकन् उघडकीस येत नाही. विशेषणें किंवा क्रियाविशेषणें यांचें असें असतें कीं, वस्तुतः तीं जरी अगदीं अनावश्यक असलीं, तरी वापरणारानें त्यांचा उपयोग दाखवावयाचा हट्टच धरला, तर त्याला तो येन केन प्रकारेण कदाचित् दाखवितांहि येईल. मासल्यासाठीं 'आंबराई'तील मा काहीं ओळी पाहा :—

काळे पिवळे तापस गोटे तपार्थ बसले घोर
 नाचत होतीं पिकें तयावर जणु अभिमानें फार
 पलीकडे त्या मळा केळिचा लावी कोणी छान
 लज्जालहरी मधुर उठविल्या युक्तीनें बिनतोड
 बांधावरुनी पहा चालला प्रफुल्लतेनें फार
 आनंदानें भरली त्याची दुनिया आज पवित्र
 डोळेभर मग पाहुनि त्याला गेली ती वर नीट
 तशीच गेली मागिल दारीं धांवत वेगें नीट
 रहिमतपुरच्या बाजाराला घ्याया जाती नीट
 शपथेच्या या शब्दानें तो हंसला तालेवार
 चुंबुनि बाळा वात्सल्यें तो घरांत गेला नीट
 दोन दिसांनीं असाच थकुनी मार्गी पडला धीट
 गुंगत, न कळत दारीं आला, होऊनि हृदयीं खिन्न
 वळचणिला तो उभा राहिला, हृदय होउनी भिन्न
 आणि पडे तो फिती वेळचा देवाघरचा कीट
 नव्या जिण्याच्या गोष्टी सांगून शांतवि त्याला सदया

आतां, या ओळींतील ठळक ठशांतील विशेषणें किंवा क्रियाविशेषणें आवश्यक आहेत कीं अनावश्यक आहेत, हें वाचकांनींच ठरवावें. शिवाय, प्रत्येक वहाराच्या शेवटीं कर्मंडूच्या ओढ्याला आणण्यासाठीं ज्या बिनतोड युक्त्या योजाव्या लागल्या आहेत, त्या वेगळ्याच ! या काव्यांत 'अभागी कमल' च्या मानानें वृहस्वदीर्घाची ओढाताण पुष्कळच कमी आहे, हें खरें. पण, रानदेविनीं, पालिची, वापूरावची, आइचा, अश्रुच्या, शिलोजिनीं, रुग्णालयिंचा, रात्रिची, पाचुची इत्यादि प्रयोगांनीं या काव्याच्या एरवीं सामान्यतः गोड वाटणाऱ्या रचनेला बरीच कटुता आणली आहे. क्वचित् 'अदयी' किंवा 'वियोगुनि जातां हृदिची ठेव' असे चुकीचे प्रयोगहि दिसून येतात. सुंदर कल्पनांचें तर या काव्यांत दुर्मिक्षच आहे. उपमा देण्याचा किंवा उत्प्रेक्षा करण्याचा जो प्रयत्न कुठें कुठें केलेला आढळतो, तोहि बहुधा यमक-सुखार्थच ! परंतु; कल्पनांचा जरी 'आंबराई'त अभाव असला, तरी तींत वर्णनांची मात्र गिरीशांनीं ठिकठिकाणीं अगदीं रेलचेल उडविली आहे. वर्णनांचा कोणताहि प्रसंग आणि वर्णन करण्यासारखी कोणतीहि गोष्ट त्यांनीं वायां दवडलेली नाही. त्यांच्या या वर्णनें करण्याच्या हौसेमुळेच हें खंडकाव्य फुगतां फुगतां अखेर महाकाव्य झालेलें दिसतें ! गिरीशांचीं वर्णनें नेहमींच मनोहर, विशेषतः हुवेहूव, असतात. पण, वर्णचित्र म्हणजे जसें केवळ यथादर्शन नव्हे, तसेंच शब्दचित्र म्हणजे कांहीं केवळ यथावर्णन नव्हे. उत्कृष्ट गायकाचे आलाप प्रत्यक्ष ऐकतांना आपल्याला जितका आनंद होतो, त्यापेक्षां कितीतरी अधिक आनंद त्या आलापांचे अंतःकरणांत सतत घोळणारे प्रतिध्वनि आपल्याला देतात. जी गोष्ट गायनाची तीच वर्णनाचीहि. शब्दचित्राचें सौंदर्य कांहीं केवळ यथावर्णनांत नाही; तर तें वाचून मनांत उठणाऱ्या भावनांच्या कल्लोळांत आहे. खरें शब्दचित्र तेंच कीं, जें वाचल्यावर वर्णित वस्तुविषयीं डोळ्यांना अगोचर आणि शब्दांना अवर्णनीय असे भाव मनांत उचंबळून येतात. टेनिसनचीं शब्दचित्रें जीं इतकीं अनिर्वचनीय सुंदर वाटतात, त्याचें मर्म झालें तरी हेंच होय. 'गार्डनर्स डॉक्टर' या काव्यांतील Half light, half shade, she stood हें माळ्याच्या मुलीचें शब्दचित्र, एनॉक आणि अनी यांना एकांतांत प्रेमालाप करितांना पाहून निराशेनें हळूच परत फिरलेल्या फिलिपला दिलेली like a wounded life

crept down into the hollows of the wood ही उपमा किंवा वेपत्ता झालेला एनॉक घरीं परत येत असतां भर दुपारीं पडलेल्या त्या वेळच्या धुक्याचें वर्णन किती सूचक आहे ! तीं खरीं शब्दचित्रें ! ही सूचकता, - वर्णित वस्तु-विषयीं अवर्णनीय ऊर्मि अंतःकरणांत उत्पन्न करण्याची ही शक्ति गिरीशांच्या वर्णनांत नाहीं.

भाषा आणि भावना यांचें मार्दव हा टेनिसनप्रमाणें गिरीशांचाहि गुणविशेष म्हणून सांगतां येईल. त्यांच्या वाणींत उत्कटता किंवा तडफ एकंदरीनें कमीच. विकारांचीं वेफाम उचंबळ वर्णनें करण्यापेक्षां विवेकाच्या कव्हांत असलेल्या भावनांचें वर्णन करणें त्यांना अधिक प्रिय असावें, असें वाटतें. त्यामुळें त्यांच्या काव्याला एक प्रकारची सात्त्विक रमणीयता आली आहे. पुनवेचें किंवा अवसेचें उधाण हें रोमहर्षण तर खरेंच ; पण माथ्यावर आलेल्या अष्टमीच्या चंद्रकलेच्या सौम्य आकर्षणानें हेलावणाऱ्या सागराचें नर्तन हेंसुद्धां कांहीं कमी आनंददायक नसतें. हाच न्याय गिरीशांसारख्या लेखकांच्या मार्दवविशिष्ट कृतींनाही लागू पडतो. घरगुती सुखदुःखांचीं 'आंबराई'तील सर्वच दृश्ये अतिशय मनोहर आहेत. खेडवळांच्या रहाणीचें इतकें सरस वर्णन दुसऱ्या कोणत्याहि मराठी काव्यांत वाचावयाला मिळणार नाहीं. मुरार, सगुणा, मानाजी इत्यादि या काव्यांतील व्यक्तींचीं भाषणें कुणवाऊ भाषेंत ग्रथित केलेलीं असल्यामुळें, त्यांच्या अभिजात नागर रचनेला एक प्रकारची विशेष लज्जत आलेली आहे. टेनिसनप्रभृति इंग्रजी कवींनीं आपल्या कथात्मक काव्यांत मधून मधून भावगीतें घातलीं आहेत. श्री. गिरीश यांनीं, या पद्धतीचें अनुकरण करून, 'आंबराई'त सहा भावगीतें घातलीं असल्यामुळें, तिच्या रमणीयतेंत भर पडली आहे. या सहा भावगीतांपैकीं यशवंतांचें 'न्यारीचा वकुत' हें गीत सुंदर असून, खुद्द कवींचीं स्वतःचीं चारिं गीतें चटकदार आहेत. एकंदरीत, 'आंबराई' काव्याच्या हेतुवद्दल जरी कोणाचा मतभेद झाला, तरी काव्य या दृष्टीनें त्याची गोडी कोणालाहि मान्य होईल. कवींनीं जर या काव्यावर हेतु लादला नसता, तर हेतुदृष्ट्या त्याचें परीक्षण करण्याचें कारणच पडलें नसतें. श्री. गिरीश हे प्रथितयश कवि आहेत. त्यांच्यासारख्या कवीच्या कृतीवर हेतुदृष्ट्या आक्षेप घेतल्यामुळें त्यांच्या

प्रतिष्ठेला म्हणजे कांहीं ढळ पोंचेल असें मुळींच नाहीं. म्हणून, या परीक्षणांत जर कांहीं अधिक उणा शब्द गेला असला, तर त्याबद्दल आपल्या उदार स्वभावानुसार ते वडिलकीच्या नात्यानें मला क्षमा करतील, अशी आशा आहे.

— अरुण, डिसेंबर १९२८

धांवता धोटा

श्री. भा. वि. वरेरकर यांनी ही कादंबरी लिहिली आहे. या कादंबरीचा पूर्वांध्र प्रथम 'तुतारी' साप्ताहिकांतून व पुढे स्वतंत्र पुस्तकरूपाने एकवार प्रसिद्ध झालेला असून, त्यांतील कथाभागावर रचलेले 'सोन्याचा कळस' हे नाटकहि रंगभूमीवर गाजलेले आहे. तथापि, प्रस्तुत कादंबरीचे कथानक त्या दृष्टीने जरी लोकांना अंशतः परिचित असले, तरी त्याला या तिच्या संपूर्ण आवृत्तीतील उत्तरार्धात श्री. वरेरकर यांनी अशी कांहीं कलाटणी दिलेली आहे, कीं त्यामुळे तिचे महत्त्व आणि नावीन्य हीं दोन्हीहि वाढलीं आहेत, असे म्हणावयाला हरकत वाटत नाही. श्री. वरेरकर हे कोल्हटकरांचे प्रमुख शिष्य गणले जातात; व नवीन सामाजिक कल्पनांचा पुरस्कार ललित वाङ्मयाच्या रूपाने करण्याची आपल्या गुरूची उदात्त परंपरा, या कलाविलासाच्या हुल्लडीच्या काळांतहि, त्यांनीं मोठ्या चिकाटीनें पुढें चालविली आहे. विशेष कौतुकाची गोष्ट ही, कीं त्यांचे गुरु कोल्हटकर हे स्त्रीशिक्षण, विधवा-विवाह, जातिभेदाचे उच्चाटन इत्यादि वरिष्ठ जातींपुरत्याच प्रायः मर्यादित असलेल्या सुधारणांच्या पलीकडे गेलेले नसतां, वरेरकर यांनीं केवळ धार्मिक दृष्टीनेंच नव्हे, तर आर्थिक दृष्टीनेंहि दलित असलेल्या वर्गांच्या उन्नतिकडे लक्ष पोंचवून, वयाला पन्नाशी उलटली असतांनासुद्धां त्यांच्या सुखदुःखांशीं समरस होण्याची मनाची तयारी दाखविली. कोल्हटकरांच्या प्रतिभेची मजल अस्पृश्यता-निवारणाच्या पलिकडे गेली नाही; कारण किती शालें तरी ते न्या. रानडे यांचे अनुयायी! श्री. वरेरकर यांनीं मात्र, बदलत्या परिस्थितिबरोबर बदलण्याचे चातुर्य दाखवून, वरिष्ठ वर्गांना सामान्यतः वावड्या असलेल्या कामगारांच्या चळवळीचा पुरस्कार या कादंबरींत केला आहे; व म्हणूनच तिचे महत्त्व सद्यःस्थितींत विशेष वाटते.

मात्र हा पुरस्कार असावा तितका समर्पक किंवा समंजस नाही. या कादंबरींतला पहिला किंवा दुसरा मुख्य दोष हा, कीं तींत वास्तव आणि अद्भुत यांची भेसळ ही वास्तवाचे स्वरूप नष्ट करण्याइतकी वेसुमार झाली आहे.

नुकत्याच मालवण येथें दिलेल्या एका व्याख्यानांत श्री. वरेरकर यांनीं असे उद्गार काढले होते, कीं कोल्हटकरांच्या 'मूकनायका' वरून खाडिलकरांनीं आपलें 'मानापमान' नाटक लिहिलें आहे ! खाडिलकरांच्या वावरीतील त्यांचें हें विधान अतिशयोक्त असो वा नसो; पण कोल्हटकरांनीं आपल्या त्या प्रणयरम्य नाटकांत अद्भुताची रंगत उत्पन्न करण्यासाठीं जी वेषांतराची शकल लढविली व जिचा उपयोग त्यांनीं आपल्या पुढील बहुतेक ललित कृतींतून केलेला आढळतो, तीच शकल वरेरकरांनीं या कादंबरींत लढवावी, हें त्यांच्या नितांत गुरुभक्तीला जरी कदाचित् शोभण्यासारखें असलें, तरी कलाचातुरीला मात्र खचित बद्धा लावणारें आहे. मुंबईतील रुबी मिलचा भावी मालक कन्ह्यालाल करसनदास हा 'कान्हू कृष्णा' होऊन परळच्या कामगारांत येऊन रहातो; व कादंबरीतील साऱ्या घटनांचीं चक्रे या त्याच्या वेषांतरावर केंद्रित होऊन फिरतात ! अर्थात् अशा पद्धतीनें लिहिलेल्या कादंबरींत जर वास्तवाचें विडंबन ठिकठिकाणीं झालें असलें, तर त्यांत काय नवल ? श्री. वरेरकर यांनीं एके ठिकाणीं आपल्या कान्हू कृष्णाच्या मुखानें असें ध्वनित केलें आहे, कीं वेषांतरानें मजुरांच्या कष्टमय जीवनाचा अनुभव घेण्याची ही कल्पना त्याला एका अमेरिकन कादंबरीवरून सुचली ! कल्पना कुठूनहि सुचलेली असो; पण तिनें आपल्या वर्चस्वानें वास्तवाचें मातेरें केलें आहे यांत मात्र शंका नाही. त्यामुळे कादंबरीतील संपाचाच केवळ नव्हे, तर तिच्या कथानकाचाहि शेवट अत्यंत अस्वाभाविक झाला आहे. एकाद्या चित्रांतील पार्श्वभूमि तेवढी वास्तविक रेखाटावी, पण त्याच्यांतील मध्यवर्ती दृश्यांत मात्र भडक रंग भरावे, तसा या कादंबरीचा प्रकार वाटतो.

हा कलेचा दोष झाला. आतां कामगारांच्या चळवळीच्या तत्त्वज्ञानाच्या किंवा प्रत्यक्ष कार्यक्रमाच्याहि दृष्टीनें जरी या कादंबरीकडे पाहिलें, तरीसुद्धां निराशाच पदरीं पडते. मराठी व गुजराती, कोंकणी व पुणेरी किंवा गिरणगांव व गिरगांव यांची सकारण अकारण तुलना करून जे दुरुद्गार वरेरकरांनीं ठिकठिकाणीं काढले आहेत, त्यांत परिस्थितीच्या चित्रणापेक्षां त्यांच्या पूर्वग्रहांचेंच प्राबल्य अधिक आहे, असें कोण म्हणणार नाही ? फार कशाला, त्यांनीं गिरगांवांतील पांढरपेशांची आणि कामगारवर्गांच्या तरुण

पुढाऱ्यांची, म्हणजे अर्थातच मुंबईतील साम्यवादी कार्यकर्त्यांची, जी अभद्र कुचाळी या कादंबरीत जागोजाग केली आहे, तीच पहा. गिरगांवांतील कार्यकर्त्यांनीं गिरणगांवांतील कामगारांच्या चळवळींत पुढाकार घेतल्याबद्दल वरेरकरांच्या अंगाचा इतका जळफळाट कां व्हावा ? कामगारांच्या दास्यमोचनाच्या चळवळीचे जनक जे कार्ल मार्क्स आणि निकोलाय लेनिन ते स्वतः काय कामगार होते असें वरेरकरांना वाटते ? कामगारांच्याच काय, पण जगांतील कोणत्याहि दलित वर्गांच्या उद्धाराच्या चळवळीचें निशाण प्रथम वरिष्ठ वर्गांतीलच कोणत्या ना कोणत्या तरी महानुभावानें उभारलेलें इतिहासांत आढळते, हें काय वरेरकरांना माहित नसेल ? डांगे आणि जोगळेकर, निमकर आणि घाटे, देशपांडे आणि रणदिवे किंवा सरदेसाई आणि कार्णिक यांनीं कामगारांच्या उन्नतिसाठीं गेलीं दहा वर्षे स्वतःच्या जीविताचें आणि संसाराचें जें रान करून घेतलें आहे, त्याला वरेरकरांच्या दृष्टीनें काय कांहींच किंमत नाही ? तरी बरे, कीं स्वतः वरेरकर हे वर्णगुरु ब्राह्मण आहेत, नखशिखांत पांढरपेशे आहेत, चुरचुरीत ल्हिणारें वेडियर आहेत, आणि लेखनाच्या धंद्याच्या भरीला आणखी दलालीहि करितात म्हणे जपानी रेडिओची थोडीशी ! ते खादीभक्त असले, तरी त्यांच्या त्या आवडत्या 'गांधीच्या' चळवळींत त्यांचें अंग कधीं झिजल्याचें माहित नाही ; किंवा ते कामगारांचे कैवारी असले, तरी आजपर्यंत घडलेल्या कोणत्याही संपांत त्यांचें डोकें फुटल्याचें ऐकिवांत नाही. मग हा पांढरपेशांच्या नांवानें बोटें मोडण्याचा दांभिकपणा काय म्हणून ? या दांभिकपणानें बावा शिगवणाच्या तोंडीं घातलेलें मजुरांच्या उन्नतीचें त्यांचें सारें तत्त्वज्ञान डागळून गेलेलें आहे.

परंतु कलेच्या आणि तत्त्वबोधाच्या दृष्टीनें अशा तऱ्हेचे ढोबळ दोष या कादंबरीत असूनहि, तिनें श्री. वरेरकर यांच्या कविकीर्तीवर 'सोन्याचा कळस' चढविला आहे, असें म्हणावयाला शंका वाटत आहे. कारण, प्रणयप्रलपनाच्या या युगांत त्यांच्यासारख्या थोर लेखकानें कामगारांच्या चळवळीवर आपली कामप्रसू लेखणी चालवावी, हेंच आधीं किती अपूर्व ! शिवाय दुसरें असें, कीं रूपांतराच्या पोरखेळामुळे तींत उत्पन्न झालेली थिह्हर अद्भुतता जर वगळली, तर तिच्यांतील कामगारांच्या रहाणीचें वर्णन अत्यंत यथार्थ व म्हणून हृदयस्पर्शी आहे. या दृष्टीनें कादंबरीचा उत्तरार्ध हा

पूर्वाधीपक्षां अधिक सरस ठरेल. संपापासून गोळीवारापर्यंत ज्या अनेक घटना वरेरकरांनी त्यांत वर्णन केल्या आहेत, त्या हृदयाला अगदी हलवून सोडतात ; व “ॐक्सिजन दिलेल्या माणसाच्या मुड्यासारखा इंजिनचा मेलेला मुडदा वाफेच्या जोरावर नुसताच गरम ठेवावा याचें त्याला दुःख वाटलें,” या वाक्यांतील उपमेसारख्या एकाद दुसऱ्याच पण मार्मिक उपमेनें त्या घटनांची भीषणता डोळ्यांपुढें हुब्रेहूब उभी रहाते. कामगारांच्या जीवनाचें चित्रण इतक्या सहृदयतेनें आणि विस्तारानें करणारी ही मराठीतील पहिलीच कादंबरी आहे व ती प्रकाशित केल्याबद्दल भारत - गौरव - ग्रंथमालेच्या चालकांचें आम्ही अभिनंदन करितों.

— महाराष्ट्र, २० मे १९३४

सुधारक

I hope it is no crime

To laugh at *all* things—for I wish to know

What after *all*, are *all* things but a *show* !

—Don Juan

पुण्याच्या ' रविकिरणमंडळा 'चे सदस्य प्रो. माधव त्रिंबक पटवर्धन यांनीं हें महाकाव्य रचिलें आहे. गेल्या दहा वर्षांत स्वतंत्र बुद्धीचे जे नवीन वाङ्मयसेवक महाराष्ट्रांत उदयाला आले, त्यांत प्रो. पटवर्धन यांना अग्रपूजेचा मान दिला पाहिजे. बुद्धीचें सर्वतोमुखी स्वातंत्र्य हें प्रतिभाशालित्वाचें एक प्रमुख लक्षण मानलें जातें. प्रो. पटवर्धन हे बौद्धिक स्वातंत्र्याचे आदर्श (type) आहेत. सुनीत, गजल व अनुस्वार यांच्या वादांत त्यांची विद्वत्ता आणि कोणत्याही विषयाच्या मर्माला हात घालण्याची कुशलताच केवळ नव्हे, तर बुद्धीची पराकाष्ठेची स्वातंत्र्यप्रियताही प्रत्ययाला आली. प्रत्येक विषयावर त्यांना स्वतःचें असें कांहीं तरी लोकविलक्षण मत हें असतेंच ! वाङ्मयाचा कोणताही प्रांत घ्या, त्यांत त्यांनीं आपल्या स्वतंत्र बुद्धीचा नांगर थोडा तरी चालविलेला हटकून आढळेल. मराठी काव्याच्या भाषेपासून तों मराठी भाषेच्या लिपीपर्यंत वाङ्मयाशीं संबद्ध असलेल्या प्रायः प्रत्येक विषयाची नांगरणी त्यांनीं केलेली आहे. बौद्धिक स्वातंत्र्याचा त्यांच्या ठिकाणीं एका परीनें अतिरेक झाला आहे, असेंही म्हणतां येईल. या अतिरेका-लाच लोक विक्षिप्तपणा म्हणतात ; व प्रो. पटवर्धन यांच्या ठिकाणीं त्याचा अगदींच अभाव आहे, असें नाहीं. लोक ज्याला अनुस्वार म्हणतात, त्याला हे शब्द-संशोधक ' शीर्षविंदु ' म्हणतील. लोकांना गजल आवडूं लागलेले दिसतांच, स्वतः ' गजलांजली ' लिहिणारे हे कवि गजलाविषयीं तुच्छतादर्शक लेख लिहावयाला पुढें सरसावतील. मराठी भाषेंत शतकानुशतके स्थायिक होऊन बसलेल्या फारशी शब्दांच्या उच्चाटनाची निरर्थक चळवळ लोकांनीं सुरू करितांच, हे कोशकार इंग्रजी शब्दांचें उच्चाटन करण्याच्या तितक्याच निरर्थक उद्योगाला उत्साहानें लागतील ! इंग्लंडांतील एका वर्तमानपत्रानें बर्नीर्ड शॉ यांचें असें हास्यचित्र प्रसिद्ध केलें होतें, कीं सारें जग पायांनीं चालत असतां, एकटे बर्नीर्ड शॉ हे मात्र डोक्यानें चालत आहेत ! प्रो. पटवर्धन यांचें जर अशा

तन्हेचें हास्यचित्र कोणी काढलें, तर तें काहीं अगदींच वावगें होणार नाहीं. “प्रत्येक मनाला स्वतःची विशिष्ट अशी पद्धत असते (Each mind has its own method)” –असें इमर्सननें म्हटलें आहे. प्रो. पटवर्धन यांच्या बाबतींत या वैशिष्ट्याचा अतिरेक झाला आहे, इतकेंच. किंबहुना, या अतिरेकालाच प्रतिभाशालित्व (genius) म्हणतात. त्यांचें ‘ माधव जूलियन ’ हें टोपण नांव झालें, तरी तेंही या अतिरेकाचेंच निदर्शक आहे. ‘ सुधारक ’ काव्यांत आपल्या या टोपण नांवाविषयी ते स्वतःच सांगतात :-

अर्धा खिस्ती नांव पहातां,
परि हृदयानें हिंदु मराठा,
जन्मानें जर तो चित्पावन !

तथापि, त्यांच्या या स्वतंत्रप्रज्ञतेमुळेच साहित्याच्या क्षेत्रांत अवघ्या दहा वर्षांच्या अवधीत त्यांना इतकें स्पृहणीय यश संपादन करितां आलें.

आज पुढें असलेलें ‘ सुधारक ’ काव्य हा तर सर्वस्वी त्यांच्या स्वतंत्र-प्रज्ञतेचाच परिपाक आहे. कवि, कोशकार आणि छंदःशास्त्रज्ञ या नात्यांनीं प्रो. पटवर्धन यांनीं केलेली मराठी वाङ्मयाची सेवा सर्वश्रुतच आहे. परंतु त्यांच्या प्रतिभेचे चित्रविचित्र पैलू त्यांच्या काव्यांतच विशेष दृष्टीस पडतात आणि तें साहजिकही आहे. शंकराचें स्वरूप एकंदरीत उग्रच. पण, त्याची उग्रतां जर केव्हां उत्कटतेनें प्रत्ययाला येत असेल, तर ती तांडवनृत्याच्या प्रसंगीं. काव्य हें मानवी प्रतिभेचें नर्तन होय. तेव्हां, प्रो. पटवर्धन यांच्या प्रतिभेचें वैचित्र्य त्यांच्या कवितेंतच विशेष व्यक्त व्हावें, यांत नवल काय ? शिवाय, ते जसे कवि तसेच कोशकार म्हणजे शब्दसंग्राहकही आहेत ; व त्यांच्या काव्यांत या दोन्हीही नात्यांनीं ते यावत्शक्य प्रकट झालेले आढळतात ! कवि हा स्वतः कोशकार असला, म्हणजे प्रचारांत नसलेले क्लिष्ट शब्द वापरण्याचा मोह त्याला पडतो, असें म्हटल्यास तें गैर होणार नाहीं. जॉन्सनचें उदाहरण या बाबतींत प्रसिद्धच आहे. दहा वर्षांपूर्वीं प्रो. पटवर्धन यांची फारशीप्रचुर मराठी कविता जेव्हां प्रथम प्रकाशित होऊ लागली, तेव्हां तींत एकमेकांना खेटून बसलेल्या फारशी-मराठी-संस्कृत शब्दांचें निर्भीड सहकार्य पाहून लोक थक्क झाले. पुढें सुदैवानें त्यांचा फारशी-

मराठी कोश बाहेर पडला. हा कोश जुन्या बखरी वाचावयाला जितका उपयोगी आहे, तितकाच खुद्द प्रो. पटवर्धन यांची स्वतःची काव्ये वाचावयालाही उपयोगी आहे. किंबहुना, त्यांच्या कवितेतील फारशी शब्दांची दांडगाई पाहून रूढ झालेल्या सांवळ्या वाचकाला आमचे विनोदी प्रोफेसरसाहेब असेंहि म्हणू शकतील, कीं “माझ्या कवितेतील फारशी शब्दांचा अर्थ कळत नसेल, तर माझा कोश पहा; व माझ्या कोशातील शब्द कसे वापरावयाचे हे समजत नसेल तर माझ्या कविता वाचा!” तथापि, त्यांच्या कवितेच्या बहिरंगापेक्षांहि अंतरंगांत अधिक नावीन्य असते; व या ‘सुधारक’ काव्यांत तर सर्वच प्रकारचे नावीन्य भरलेले आहे. खुद्द कवीने कांहीं या काव्याला ‘महाकाव्य’ म्हटलेले नाही. पण जिथे तो स्वतःला कवि म्हणवून घ्यावयालाच मुळीं तयार नाही, तिथे आपल्या काव्याला तरी तो कविता कसा म्हणणार? ज्ञानियांचा राजा सॉक्रेटिस हा आपल्याला अज्ञानी म्हणवीत असे. त्यांतलाच हा स्वतःला कवि न म्हणविण्याचाही प्रकार होय. बाकी, अहंकाराच्या उघड्या, उथळ मुजोरीपेक्षां त्याची असली वतावणीच एकंदरीत अधिक मोहक वाटते! परंतु, कवीने कांहींही म्हटले, तरी या काव्याचे १८ अध्याय व त्यांचा १७५ पानांचा विस्तार पाहिल्यावर, त्याला महाकाव्य म्हणण्याचा मोह कुणाला पडणार नाही? पण, हे महाकाव्य असले, तरी महाकाव्यरचनेचा कोणताही साहित्यशास्त्रोक्त नियम त्यांत पाळलेला नाही. शिवाय, १८ अध्यायांच्या या हत्तीसारख्या अवजड महाकाव्याला ‘तुतारी’ सारखे तुटक, धांवते वृत्त! या काव्याची भाषा ही बोली म्हणावी, तर ‘मंथर,’ ‘मसृण,’ ‘खामी,’ ‘हवाई,’ ‘पतंग,’ ‘दिल्भर’ इत्यादि अभिजात क्लिष्ट शब्दांचे लोटणे त्यांच्या चरणांत लडथडतांना दिसते. महाकाव्य म्हटले, कीं तें वृद्धाच्या सुरकुतलेल्या तोंडाप्रमाणे गंभीर असले पाहिजे. त्यांत थिड्ढरपणा आला, तरी तें फक्त शृंगाराचा! परंतु, या काव्यांत शृंगाराचा थिड्ढरपणा मुळींच नाही. पण, म्हणून कांहीं तें गंभीर असेल, असे कुणी समजू नये. तें गंभीर म्हणावें, तर गंभीर नाही; थिड्ढर म्हणावें, तर थिड्ढरही नाही. काव्याचे नांव ‘सुधारक’ आहे; व स्वतः कवि तर सुधारणेच्या अतिकोटीला गेलेला दिसतो. तथापि, ‘सुधारक’ या नांवाने जो एक वंगलेवाज, शिष्टमन्य वर्ग आज समाजांत ओळखला जातो, त्या वर्गाच्या आचरट अहंकाराची या काव्यांत मनसोक्त टवाळी केलेली आहे.

वरें, दुर्धारकांची तरी या काव्यांत गय केलेली असेल म्हणावें, तर तसेही नाही. जुना शास्त्रवादी कर्मठ, जहाल पक्ष आणि त्याचीच सुधारलेली आवृत्ति असा जो आजचा परिस्थितीने वठणीवर आणल्यामुळे सुधारणावादित्वाची मोरपिसें लावून मिरविणारा संघटनपक्ष, त्या दोहोंचीही यांत सुधारकांच्या बरोबरीने रेवडी उडविलेली आहे.

मग, या काव्यांत आहे तरी काय ? - तर

सुधारणेची कविता ही का ?
कुत्सित सगळीकडे कुचाळी
पवित्र शब्दांचीहि टवाळी

कवीने हे उद्गार कोणत्या बुद्धीने काढलेले असतील ते असोत. पण त्यांचा अनुवाद मात्र सर्वत्र व संतापपूर्वक होत आहे. वस्तुतः, 'सुधारक' हे कांहीं मराठी भाषेतील पहिलेच उपहास-काव्य आहे, असे नाही. परंतु, या काव्यामुळे आज सर्व पक्षांच्या व मतांच्या लोकांच्या अंगाला खाजकुड्या लागलेल्या दिसतात ! आणि त्यांचे कारणही अगदी उघड आहे. आजपर्यंत जीं कांहीं उपहासकाव्ये मराठीत प्रसिद्ध झालीं, तीं सर्व पक्षविद्वेषाने आणि विशेषतः व्यक्ति-द्वेषाने प्रेरित होऊन लिहिलेलीं आहेत. त्यामुळे, तीं वाचून जरी विशिष्ट पक्षाच्या किंवा व्यक्तीच्या नाकाला मिरच्या झोंबल्या असल्या, तरी बाकीचे सारे लोक स्वतःशिवाय इतरांची रेवडी उडालेली पाहून पोट धरधरून हसावयाला मोकळेच होते. 'टवाळां आवडे विनोद' हे समर्थांचे विधान अव्याप्तिदूषित आहे. ज्यांना विनोद आवडतो, त्यांनाच फक्त टवाळ ठरवितांना, मनुष्यमात्र हा जात्याच मोठा टवाळ आहे, ही गोष्ट ते अजीबात विसरले. टवाळीची उपजत आवड जर मनुष्याला नसती, तर खोऱ्या वातम्या व खोडसाळ टीका यांचा वाजार घालणाऱ्या वर्तमानपत्रांचे इतके खचित फावलें नसतें ! परंतु मनुष्याला टवाळी कितीहि प्रिय असली, तरी ती फक्त दुसऱ्याची. प्रो. पटवर्धन यांनी जर एकाद्या विशिष्ट पक्षाचीच टवाळी 'सुधारकां'त केली असती, तर बाकीचे सारे लोक तें डोक्यावर घेऊन खास खिदळले असते. दुर्दैवाने तशी कांहीं सोय या काव्यांत केलेली नाही. उलट, प्रत्येक पक्षाला आपलें थोडें तरी प्रतिबिंब या काव्यादर्शांत दिसेल, अशी व्यवस्था त्यांनी मोठ्या उदारपणाने केली आहे.

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

भनुक्रम २६५७ सुधारक वि: १३०५ ५५

समांक १२२५ नों दि: २६/३/६०

इतकेंच नव्हे, तर या काव्यांत आलेले संदर्भ आणि उल्लेख तिन्हाइत वाचकालाही नीट समजावे, या हेतूने ठिकठिकाणी विस्तृत टीपा देऊन, त्यांनीं व्रणांच्या मुद्दाम उघड्या केलेल्या तोंडांत हलक्या हातानें मीठही भरपूर भरलें आहे. त्या दृष्टीनें या काव्याला 'सुधारक' या नांवाऐवजीं 'समाजादर्श' हें नांव देणेंच खरोखरी अधिक योग्य झालें असतें. समाजांतील सर्व पक्षांच्या व मतांच्या लोकांवर इतकी सर्रास व सडेतोड टीका आणि तीहि इतक्या सफाईनें यापूर्वीं कोणत्याच कवीनें केलेली नव्हती. तेव्हां, सगळ्यांचीच सरसकट संभावना करणारें हें उपहासकाव्य वाचून, समाजांतील सर्व लब्धप्रतिष्ठित लोकांच्या अंगाचा तिळपापड व्हावा, यांत आश्चर्य तें कसलें ? त्यांतही स्वतःला सुधारक म्हणविणाऱ्या लोकांना तर या काव्याची अतीच चीड व चिळस आलेली दिसते ! एका सुधारकानें या काव्यावर चर्चा करितांना संतापाच्या भरांत असे उद्गार काढले, कीं "सुधारकांची इतकी विटंबना केल्यावर, सुधारणावादित्वाचा टेंभा मिरवावयाला या कवीला लाज कशी वाटली नाही ?—खरोखरी, असलें हें संभावित बीभत्स काव्य चवाड्यावर जाळलें गेलें पाहिजे !" पण, असली भाषा किती ग्रंथाविषयीं आजपर्यंत या लब्धप्रतिष्ठितांनीं वापरली असेल ? 'डॉन जुऑन' या काव्याच्या सातव्या सर्गांत वायरन म्हणतो—

They accuse me--Me--the present writer of
 The present poem--of--I know not what--
 A tendency to underrate and scoff
 At human power and virtue, and all that ;
 And this they say in language rather rough.
 Good God ! I wonder what they would be at !
 I say no more than has been said in Dante's
 Verse, and by Soloman and by Cervantes;
 By Swift

—“त्यांचा मजवर असा आरोप आहे, कीं मानवी कर्तृत्वाला व सद्गुणांना तुच्छ लेखून, त्यांची टर उडविण्याकडे माझा कल आहे, आणि तीही फटकळ भाषेत ! पण, डॉटे, सॉलोमन, सर्व्हीयीस, स्विफ्ट प्रभृति लेखकांनीं जें लिहिलें आहे, त्याच्यापेक्षां अधिक मीं कांहींच लिहिलेलें नाही !” स्वतःला जो ग्रंथ

आवडत नाही, तो जाळून टाकण्याची भाषा अहंकाराने ग्रासलेला प्रत्येक मूर्ख मनुष्य बोलत असतो. त्यांतही, ज्या ग्रंथांत त्याच्या अहंकारावर उपहासाचे कोरडे उडविलेले असतात, त्या ग्रंथाविषयींचा त्याचा जळफळाट तर विचारावयालाच नको ! मनुष्य किंवा समाज हा जितका दांभिक आणि कुरेंबाज, तितकी त्याला उपहासाची चीड अधिक. उदारमतवादित्व हे कांहीं केवळ विशिष्ट मतांच्या आणि कल्पनांच्या पुरस्कारांत नाही; तर आत्मौपम्यबुद्धीत आहे. आत्मौपम्यबुद्धि हेच खरोखरी औदार्याचे अधिष्ठान होय. ती ज्याच्या ठिकाणी नाही, त्या मनुष्याचीं मते कितीही उदार असलीं, तरी तो अनुदारच समजला पाहिजे.

परंतु, अशा तऱ्हेचीं काव्ये लिहित्याबद्दल कवीच्या नांवाने खडे फोडण्यापूर्वी, तीं कां लिहिलीं जातात, याचा समाजाने कधी तरी विचार केला आहे काय ? स्विफ्ट, बायरन, इब्सेन, वनार्ड शॉ प्रभृति लेखकांना काय माणुसकी नव्हती, म्हणून त्यांनीं जगावर तोंड टाकण्यांत आनंद मानला ? अशा तऱ्हेच्या ग्रंथांच्या मागे एक मनोवृत्ति आहे; व ती मनोवृत्ति निर्माण करण्याबद्दल जर कोणी खरोखरी जबाबदार असेल, तर तो समाजच होय. मनुष्य कुत्सित कां होतो ? जगांतील सर्व व्यवहारांकडे उपरोधबुद्धीने पाहण्याची इच्छा त्याला कां होते ? रूसोनें असें म्हटलें आहे, कीं मनुष्य हा जन्मतः स्वतंत्र होता, पण परिस्थितीनें त्याला परतंत्र केले. त्याप्रमाणें, मनुष्य हा जन्मतः सत्प्रवृत्त होता, पण परिस्थितीनें त्याला कुत्सित केले, असेंहि म्हणतां येईल. कौमार्यांत एक काळ असा असतो, कीं त्या काळांत जग सौंदर्यमय दिसावें आणि असावेहि, असें मानण्याकडे मनाची प्रवृत्ति असते. स्वदेशाभिमान, स्वार्थत्याग, सौंदर्य, सत्य, — किती उदात्त तत्त्वे हीं ! आणि जग या तत्त्वांचा जयघोष तरी किती कंठरवानें करीत असतें ! जगांत चाललेला सत्याचा बोलबाला पाहिला, कीं सत्यासाठीं — केवळ सत्याची घोषणा करण्यासाठीं आजपर्यंत किती सत्यसंधाना जगानें सुळावर दिलें आहे, याची जाणीव मनाला रहात नाही. जगांत होणारा हुतात्म्यांचा जयजयकार पाहिला, कीं हुतात्मा म्हणजे तत्त्वनिष्ठेबद्दल जगानें विनदिकृत सुळावर दिलेला मनुष्य, या उपरोधपूर्ण सत्याचा त्याला विसर पडतो. कवींनीं गाइलेले निरपेक्ष प्रेमाचे पोवाडे वाचिले, कीं निरपेक्ष प्रेम म्हणजे व्यवहाराच्या जळजळीत वाळवंटावर झळकणारें मृगजळ, या गोष्टींचें

मान त्याला उरत नाही. स्वतःच्या पित्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचेहि तोंड न पाहिलेल्या भावड्या ऋष्यशृंगाला सारें जग तापसांनीं, मृगांनीं आणि तरुलतांनीं गजवजलेलें आहे असें वाटत होतें. कौमार्यांत प्रत्येक मनुष्य हा थोड्या बहुत प्रमाणांत एक ऋष्यशृंगच असतो. परक इतकाच, कीं त्या जंगली ऋष्यशृंगाच्या डोळ्यांपुढें फक्त तपोवन होतें, तर याच्या डोळ्यांपुढें बहुधा उपवन असतें. ऋष्यशृंगाचें हें जगाविषयींचे अज्ञान वेश्यांनीं दूर केलें आणि खरोखरीच जगाची ओळख करून द्यावयाला वेश्यांइतका लायख मध्यस्थ दुसरा कोण मिळूं शकेल ? स्वतःच्या सोईसाठीं जगानें मुद्दाम निर्माण केलेल्या आणि आपल्या पापावर पांघरूण पडावें म्हणून नीतीच्या दिमाखानें नंतर लाथाडलेल्या वेश्येलाच खरोखरी जगाच्या स्वभावाचें यथार्थ ज्ञान झालेलें असतें. परंतु, विन्नाच्या वारांगनेहूनही सहस्रपट छद्मी अशी जी लोकनीति, ती मनुष्याला जगाच्या खऱ्या स्वरूपाची ओळख करून देते. जगाच्या एक एक अनुभवाचे चटकें जसजसे तरुण, निरागस मनाला बसूं लागतात, तसतशी त्याच्या डोळ्यांवरील ध्येयवादाची धुंदी उतरूं लागून, कौमार्यांतील तें कोमल आणि काव्यात्मक मन दिवसेंदिवस कठोर आणि कुत्सित होत जातें. मनुष्याचें मन जितकें कोमल, जितकें कल्पक, जितकें काव्यात्मक, तितकी त्याची जगाविषयींची कल्पना उदात्त ; आणि जितकी त्याची जगाविषयींची कल्पना उदात्त, तितकी त्याची निराशा दारुण ! काव्यांत वाणिलेलीं, तत्त्वज्ञानानें विशद केलेलीं आणि विभूर्तीच्या चरित्रांत व्यक्त झालेलीं तीं उदात्त ध्येयें ;— तीं कुठें आहेत ?— तीं तर सर्व जगाच्या दृष्टीनें अव्यवहार्य ठरून बसलेलीं त्याला दिसतात. उच्च तत्त्वांचा जयघोष तेवढा ज्याच्या त्याच्या तोंडीं ; पण प्रत्येकाचें आचरण मात्र त्यांच्या अगदीं उलट. किंबहुना, उच्च तत्त्वांचा उच्चार आणि उपदेश करणें हाच ज्यांचा एकमात्र व्यवसाय होऊन बसलेला असतो, ते समाजाचे अग्रणी समजले जाणारे प्रतिष्ठित लोक तर सर्वांत ढोंगी ! अशा स्थितींत धर्म, तत्त्वज्ञान, इतिहास, काव्य या सगळ्या थापा आहेत, अशी जर त्याची भावना झाली, तर त्यांत त्याचा काय अपराध ? आणि त्यांत आश्चर्य तरी कसलें ? इब्सेन म्हणतो, “ लोक ज्याला थोर समजतात असें काहीं पाहिलें, म्हणजे हे ज्याला थोर म्हणतात, तें खरोखरीच थोर असेल काय (Is it truly great, this greatness ?), अशी शंका मनांत येणें, हा माझा स्वभावच होऊन

बसला आहे.” किंबहुना, सुंदरतेलाही त्याला कुसें दिसूं लागतात. उदात्त असें काहीं पाहिलें, म्हणजे त्याच्याविषयीं अभद्र विचार मनांत यावे, अशी त्याची वृत्तिच होऊन जाते. अष्टमीच्या चंद्रासारखें युवतीचें भव्य कपाळ पाहिलें, म्हणजे, बायरनप्रमाणें, मसणवटीतील कवटीशीं त्या कपाळाची तुलना करण्याची इच्छा त्याला होते. बोहल्यावर उभी राहिलेली पुष्पाभरणमंडित वधू पाहिली, म्हणजे, गोविंदाग्रजांनीं म्हटल्याप्रमाणें, ती वपनानंतर कशी दिसेल, असा विचार त्याच्या मनांत येतो. उदात्त ध्येयावरील त्याची श्रद्धा नष्ट झालेली असते, असें नव्हे. ती श्रद्धा जर नष्ट झालेली असती, तर जगांतील साऱ्या उच्च समजल्या गेलेल्या गोष्टींची हेटाळणी करणाऱ्या बायरननें ग्रीसच्या स्वातंत्र्यासाठीं आत्मयज्ञ कसा केला असता? पण उदात्त ध्येयांवरील त्याची श्रद्धा कितीही अचल असली, तरी त्या ध्येयांचा साक्षात्कार होण्याचें स्थळ मात्र हें जग नव्हे, अशी त्याची अगदीं खात्री होऊन चुकलेली असते. त्यामुळें जगांतील सरसकट साऱ्याच गोष्टींची—सर्वच बऱ्या-वाईट, उच्चनीच गोष्टींची हेटाळणी करावयाला त्याला दिक्कत वाटत नाहीं कारण या दांभिक जगांत—

What after all are all things but a show ?

खरें असें काय आहे?—सर्व काहीं नकली, निव्वळ दिखाऊच आहे. आणि जगाचा खोटेपणा तरी तो इतक्या त्वेपानें चवाठ्यावर कां आणतो?—तर, त्याची ध्येयनिष्ठा इतकी उत्कट, इतकी जाज्वल्य असते कीं, त्या ध्येयांचा बाजार घालून बसलेल्या दांभिक जगावर कोरडे उडविल्याविना त्याला राहावतच नाहीं. बायरन, इब्सेन, बर्नार्ड शॉ, परांजपे किंवा कोल्हटकर यांच्यासारख्या उपरोधिक लेखकांच्या ग्रंथांत ध्येयवादाची उज्वळ दीप्ति आणि उपरोधाचें उग्र तमिस्र यांचा जो विद्युन्मेषाप्रमाणें ठिकठिकाणीं संगम झालेला दृष्टीस पडतो, त्याचें कारण झालें तरी, त्यांच्या दाहक उपरोधबुद्धीच्या मुळाशीं दिव्य ध्येयनिष्ठा असते, हेंच होय. किंबहुना, जो ध्येयवादी असतो, तोच जगाच्या दांभिकपणाला विटून अखेर उपरोधिक होतो. बाकीचे लोक जगाशीं तेव्हांच समरस होतात! स्वतःच्या उपरोधिक मनोवृत्तीची भीमांसा करितांना बायरन म्हणतो,—

..... untaught in youth my heart to tame
My springs of life were poisoned.

—“ तारुण्यांत स्वतःचें मन माणसाळावयाला न शिकलेल्या माझ्या जीविताच्या झण्यांत विषार कालविण्यांत आला ! ” आपल्याला ज्ञानामृत पाजणाऱ्या सॉक्रेटिसलाही विष घालणाऱ्या जगानें आजपर्यंत अशा किती ध्येयवाद्यांच्या जीवनांत विष कालविलें असेल ! आणि, मग तो विषार जर त्यांच्या वृत्तींतून, उत्तींतून वा कृतींतून अधिकच उग्र होऊन उमटला, तर त्यावद्दल जगानें त्यांच्या नांवानें कां म्हणून जळफळावें ? वाकी तेंही जगाच्या शीलाला साजेसेच आहे. ‘सुधारक’ काव्यांत प्रकट झालेल्या उपरोधबुद्धीची ही मीमांसा जर लक्षांत घेतली, तर त्यांत कुत्सित आणि उदात्त कल्पनांचा जो ठिकठिकाणी संकर झालेला दृष्टीस पडतो, त्यावद्दल निदान कवीचा तरी खचित राग येणार नाही.

या काव्याचें परीक्षण करणें, हें खरोखरी एक संकटच आहे. कारण, प्रो. पटवर्धन यांनीं, स्वतःच त्याच्या प्रस्तावनेंत आणि उपक्रमोपसंहारांत त्याची मनसोक्त थड्या करून, आपल्या टीकाकारांना आगाऊच पेंच घालून ठेविला आहे. ‘आपुली आपण करी स्तुति । तो एक मूर्ख,’ — असें एक मूर्खाचें लक्षण समर्थींनीं वर्णन केलें असून, जगन्नाथ पंडितांसारखे आत्मस्तुति करण्यांत रंगणारे औचित्यविशारदहि या लक्षणाप्रमाणें मूर्खांच्या मालिकेंत जाऊन बसले आहेत. पण धूर्तांचीं लक्षणें मात्र समर्थींनीं वर्णन केलेलीं कुठें आढळत नाहीत. तीं जर वर्णन करावयाचीं झालीं, तर स्वतःचे दोष स्वतःच जाहिर करून टीकाकारांचीं तोंडें आगाऊ बंद करण्याच्या या पटवर्धनी हिक्मतीला त्यांत पहिलें स्थान द्यावें लागेल ! आपल्या या कृतीची संभावना करितांना प्रोफेसरसाहेब म्हणतात—

शिळ्या कल्पना वाक्यें उसनीं
छचोर आणि हसणीं हसणीं
बघे नभाला घालुं गवसणी
वेडाला या चटोर तोड न.

अभिनव चर्पटपंजरिका ही
 गर्द्यां लिहिली कथा तर कुणी
 पाहिल कथानेंच हुंकुनी
 काव्यच तें पद्यांत हटकुनी
 शास्त्रोक्त करा टीका कांहीं.
 खडबडीत किति नीरस वेचव
 असती ओळींमागुनि ओळी
 जैसे तंतू काढी कोळी
 गवसेना माशी मासोळी
 कवितेंत हवें उदात्त वैभव !
 शब्दोशब्दीं काव्य दिसावें
 वसे ब्रह्मही एक अक्षरीं
 (प्रणयब्रह्मच जसें टक्करां !)
 सत्य सांगतो न ही मस्करी
 मात्रांतुनिही काव्य असावें !
 कुत्सित सगळीकडे कुचाळी
 पवित्र शब्दांचीहि टवाळी

-याच्यापेक्षां पद्यवर्धनांचा निंदक झाला, तरी तो या काव्याविषयी अधिक वाईट काय म्हणू शकेल ? परंतु, या काव्यांतील दोष स्वतःच दाखविण्याचा देखावा जरी कवीनें 'संभावनें'त केला असला, तरी त्याची दृष्टि ही बोलून चालून स्वतःच्या अपत्याच्या खोड्यांचें वर्णन कौतुकानें करणाऱ्या माउलीची ! टीकाकाराच्या काकदृष्टीची सर तिला कशी यावी ? शिवाय, त्यांनीं केलेलें दोषदर्शन हा उघडउघड एक प्रकारचा कांगावा आहे. 'संभावनें'त त्यांनीं दोष म्हणून वर्णिलेले अवगुण असे आहेत, कीं असल्या उपरोधपूर्ण विनोदी काव्यांत ते नेमके गुण म्हणूनच गौरविल जातील ! काव्याची गद्यवजा भाषा, त्याचें धांवतें खडखडीत वृत्त, त्याला दिलेल्या विस्तृत पण वस्तुस्थितिनिदर्शक टीपा, गांभीर्य आणि थिळरपणा यांची त्यांत ठिकठिकाणीं घातलेली सांगड, 'न मे कर्माणि लिंपंति' याच्यासारख्या गीतावचनांचा त्यांत केलेला उफराय

उपयोग, या गोष्टींना दोष कोण म्हणेल ? किंवाहुना, या दोषांमुळेच हे काव्य इतके खमंग व खोचदार झाले आहे. खुद्द कवीलाहि या आपल्या कांगावखोरीची जाणीव नाही, असे नाही. ' उपोद्घातांत ते म्हणतात, -

काव्य म्हणे तो, काय नवाई !

गद्यच तें म्हणण्यांत बहारी

चटक कथेंतहि कांहीं न्यारी

स्वतःच्या काव्याप्रमाणे टीकाकारांचीहि थट्टा त्यांनीं प्रस्तावनेत मनसोक्त केली आहे. पण, कवि झाला, तरी तोहि एका अर्थाने टीकाकारच असतो. इंग्रजी कवि-टीकाकार मॅथ्यू अर्नोल्ड याने Poetry is the criticism of life अशी कवितेची व्याख्या केली असून, या काव्यांत ' कविता म्हणजे संस्कृतिटीका ' असा तिचा अनुवाद खुद्द प्रो. पटवर्धन यांनींही केला आहे; व त्यांचे हे ' सुधारक ' काव्य म्हणजे तर सर्व पक्षांच्या आणि सर्व मतांच्या अहंमन्य आणि आचरट लोकांवर उपसलेला उपरोधाचा आसूडच होय. शिवाय, टीकाकारांची टिंगल करितांना आपण स्वतःहि थोडेसे टीकाकार आहो, या गोष्टीचा प्रोफेसर-साहेबांना अगदीच विसर पडलेला दिसतो ! पण, तेंहि साहजिकच आहे. कारण, स्विफ्टने म्हटल्याप्रमाणे, उपरोधाचा आरसा हा नेहमीं दुसऱ्यापुढे धरावयाचा असतो, स्वतःपुढे नव्हे ! तो आरसा स्वतःपुढे धरण्याचा शहाणपणा जस उपरोधपंडित करिते, तर ' बॅटल ऑफ बुक्स, ' ' डन्शिअड ' किंवा ' सुधारक ' यांच्यासारख्या उपरोधिक ग्रंथांना जग खचित मुकले असतें. म्हणून, जो उपरोधाचा आरसा जगापुढे ते इतक्या दिमाखाने धरितात, तो स्वतःपुढे धरण्याची बुद्धि या अहंतेनें ग्रासलेल्या उपरोधपंडितांना होऊं नये, अशीच इच्छा कोणताहि रसिक मनुष्य करील.

सृष्टीपुढे आरसा धरणे, हे कलेचे कार्य आहे, असे उद्गार शेक्सपिअरने काढले आहेत. तें कार्य प्रो. पटवर्धन यांनीं या काव्यांत उत्तम रीतीनें केले आहे. त्यांनीं समाजापुढे धरिलेला हा काव्यादर्श असा आहे, कीं त्यांत कोणत्याही पक्षाने आपले प्रतिबिंब पाहून घ्यावे. या काव्यांत स्वतःचा तोल न जाईल अशा वेताने सार्वजनिक चळवळींत भाग घेणारे टोसरांसारखे व्यवहारैकदृष्टि नेमस्त सुधारक आहेत; धर्माच्या नांवावर स्वतःच्या

पुढारीपणाचें दुकान थाटणारें रंगरावांसारखे उलट्या काळजाचे संघटक आहेत; लोकांच्या अंधश्रद्धेचा फायदा घेऊन आपल्या योगसामर्थ्याचें प्रस्थ माजविणारे ओंकारस्वामींसारखे परमहंस आहेत; तत्त्वासाठीं लोकनिंदा सोसावयाला तयार असलेला पण युवतिसुलभचित्तेमुळें क्षीणकर्तृत्व होऊन बसलेला श्यामकांत वासूसारखा ध्येयवादी काव्यात्मा आहे; नवऱ्याच्या बदकैलीपणाचा वीट आल्याकारणानें अहेवपणींच विधवा होऊन बसलेली सरलेसारखी दुर्दैवी परित्यक्ता आहे; वरिष्ठाचा कृपाप्रसाद फळल्यामुळें समाजाच्या पक्षपाती क्रोडाला वळी पडलेली सगुणसारखी हतभागी पतिता आहे; वल्लभाच्या धीरोदात्त चारित्र्यावर लुब्ध होऊन त्याच्या चरणांवर वसंतसेनेप्रमाणें आत्मार्पण करावयाला सिद्ध होणारी श्यामेसारखी गणिकाकन्या आहे! 'सुधारक' काव्यांतील या व इतर सर्व व्यक्ति आपल्या नेहमींच्या पाहण्यांतील आहेत. इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या चरित्रांतील या काव्यांत वर्णिलेले विशिष्ट प्रसंगही निदान मार्मिक वाचकाला तरी निस्संशय बोधपूर्व वाटतील. परंतु, या काव्यांतील व्यक्ति आणि प्रसंग जरी जुनेच असले, तरी त्यांची सांगड घालण्यांत प्रो. पटवर्धन यांनीं स्पृहणीय योजकता प्रकट केली आहे. रा. ब. ठोसर, रावबहादुरीणवाई, सरला, तरला, वासू राजे, रंगराव, परमहंस, मेजर गोखले, सगुणा, श्यामा इत्यादि सर्वच पात्रांचीं वर्णनें मार्मिक आहेत. प्रो. पटवर्धन हे उपरोधिक असले, तरी स्विफ्टप्रमाणें अहृदय नाहीत. त्यांच्या उपरोधाचें अधिष्ठान उद्वेग हें आहे, द्वेष नव्हे. त्यामुळें, या काव्यांतील व्यक्तींचे दोषही त्यांनीं कुचेष्टेनें पण मानवी व्यंगावद्दल विचारी मनुष्याला स्वभावतःच वाटणाऱ्या सहानुभूतीचें अधिष्ठान न सोडतां दाखविले आहेत. विशेषतः, रा. ब. ठोसर हें पात्र तर त्यांची उपरोधबुद्धि व सहृदयता यांनीं सहकारितेनें निर्माण केल्यासारखें दिसतें. त्यांनीं वर्णिलेले रावबहादुरांचे दोष असे आहेत, कीं व्यावहारिक जग त्या दोषांची गणना केव्हांहि गुणांतच करील. गुणी पण निर्धन वासूच्या प्रेमाचा अन्वेष करून, विचाऱ्या सरलेला मुलकी अंमलदाराच्या गळ्यांत रावबहादुरांनीं बांधली, यावद्दल त्यांना कोणता व्यवहारचतुर मनुष्य दोष देईल? वासूलाल झिडकारून शंभूशीं शरीरसंबंध घडवून आणण्यांत त्यांनीं आपल्या व जगाच्याहि दृष्टीनें मुलीचें कल्याणच केलें. रावबहादुर ध्येयवादी थोडेच होते? ते फक्त सुधारक होते. सरलेचें शंभूशीं लग्न जुळवून, त्यांनीं सुधारणा व व्यवहार दोन्हीहि

यथास्थित साधले ! मनुष्याच्या ठिकाणी जर आत्मौपम्यबुद्धि नसेल तर त्याचें उदारमतवादित्व कसें निव्वळ दिखाऊ होऊन बसतें, याचा रावबहादुर हा एक उत्कृष्ट नमुना होय. त्यांच्या सुधारणावादित्वांत सहृदयतेचा भाग प्रायः मुळीच नसल्याकारणानें, त्यांची एक मुलगी सनातनी दांभिकाच्या गळ्यांत षडून, तिला अहेवपणींच वैधव्य भोगावें लागलें; तर दुसऱ्या मुलीवर बल्लभाच्या प्रेमाला मुकण्याचा प्रसंग आला. रावबहादुरांच्या स्वभावचित्रांतील सूक्ष्मही छटा प्रो. पटवर्धन यांनीं अतिशय कुशलतेनें रेखाटल्या आहेत.

‘सुधारक’ काव्यांतील हे आदिपुरुष जितके व्यवहारैकदृष्टि, तितकाच त्याचा नायक वासू राजे हा व्यवहारविमुख आहे. तो खरा खरा काव्यात्मा होता.

प्रेमळ तितका प्रेमपिपासू
 अठराची ती उमर सुमारें
 दिसे अंगलट ही शेलाटी
 वेताची जणुं लवचिक काठी
 भव्य कपाळीं कधीं न आंठी
 टपोर डोळे सतेज घारे
 ठळक सरळ हें नाक जसें वच
 मुखचर्येवर कोमल राजस
 स्वाभिमान सुप्रसन्न सालस
 जरा हूडपण जिगीषु साहस
 कृष्ण कुटिल परि एकच—ते कच
 कीव तयाची अजब खरोखर
 लागे उचलूं ओझें दुर्धर
 उचली रस्त्यामधला पत्थर
 भूतदयेचा त्याचा निझर
 कसा स्वच्छ त्या स्फटिकावाणी
 कुठें झुळझुळे, कुठें खळाळे

उडे वागडे लोळे नाचे
 करीं धरुनि कर रविकिरणांचे -
 घेई चुंबन पाणफुलांचें
 कुठें लपविती ज्यास लव्हाळे !

पटवर्धनांना एरवीं स्वाभाविक होऊन वसलेल्या उपरोधबुद्धीनें वासूचें चारित्र्य-चित्र रेखाटतांना मात्र दडी मारलेली दिसते ! परंतु, काव्याचा हा नायक धीरोदात्त असला, तरी त्याची जात चारुदत्ताची आहे. वासू हा ' पुरुषार्थाचा सागर ' खरा, पण युवतिप्रणयवेलेनें मर्यादित झालेला ! पित्याची शृंगार-समाहितता अधिक विशुद्ध आणि उन्नत स्वरूपांत त्याच्या ठिकाणीं अवतीर्ण झाल्यामुळेच कीं काय, त्याचें ध्येयवादित्व स्त्रीप्रेमावर केंद्रित झालेलें होतें. स्त्रीसहवास त्याच्या कर्तृत्वाला कुठें प्रेरक तर कुठें पूरक झालेला दृष्टीस पडतो.

दैवी सद्गुण तोच पूज्य रमणीप्रेमांत जो दे यश-

हे ' विरहतरंगा'च्या नायकानें स्वतःविषयीं काढलेले उद्गार ' सुधारका'च्याहि नायकाला लागू पडतात. किंबहुना, ' विरहतरंगां'तील नायकाच्या काव्यात्मत्वाला ध्येयवादित्वाची जोड देऊन, पटवर्धनांनीं ' सुधारकां ' तील हा ' पुरुषोत्तम ' निर्माण केला आहे, असेंहि म्हटलें तरी शोभेल. त्याचें चरित्र वाचल्यावर एक तरुण मित्र म्हणाला, " कवीनें वासूला ' श्यामकांत ' बनवून आपलें काव्य संपविलें खरें. पण त्या प्रेमपिपासूचें प्रेमी जीवन तिथेंच पूर्णविराम पावले, असें आपण कां म्हणून समजावयाचें ? तरलेनंतर जशी श्यामा भेटली, तशीच एकादी श्यामपेक्षां अधिक सहृदय समानधर्मिणी पुढें भेटली असती, तर परिचयाचें प्रणयांत आणि प्रणयाचें परिणयांत पर्यवसान कशावरून झालें नसतें ? प्रेमासाठीं तरला, तत्त्वासाठीं सगुणा, सौहार्दासाठीं श्यामा, - हा तर मला दुसरा शैलेच दिसतो ! " प्रश्न कदाचित् थोडा कुत्सित असला, तरी त्यांत तथ्य खास आहे. वासू हा जर शैलेप्रमाणें अनिर्वध प्रणयाचा पुरस्कर्ता असता, तर हा प्रश्न उद्भवण्याचें कारणच नव्हतें. पण तो आणि श्यामा यांच्या पुंस्त्रीमैत्रीचें पर्यवसान परिणयांत झालें आहे. विद्याच्या सगुणेला जर मृत्यूनें जवळ केलें नसतें, तर तिला स्वतःला, श्यामेला आणि वासूलाही जन्मभर तळमळत रहावें लागण्याइतकी ही पुंस्त्रीमैत्री उत्कट होती. श्यामेशीं लग्न करण्याचें

वचन आपल्या 'अवतारी पुरुषोत्तमा' जवळ मृत्युशय्येवर मागणाऱ्या सगुणेने रत्नघड्याचे व्रत करणाऱ्या धूतेवरहि मात केली आहे! वासू 'श्यामकांत' झाल्यानंतर पुंस्त्रीमैत्रीचा असाच एकादा 'योग आला असता तर! पण, हा गैरसोईचा प्रश्न इथेच सोडून दिलेला बरा. वसंतसेनेच्या वधूकरणानंतर चारुदत्ताचे पुढील चरित्र शूद्रकाने तरी कुठे वर्णन केले आहे? परंतु, प्रो. पटवर्धन यांनी मात्र 'श्यामकांत' झाल्यानंतर वासूने काढलेल्या 'दयाश्रमा'चे रसभरित वर्णन करून हे काव्य संपविले आहे. श्यामेच्या मात्राजित संपत्तीचा हा सद्ब्यय तर खराच! अनायासे हातीं आलेल्या पैशाचा इतका तरी चांगला विनियोग करणारे लोक आहेत कुठे? शिवाय, यांत प्रणय, प्रपंच आणि परमार्थ तीन्हीहि नामी साधले! पण दयितेच्या मात्राजित धनाच्या जोरावर 'दयाश्रम' थाटणारा काव्यात्मा हा खरा 'पुरुषोत्तम', कीं ध्येय-सिद्धीसाठीं सर्वस्वाची आहुति देणारा खिस्त, माझिनी किंवा कार्ल मार्क्स यांच्यासारखा हुतात्मा हा खरा 'पुरुषोत्तम'? बाकी, झाले हेंच एका अर्थाने ठीक झाले.

स्त्रीप्रेमाविण जन्म नीरस उणा काडीवजा भूवरी

अशा वृत्तीच्या या 'पुरुषोत्तमा'कडून यापेक्षां अधिक कोणता 'पुरुषार्थ' होणे शक्य होते? खिस्त अविवाहित कां राहिला, याची मीमांसा करितांना, बर्नार्ड शॉ यांनी असे म्हटले आहे, कीं "समाजाचा घटक या नात्याने आपले कर्तव्य करण्याची जेव्हां मनुष्याला तळमळ लागते, जगाचे ओझे शिरावर घ्यावयाला जेव्हां तो उद्युक्त होतो, तेव्हां लग्न हें त्याच्या आत्मोन्नतीच्या मार्गांत अत्यंत प्रतिबंधक होऊन बसते. विवाहहोमांत जर खरोखरी कसली आहुति द्यावी लागत असेल, तर ती साहसी वृत्तीची, हुतात्म-बुद्धीची! प्रतिभाशाली व्यक्तींच्या दृष्टीने ती एक प्रकारची आत्महत्याच होय." (.....marriage becomes an intolerable obstacle to individual evolution. The greatest sacrifice in marriage is the sacrifice of the adventurous attitude towards life: the being settled. Those who are born tired may crave for settlement; but to fresher and stronger spirits, it is a form of suicide.) ध्येयवादित्व हें कितीही उज्वळ असले, तरी हुतात्मबुद्धिविना तें केव्हांहि पंगूच ठरते. वासू

हा फक्त काव्यात्मा होता, हुतात्मा नव्हे. त्याच्या काव्यात्मत्वाला कवीने ध्येय-वादित्वाची झिलई दिलेली असल्याकारणाने, त्याच्या चारित्र्याला धीरोदात्त-पणाची मोहक ऐट आली आहे, इतकेंच. त्यामुळे, एरवीं उपरोधपूर्ण असलेल्या या काव्यालाहि अखेर एक प्रकारचा उदात्तपणा आल्याचा भास होतो. शिवाय, वासूपेक्षां श्यामेचे चारित्र्य अनेक दृष्टींनी अधिक तेजस्वी आणि त्यागपूर्ण असल्यामुळे, या काव्याच्या उत्तरार्धांत उपरोधापेक्षां उदात्तताच अधिक प्रभावी झालेली दिसून येते.

या काव्याची रचना प्रो. पटवर्धन यांनी कुशलतेने केली आहे. 'डॉन जुऑन'मध्ये ठिकठिकाणी विषयांतर करून वायरनेने समाजांतील सर्व प्रकारच्या शिष्टांच्या दांभिकपणावर कोरडे ओढले आहेत. आणि, त्याने केलेल्या या विषयांतरामुळेच त्या काव्याला इतकी गोडी आली आहे, असे म्हटलें तरी चालेल. प्रो. पटवर्धन यांनी विषयांतर न करितां, मधून मधून पुरोगामी व प्रतिगामी श्रोत्यांचे उद्गार कंसांत देऊन, निरनिराळ्या विचारसरणींचें दिग्दर्शन होण्याची व्यवस्था केली आहे. हे जीर्ण-नवमतवाद्यांचे अनुकूल-प्रतिकूल उद्गार वाचतांना, 'विश्वगुणादर्शी'तील कृशानु-विश्वावसूंच्या गुणदोषदर्शक मार्मिक संवादांची आठवण झाल्याविना राहत नाही. 'प्रातराचमन,' 'नाशनिष्ठ,' 'डवल् टी,' 'कळप,' 'श्रीकवच,' 'विंदुस्वावी,' 'गोरा गोंधळ,' 'मुक्ता ढवळे,' 'शब्दवंब,' 'साहित्यमतंगज,' 'सदाकुमारी' इत्यादि शब्दप्रयोग आणि 'वकिली म्हणजे पक्षसमर्थन,' 'प्रणय पहा लग्नोत्तर कुंठित,' 'पत्नी ढालच जणु अब्रूची,' 'स्वतः केवढे विद्वान् गाढे,' 'वारमध्ये वस्तानहि वसलें,' 'सार्वजनिक जणु दुसरे काका,' 'कायस्थ प्रभु-न म्हणा परभू,' 'सत्त्वापासून जें तें सात्त्विक,' 'वरिष्ठ म्हणजे अरिष्ठ नाजुक,' 'योग कोणता ? कर्मसुकौशल' इत्यादि वाक्यप्रयोग अत्यंत खोचदार व सूचक आहेत. प्रो. पटवर्धन यांची भाषा बव्हर्था पण बोजड असते. गिरीशांच्या वाणींतील माधुर्य आणि सहजता किंवा यश-वंतांच्या वाणींतील ओज आणि कल्पकता त्यांच्या वाणींत नाही. ते कोशकार असल्याकारणाने त्यांना भाषाप्रभु न म्हणणे धाडसाचें होईल. पण, प्रभुत्व आणि योजकता यांचे नेहमीच साहचर्य असतें, असे कुठें आहे ? या काव्यांत क्लिष्ट शब्दांचा उपयोग, कर्णकटु व सदोष रचना, कल्पनांची पुनरुक्ति वगैरे दोष बरेच आढळतात. प्रो. पटवर्धन यांच्या स्फुट कवितांतील कल्पना तर या

काव्यांत आपल्याला भेटतातच. पण खुद्द या काव्यांतीलहि कांहीं कल्पना आलटून पालटून दर्शन देतात ! कल्पनांची ही पुनरुक्ति पहावयाची असेल, तर तरला, श्यामा आणि सगुणा यांचीं वर्णनें वाचावीं. “ तीं तीं पदे नित्य फिरुनि येती । त्या त्याच अर्थाप्रति दाविताती ” ! उदाहरणार्थ, श्यामा आणि सगुणा यांच्या वर्णनांतील ‘ उभार पीवर गेंद मलपती ’ व ‘ आणि मलपते उरोज पीवर ’ या दोन ओळींमधील कल्पना फक्त ‘ पदे फिरवून ’ प्रकट झाली आहे ! ‘ कबूतर ’ ‘ सरू ’ ‘ मोहळ ’ ‘ शेलाटी ’ ‘ वसंतांतील उषा ’ वगैरे उपमांचें पटवर्धनांनीं आतां पेटट घ्यावें. कुटुंबवत्सलांच्या घरांतून अशी पद्धत असते, कीं प्रत्येक लग्नाच्या वेळीं, जुन्या सुनेच्या अंगावरील दागिने नव्या सुनेच्या अंगावर घालून, एकदांची मंडपशोभा साजरी करावयाची. त्या पद्धतीची आठवण ही पुनरुक्ति पाहून होते. बाकी कालिदासापासून ही परंपरा चालत आलेली असल्यामुळे पटवर्धनांना कांहीं फारसें हसावयाला नको. या काव्यांत यतिभंग ठिकठिकाणीं झाले आहेत. ‘ मात्रावृत्तांत यतिभंग मानीत नाहींत, ’ असें उत्तर यावर आमचे ‘ छंदोरचना ’ कार देतील. पण ‘ नाशनिष्ठ भावनानुसारी, ’ ‘ पौरंध्रिक सौंदर्य डवरलें ’ वगैरे शेंकडों ओळी वाचतांना अगर म्हणतांना कानाला किती खटके बसतात, याचा विचार त्यांचा त्यांनींच करावा. संस्कृत कवींनीं पदपूरणार्थ ‘ चवैतुहि ’ चा आश्रय केला आहे. लेंभे, चंद्रशेखर प्रभृति आधुनिक पंडित-कवि ‘ प्र-सु-हि ’ इत्यादिकांचा उपयोग करतात. पण, प्रो. पटवर्धन यांनीं इतर अनेक बावतींप्रमाणें याहि बावतींत आपलें स्वतंत्रप्रज्ञत्व प्रकट केलें आहे. पूर्वसूरींनीं वापरलेल्या ‘ प्र-सु ’ वगैरे पदपूरकांचा उपयोग त्यांनीं सहसा केलेला नाहीं. क्वचित् ‘ प्रशुभ्रवमना ’ सारखें एकादें उदाहरण आढळतें, तेवढेंच. त्यांनीं शेंकडों ठिकाणीं ‘ तो-ती-तें ’ या सर्वनामाचा उपयोग सढळ हातानें केला आहे. पदपूरणार्थ पानोपानीं केलेली ही सर्वनामांची पेरणी पाहून, एका साहित्यशौंडानें आपल्या अभिनव साहित्यशास्त्रांत घालण्यासाठीं ‘ च-वै-तु-हि ’ च्या जोडीला पुढील श्लोक तयार केला आहे—

काव्यौघ अडतो जेथें ‘ तो-ती-तें ’ वापरा तिथें
यमकांची सोय मोठी करितें सर्वनाम तें !

यमकांसाठीं हि कर्णकटु शब्दांची आणि निरर्थक ओळींची भरती पटवर्धनांनीं अनेक ठिकाणीं केली आहे. सर्वांना-पर्वांना, वर्दी-ददीं, रंजक-व्यंजक, अब्रू-

गब्रू, दिलासा-तमाशा, मॅट्रिक-खाटिक, तुंवळ-चंगळ, तुंवळ-चुंवळ, वोकड-जोखड, अल्बेला-अबलेला, खकाणा-रकाणा, वैभवशाली-त्रावनख्याली, शादी-मोतादी, वल्ली-हल्ली, वत्सल-अड्डल, महाजन-जहाज न, मुक्रर-सुन्दर, तुरंगी-कुरंगी, सुन्दरी-लष्करी, कवीश्वर-हपीसर, इत्यादि पटवर्धनी यमकांच्या जोड्या आतेला-आ तेला, आवांके-आ वांके, आइकसी-आइ कसी, तडा खातो-तडाखा तो, तथा लुवरी-दयालु बरी, ते लटिके-तेल टिके, तोख रचि-तो खरचि, नायका पूस-काय कापूस, तोंड लेक वित्या-तोंडलें कवि त्या, सांड गा साच-सांडगासाच, आळसें बुडतें-लाळ सेंबुड तें इत्यादि मोरोपंती यमकांशीं तुळून पहाण्यासारख्या आहेत ! मोरोपंतांनीं यमकासाठीं कृष्णाला शिनळ वनविलें आहे, तर पटवर्धनांनीं मुंजांची सांगड भडमुंजाशीं घातली आहे ! या काव्यांत यमकांमुळें घुसलेले शब्द, सुचलेल्या कल्पना आणि रचलेल्या ओळी पाहिल्या, म्हणजे 'काव्यवीज यमकांतचि राही' या पटवर्धनी सुभाषिताची सार्थकता मनाला पटल्याविना राहात नाही ! खरोखरी, आपल्या या यमकांच्या जोड्यांचा एकादा कोश जर प्रोफेसरसाहेब प्रसिद्ध करितील, तर त्यांच्या भाषा-प्रभुत्वाचा हा अजबखाना लोकांना बघावयाला मिळून होतकरू कवींची एक मोठीच गैरसोय दूर होईल !

अशा प्रकारचे अनेक दोष जरी या काव्यांत असले, तरी एकंदरीत हें 'सुधारक' काव्य सुंदर वठलें आहे. "उत्कृष्ट वाङ्मय हें अनुभूताचें स्मारक व अननुभूताचें सूचक असतें," असे उद्गार प्रो. पटवर्धन यांनीं या काव्याच्या प्रस्तावनेत काढले आहेत. आणि खरोखरीच, 'सुधारका' मध्यें कवीला या दामिक जगांत आलेल्या कट्ट अनुभवांचा कडवटपणा जसा भरलेला आहे, तशीच त्या कट्ट अनुभवांनाहि पुरून उरलेली कवीच्या दुर्दम ध्येयवादाची दीप्तिही पण त्यांत सांठविलेली आहे. अनुभूत कितीही दाहक, कितीही दारुण असलें, तरी अननुभूताच्या मोहक आशेवर मनुष्य जगतो. म्हणून, अनुभूत आणि अननुभूत यांचें मिश्रण ज्या वाङ्मयांत झालेलें असतें, तेंच वाङ्मय जगाच्या चिरंतन आनंदाचा विषय होऊन वसतें. त्या दृष्टीनें, हें 'सुधारक' काव्य उपहासात्मक असूनही, त्यांत ध्येयवादाची उदात्तता हीच अखेर यशस्वी झालेली आढळते, हा त्याचा विशेष त्याला संभावित कुटाळकांत गणणाच्या लब्धप्रतिष्ठित आक्षेपकांनीं अवश्य लक्षांत घ्यावा. प्रो. पटवर्धन यांना स्तुतीच्या

शब्दांची फारशी आवश्यकता नाही. गेल्या दहा वर्षांत वाङ्मयक्षेत्रामध्ये त्यांनीं केलेलें कार्य जितकें विविध, तितकेंच त्यांना मिळालेलें यशहि स्पृहणीय आहे. 'सुधारका'च्या प्रस्तावनेंत जूलियन अँडलॅंच्या शब्दांत ते स्वतःविषयीं सांगतात, 'मी काव्यच लिहितों, अशी माझी खात्री नाही. सताल, सयमक भाषेंत मी माझें वैशिष्ट्य व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करितों.' प्रो. पटवर्धन यांना मिळालेल्या यशाचें रहस्य जर कशांत असेल, तर स्वतःचें वैशिष्ट्य व्यक्त करण्याच्या त्यांना लागलेल्या या तळमळांतच होय. स्वतःचें वैशिष्ट्य प्रगट करण्याचा प्रयत्न ज्या व्यक्ति करितात, त्यांच्याच कर्तृत्वाचा प्रभाव काळावर होत असतो; कारण,

काळास पुढें लेटी व्यक्ती

अनिवार जिची ध्येयासक्ती

पटवर्धनांनाही त्यांच्या ध्येयासक्तिमुळेंच इतकें वंहुविध यश इतक्या थोड्या काळांत मिळवितां आलें.

कीर्तिचा स्वर्ग कोणाला

रे मेल्याविण लाभला ?

—हे त्यांनीं स्वतः काढलेले उद्गार निदान त्यांच्यापुरते तरी त्यांच्या विद्वन्मान्यतेनें खोटे ठरविले आहेत. शिवाय, सहकारित्वाचें नातें हें असें आहे, कीं स्तुति केली असतां त्यावर पक्षपातित्वाचा आळ सहज येऊं शकतो. म्हणून, 'सुधारक' काव्यांतील दोष तेवढेच या लेखांत किंचित् विस्तारानें दाखविले आहेत. तथापि, या काव्याची एकाच वाक्यांत स्तुति करावयाची झाली, तर ती अशी करितां येईल, कीं हें वक्रोक्तिरम्य महाकाव्य लिहून प्रो. पटवर्धन यांनीं 'विश्वगुणादर्शा'—सारख्या सामाजिक उपहास-काव्याचें (Society-satire एक नवीनच दालन मराठी वाङ्मयांत उघडलें आहे. त्याबद्दल प्रोफेसरसाहेबांचें अभिनंदन करून आणि या लेखांतील परिहासविजल्पिताबद्दल त्यांची स्नेहभाव-पूर्वक क्षमा मागून, हे परीक्षणादाखल लिहिलेले चार शब्द पुरे करितों.

निरंजन

प्रो. नारायण सीताराम फडके यांची ही कादंबरी प्रसिद्ध झाल्याला आतां जवळ जवळ सहा महिने होत आले. पण, 'प्रतिभासाधना'च्या वादानें उठलेले धुळीचे लोट खालीं वसून, वाङ्मयाचें वातावरण चांगलें निवळेपर्यंत या कादंबरीवर लिहिणें इष्ट झालें नसतें. कारण, टीका कितीहि प्रामाणिक असली, तरी ती जर वादाचा विषय होऊन वसलेल्या ग्रंथकाराला अनुकूल नसेल, तर वाचकवर्गाच्याच काय, पण खुद्द ग्रंथकाराच्याहि मनांत तिच्या-विषयीं विकल्प उत्पन्न झाल्याशिवाय रहात नाहीं, असा नेहमींचा अनुभव आहे. शिवाय, 'प्रतिभासाधना'च्या वादाच्या फोफाख्यांत त्या ग्रंथाबरोबर प्रो. फडके यांच्या इतरहि कृतींचें अंग थोडेंवहुत आहाळून निघालें. वस्तुतः प्रो. फडके यांच्या कादंबऱ्या गेलीं आठ वर्षें लोकांपुढें असून, त्यांवर चर्चाहि कांहीं कमी झालेली आहे, असें नाहीं. पण, भवभूतीनें म्हटल्याप्रमाणें, स्त्रिया आणि वाङ्मयकृति यांच्या साधुत्वाच्या बाबतींत लोक हे फाजील संशयी असतात; व त्यांच्या-विषयीं उत्पन्न होणारा अपवाद हा कुत्र्याच्या विषाप्रमाणें समाजांत सैरावैरा फैलावतो. अर्थात्, 'प्रतिभासाधना'चा वाद चालू असतां, 'निरंजना'चें समालोचन करणें, हें सर्वच दृष्टींनीं गरसोईचें होतें. अजूनहि त्या वादाची धूळ पुरती वसली आहे, असें नाहीं. पण, त्याचें क्षेत्र आतां मर्यादित झालेलें असून, वृत्तपत्राच्या चवाख्यावरून उठून तो वाद आज शारदामंदिरांतील जबाबदार शिष्टांच्या हातीं गेलेला आहे. तेव्हां, 'निरंजना'चें समालोचन आतां निस्संकोच मनानें करावयाला हरकत उरलेली नाहीं.

प्रो. फडके यांच्या इतर कादंबऱ्यांप्रमाणें ही त्यांची नवी कादंबरीहि प्रणयप्रधान आहे. म्हणजे असें, कीं कांहीं टीकाकारांनीं जरी तिच्यावर तत्त्वप्रतिपादनाचा आरोप केलेला असला, तरी तींत भरलेले प्रणयाचे रंग इतके भडक आहेत, कीं कादंबरी वाचून खालीं ठेवल्यावर, निरंजन आणि मंदाकिनी यांच्या प्रणयकौतुकाचे मनोः संस्कार तेवढेच मनावर शिल्पक रहातात. त्या कौतुकांत अंतर्गूढ असलेल्या, अनैतिक भासणाऱ्या, प्रेमाची इष्टानिष्ठता पारखून पहाण्याचें भान मनाला बहुधा रहात नाहीं. निरंजनासारखा विवाहित आणि

आपल्या वाङ्मयसेवेनें समाजाला मान्य झालेला पुरुष स्वतःची धर्मपत्नी जिवंत असतां, मंदाकिनीसारख्या, आपल्यापेक्षां वयानें पुष्कळच लहान असलेल्या, सुशिक्षित पण अल्लड कुमारिकेशीं प्रणयचेष्टा करितो, - तिच्या गुणलुब्धतेचा फायदा आपल्या अतृप्त वासनांच्या पूर्ततेसाठीं घेतांना त्याला फारशी शंका वाटत नाही, - हें या कादंबरींत रेखाटलेलें दृश्य कोणाच्या सदभिरुचीला बोंचणार नाही ? पण, त्याबरोबरच असाहि एक विचार मनांत येतो, कीं घरांत धूतेसारखी गुणरूपवति गृहिणी नांदत असतां, वारांगनेचा अनुनय उजळ माथ्यानें करणाऱ्या चारुदत्ताला ' आदर्श शिक्षितानां सुचरितनिकषः शील वेलासमुद्रः ' इत्यादि नाटककारानें दिलेलीं विशेषणें जर लोकांना गैर वाटत नाहीत, - त्याच्या त्या शृंगारचेष्टा जर लोक समरसतेनें पहातात, - तर पंगु, रोगट आणि अडणी व्रायकोला कंटाळलेल्या निरंजनाच्या वर्तनाला त्यांनीं कां नांवें ठेवावीं ? पण नांवें ठेवतात खरीं, आणि एका अर्थानें तें स्वाभाविकहि आहे. प्रो. फडके यांनीं निरंजन हा, त्यांच्या इतर कादंबऱ्यांतील नायकांप्रमाणें, केवळ प्रणयी पुरुष म्हणून लोकांपुढें उभा केलेला नाही ; तर कायदेभंगाच्या चळवळींत धडाडीनें भाग घेणारा, आपल्या उत्तीर्नीं आणि कृतींनीं त्या चळवळीचा निष्ठेनें पुरस्कार करणारा धीरोदात्त कार्यकर्ता म्हणून समाजापुढें त्याला मिरविलेला आहे. कायदेभंगाच्या चळवळीची पार्श्वभूमि, आपल्या कादंबरीची लोकप्रियता वाढवावयाला उपयोगी पडेल एवढ्याच हेतूनें बहुधा आजपर्यंत राजकारणापासून आपलें वाङ्मय दक्षतेनें अलिप्त राखणाऱ्या प्रोफेसरसाहेबांनीं घेतली असावी. पण, त्या पार्श्वभूमीवर त्यांनीं रेखाटलेलें निरंजनाच्या प्रणयजीवनाचें चित्र अत्यंत विसदृश आहे. पार्श्वभूमि जितकी उज्वल असेल, त्यापेक्षांहि तिच्यावरील चित्र अधिक उज्वल असावें लागतें. पण इथें साराच प्रकार उलटा झाला असून, त्यामुळे अनेक अप्रस्तुत घटना या कादंबरींत उद्भवल्या आहेत.

उदाहरणार्थ, कादंबरीचा नायक निरंजनच घ्या. प्रो. फडके यांनीं तो ललित लेखक म्हणूनच मुख्यतः वर्णिलेला असून, त्याचें सर्व वैभव लेखनार्जित असल्याचें भासविलें आहे. कदाचित् हें त्यांच्या स्वतःच्या अनुभवांचेंहि अतिरंजित प्रतिबिंब असेल. पण अतिरंजनालाही झालें तरी काहीं सीमा आहे. लेखणीच्या दौडीवर उपजीविका करणाऱ्या आपल्या या नायकाला प्रोफेसर-

साहेबांनी बंदिवासांत असतांना 'अ' वर्ग मिळाल्याचें दाखविलें आहे ! वस्तु-स्थितीच्या भडक विपर्यासाचें इतकें हास्यास्पद उदाहरण दुसरें क्वचित्तच मिळूं शकेल. जिथें असेंब्लीसारख्या मध्यवर्ती कायदेमंडळाचे सदस्य असलेल्या व आपल्या कर्तृत्वानें अब्बल दर्जाचे पुढारी म्हणून गाजलेल्या कार्यकर्त्यांनाहि आज 'अ' वर्ग मिळूं शकत नाहीं आणि त्यासाठीं प्रसंगी सत्याग्रह करण्याची-सुद्धां पाळी त्यांच्यावर येते, तिथें निरंजनासारख्या एका ललित लेखकाला मुंबई सरकारसारख्या राजवंदींना वागविण्याच्या बाबतींत खुनशीपणाबद्दल गाजलेल्या सरकारनें 'अ' वर्ग बहाल करावा, ही गोष्ट फक्त परिस्थितिपराङ्मुख लेखकाच्या कल्पनासुश्रींतच संभवते ! निरंजन आणि मंदाकिनी यांच्या वयांतील अंतर, त्यांची विषम परिस्थिति आणि पूर्वापार चालत आलेले त्यांचे संबंध लक्षांत घेतां, त्यांच्या प्रणयचेष्टाहि चमत्कारिक वाटतात व क्वचित् अशीहि शंका येते, कीं रोगी आणि चिरचिऱ्या बायकोला कंटाळलेल्या निरंजनानें, भावड्या मंदाकिनीला आपल्या लेखनपाटवाविषयीं वाटणाऱ्या आदराचा फायदा घेऊन, त्या अल्पवयी, गुणलुब्ध बालिकेला न कळत झुल-वीत प्रणयपथावर नेली असावी. आणि, कादंबरीच्या पहिल्याच प्रकरणांत निरंजनानें घातलेला मनोनिग्रहाचा आव व पुढील प्रकरणांतून प्रकट झालेली त्याची अतिरिक्त मोहसुलभता लक्षांत घेतली, म्हणजे या शंकेला प्रबळ आधार उत्पन्न होतो. कायदेमंगाच्या चळवळींत भाग घेतलेल्या अनेक त्यागी पुरुषांचें निर्मल चारित्र्य डोळ्यांपुढें असतांना, प्रो. फडके यांचा हा रंगेल नायक जर मराठी वाचकवर्गाला हिणकस वाटला असला, तर त्यांत काय आश्चर्य ? कायदेमंगाची रौद्र पार्श्वभूमि, आणि तिच्यावर रेखाटलेलें उत्तान प्रणयचित्र यांच्यांतील मूलभूत विसदृशतेचाच हा सारा परिणाम आहे.

तथापि, या कादंबरीचें कथानक जरी अशा रीतीनें दोषपूर्ण असलें, तरी तिचीं इतर उपांगें इतकीं रमणीय आहेत, कीं त्यामुळें तिचें वाचन मनाला अतिशय आल्हाद देतें. गाण्याच्या मैफलींतील मुख्य गवयाचें गाणें तेवढें बदसूर व्हावें, पण त्याची सांथ ऐकून मात्र मनाची तृप्ति व्हावी, तसाच थोडासा हा प्रकार आहे. या कादंबरीचा प्रतिनायक श्री याचें स्वभावचित्रण सर्वच दृष्टींनीं मार्मिक वाटतें. त्याचा दगलबाज दोस्त केन हा कैसानें गळा कापणाऱ्या अप्रामाणिक मित्राचा

इरसाल नमुना म्हणून दाखवितां येईल. इतरांच्या असावध औदार्यावर किंवा चैनी विकृतिप्रियतेवर पोसलीं जाणारीं बांडगुळें जगांत अनेक आढळतात. क्रेन हा अशा कोर्टीतीलच एक इसम होय ; व बनावट सद्या करून श्रीच्या विमल चारित्र्याला त्यानें लाविलेल्या कलंकावद्दल त्याचा जसा वीट येतो, तशीच असल्या अधमाच्या दुटप्पी डावपेंचांना वळी पडलेल्या श्रीच्याहि असमंजस दिलदारपणाची कींव आल्याविना रहात नाहीं. श्रीप्रमाणेंच आकांचेंहि स्वभाव-चित्र प्रो. फडके यांनीं अत्यंत सहृदयतेनें आणि सुंदर रेखाटलें आहे. त्या अभागिनीच्या जीवनाच्या ज्या निसटल्या, हळुवार छटा प्रो. फडके यांनीं या कादंबरींत दाखविल्या आहेत, त्या पाहिल्यावर असें वाटल्याशिवाय रहात नाहीं, कीं बहिणीचें दुदैव मूर्तिमंत समोर रात्रंदिवस वावरत असतां निरंजनाला प्रणय-चेष्टा सुचल्या तरी कशा ? वर्णनाच्या दृष्टीनें तुरुंगांतील ऑर्डली, हिंदु जिमखाना, मंजुळा कोठारे, क्रेन, दाजीसाहेब चितले, आगगाडींतील अमेरिकन युवयुवती व महाबळेश्वरावरील निरनिराळीं दृश्यें यांचीं शब्दचित्रें मनोहर असून, कादंबरीतील इतरहि अनेक प्रसंगांच्या चित्रणांत प्रोफेसरसाहेबांची रसिक पण सूक्ष्म दृष्टि जागोजाग प्रत्ययाला येते. श्री. वि. स. खांडेकर हे कोणत्याहि गोष्टीचें वर्णन करितांना कल्पनेचें सहाय्य इतकें घेतात, कीं त्यामुळें त्या गोष्टींतील वास्तवतेचा जिव्हाळा नाहीसा होतो. प्रो. फडके यांनींहि 'अटकेपार' या कादंबरींत असा थोडासा अतिरेक केला होता. पण या कादंबरीतील बहुतेक वर्णनें स्वाभाविक, मधून मधून नावीन्यपूर्ण उपमांनीं नटलेलीं आणि कथानकाच्या विकासाला पोषक अशीं असल्यामुळें, मुख्य कथानक सदोष असूनहि, या कादंबरीला इतकी आकर्षकता आली आहे. अशा तऱ्हेची रम्य भर मराठी कथावाङ्मयांत घातल्या-बद्दल आम्ही प्रोफेसरसाहेबांचें स्नेहभावपूर्वक अभिनंदन करितों.

सन १८५७

(१)

प्रो. नारायण केशव बेहरे यांनी सन १८५७ सालीं हिंदुस्थानांत झालेल्या शिपायांच्या वंडावर हा ग्रंथ लिहिला आहे. कवि, कादंबरीकार, विनोदी लेखक, टीकाकार इत्यादि अनेक नात्यांनीं प्रो. बेहरे यांनीं गेल्या दीड तपांत केलेली मराठी भाषेची सेवा सर्वश्रुतच आहे. मराठी वाङ्मयाची ललित, विदग्ध किंवा शास्त्रीय अशी प्रायः एकहि शाखा नसेल, कीं जिच्या भांडारांत त्यांनीं भर घातलेली नाही. 'हिंदुस्थानांतील राज्यपद्धति' सारखें केवळ शालोपयोगी पुस्तक जसें त्यांनीं लिहिलें आहे, तसेंच 'घरगुती वैद्यका' सारखें निव्वळ कुटुंबोपयोगी पुस्तकहि लिहिलें आहे. ललित आणि गंभीर असें दोन्हीहि प्रकारचें वाङ्मय त्यांनीं विपुल पैदा केलेलें आढळतें. त्यांच्याइतका बहुविध वाङ्मय निर्माण करणारा बहुश्रुत लेखक अलीकडील पिढींत दुसरा क्वचितच सांपडेल. वयाच्या दृष्टीनें प्रो. बेहरे यांची गणना जशी कोल्हटकर-केळकरांच्या जुन्या पिढींत होत नाही, तशीच वाङ्मय-निर्मितीच्या दृष्टीनें फडके-पटवर्धनांच्या नवीन पिढींतहि होत नाही. जुन्या पिढींतील विद्वान् क्वचित् उच्छृंखलपणाच्याहि मर्यादेवर जाऊन थडकणारी त्यांच्या वृत्तींतील धडाडी पाहून विचकतात; तर नव्या पिढींतील लेखक दीड तपाच्या दीर्घ अवधींत त्यांनीं केलेल्या वाङ्मय-सेवेचें अफाट स्वरूप पाहून दचकतात. तथापि, जुन्या नव्या पिढ्यांच्या मीलन-रेषेवर प्रो. बेहरे हे उभे असून, या दोन्हीहि पिढ्यांतील गुणावगुणांचा त्यांच्या ठिकाणीं कौतुकास्पद संगम झाला आहे. दीर्घकालीन व्यासंगामुळे सहजच येणाऱ्या प्रौढतेचें गांभीर्य जसें त्यांच्या ठिकाणीं दृष्टीस पडतें, तशीच तारुण्यांतील स्वाभाविक असलेली वेगुमान धडाडीहि त्यांच्या ठिकाणीं दिसून येते. क्वचित् औद्धत्याचा आभास उत्पन्न करणारी त्यांची ही धडाडी शिष्टपणाला लाथाडण्यांत जरी आनंद मानीत असली, तरी विद्वत्तेचा आदर करावयाला ती सदैव तत्पर असते. अनेक विषयांचें ज्ञान मिळविण्याची हौस असलेला मनुष्य हा एका विषयांत क्वचितच पारंगत असतो. बहुश्रुतता आणि विद्वत्ता यांचें साहचर्य सहसा आढळत नाही. नदीचें पात्र जितकें रुंद तितकेंच तें बहुधा

उथळ असतें. परंतु नदीचें रुंद पात्रहि क्वचित् खोल असतें; व हत्तींनाहि जलसमाधि मिळेल, असे अथांग डोह तिच्या विस्तीर्ण पात्रांत पुष्कळ वेळां आढळतात. प्रो. वेहरे यांच्या बहुश्रुततेची साक्ष त्यांच्या विविध विषयांवरील लिखाणानें आजपर्यंत पटविलीच होती. त्यांच्या या नवीन ग्रंथानें महाराष्ट्रांतील विद्वान् ग्रंथकारांच्या प्रणालिकेंत त्यांना स्थान मिळवून दिलें आहे.

इंग्रजांच्या राज्यपद्धतीचें वर्णन महात्मा गांधी हे नेहमीं 'सैतानी' या विशेषणानें करित असतात. परंतु, इंग्रजांची किंबहुना जगांतील सर्वच साम्राज्यवादी राष्ट्रांची राजनीतीच मुळीं सैतानी आहे. तेव्हां, विषवृक्षाला विषारी फळें यावीं, यांत नवल काय ? इंग्रजी राजनीतीचें हें सैतानी स्वरूप वर्णन आणि विशद करणारे ग्रंथ इंग्रजी भाषेंत अनेक आहेत. त्यांपैकी कांहीं उदारमतवादाच्या ऊर्मीत वाहवलेल्या इंग्रजांनीं लिहिलेले आहेत; तर कांहीं इंग्रजी राजनीतीच्या विषारानें वठलेल्या हिंदुस्थान, इजिप्त, चीन इत्यादि राष्ट्रांतील ग्रंथकारांनीं लिहिलेले आहेत. परंतु मराठींत मात्र इंग्रजी राजनीतीचें यथार्थ स्वरूप सोदाहरण आणि सप्रमाण विशद करणारा ग्रंथ एकहि नव्हता. ती उणीव सत्तावन सालच्या बंडावरील या ग्रंथामुळें चांगल्या रीतीनें भरून निघाली आहे. कारण सत्तावन सालच्या बंडाची भूमिका म्हणजे इंग्रजी राजनीतीचें एकुणिसाव्या शतकामध्ये हिंदुस्थानांत प्रकट झालेलें आसुरी कर्तृत्व होय. इंग्रजी राजनीतीचें विष हिंदी राष्ट्रांच्या शरीरांत पुरतें भिनल्यावर, त्या विषाराला प्रथम या बंडाच्या रूपानें तोंड फुटलें. त्यामुळें, या ग्रंथाच्या उत्तरार्धांत प्रो. वेहरे यांनीं जसा बंडाचा वृत्तांत दिला आहे, तसें पूर्वार्धांत बंडाला कारण झालेल्या ब्रिटिश राजनीतीच्या आसुरी कर्तृत्वाचें वर्णन केले आहे. हिंदुस्थानांतील इंग्रजी सत्तेच्या तत्कालीन सूत्रधारांच्या किंवा त्या अप्रत्यक्ष रीतीनें संबद्ध असलेल्या इंग्रज ग्रंथकारांच्या शब्दांतच त्यांनीं हें वर्णन दिलेलें असल्याकारणानें, तें अतिरंजित किंवा एकांगी आहे, असें कोणीहि म्हणूं धजणार नाहीं. इंग्रजी राजनीतीचें यथार्थ स्वरूप इतकें सौम्य, साधारण स्पष्ट शब्दांनीं चित्रित केलेलें अन्यत्र क्वचित्च आढळेल. 'Pen is mightier than the sword—' लेखणी ही तरवारीपेक्षां पराक्रमी आहे,' हें इंग्रजी सुभाषित प्रसिद्धच आहे. परंतु, हें सुभाषित हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राजनीतीच्या वाढतांत अगदीं निराळ्याच अर्थानें खरें ठरलेलें अनुभवाला येतें! डलहौसीप्रभृति इंग्रज अरेरावांनीं लेखणीच्या फटकाऱ्यांनीं अकारण

केलेल्या अत्याचारांपुढें आपलें वैभव आणि वर्चस्व सर्वथैव अन्यायानें लुबाडण्यांत आल्यामुळें साहजिकच संतप्त झालेल्या त्रिचाऱ्या हिंदी बंडखोरांनीं तलवारीच्या फटकाऱ्यांनीं केलेले अत्याचार निस्संशय फिके पडतील, असें हा ग्रंथ वाचतांना पदोपदीं वाटतें. आणि, इंग्रजी राजनीति ही केवळ सैतानी राजनीति आहे, हें दारुण सत्य मनाला तीव्रतेनें जाणवल्याविना रहात नाहीं. बापाविरुद्ध मुलगा, नवऱ्याविरुद्ध बायको, भावाविरुद्ध भाऊ, धन्याविरुद्ध चाकर, राजाविरुद्ध सरदार आणि या जातिविरुद्ध ती जात लढवून इंग्रजांनीं हिंदुस्थानांत आपली सत्ता स्थापन केली. इंग्रजांच्या सत्तेचा उगम आणि उत्कर्ष या भेदनीतींतून झाला; व आजहि भेदनीति हेंच तिचें एकमेव अधिष्ठान आहे. अशा या राजनीतीला सैतानी नीति म्हणावयाला काय हरकत आहे ? किंबहुना, अन्यायाला न्यायाची आणि अत्याचाराला सदाचाराची झिलई देण्याचें इंग्रजांचें कसब हें खरोखरी सैतानावरहि ताण करणारें आहे !

परंतु, इंग्रजांच्या या भेदनीतीला आम्ही आपण होऊन वळी पडलों, यांत त्यांचा तरी काय दोष ? हिंदुस्थानांतील राजेरजवाडे आणि ईस्ट इंडिया कंपनी यांच्या परस्परसंबंधांचा एकंदर इतिहास वाचतांना, पंचतंत्रांतील गंगदत्त बेडूक आणि प्रियदर्शन सर्प यांच्या स्नेहसंबंधाची आठवण झाल्याविना रहात नाहीं. गंगदत्त नामक बेडकांच्या राजानें, आपल्या दयादांवर रागावून, त्यांचा उच्छेद करण्यासाठीं प्रियदर्शन नांवाच्या कृष्णसर्पीला आग्रहपुरःसर घरां आणिलें. मुद्दाम आमंत्रण देऊन घरांत आणलेल्या या प्रियदर्शनानें गंगदत्ताच्या दयादांप्रमाणें अखेर खुद्द त्याच्या संततीचाहि फडशा पाडला ! हिंदी राजेरजवाड्यांची स्थिति ई. ई. कंपनीच्या बाबतींत अगदीं अशीच झाली. राज्यलोभानें प्रेरित होऊन कोणी बापाविरुद्ध, कोणी भावाविरुद्ध, तर कोणी नातवाविरुद्ध कंपनीची मदत घेतली; व अशा रीतीनें एकदां मदत करण्यासाठीं म्हणून घरांत घुसलेल्या इंग्रजांनीं शेवटीं सर्व घरच वळकाविलें ! खुद्द नागपूरचेंच उदाहरण घ्या. नागपूरचीं राज्यसूत्रें हातीं घेण्यासाठीं आपला गादीवर असलेला चुलत भाऊ परसोजी याच्याविरुद्ध आप्पासाहेबांनीं त्या वेळचे नागपूरचे रेसिडेंट जॅकिन्स यांची मदत घेतली. आणि त्याच जॅकिन्ससाहेबांनीं पुढें तीन वर्षांच्या आंतच आप्पासाहेबांना देशोधडीस लाविलें ! आप्पासाहेव स्वाभिमानी तर खरेच; पण राज्य ताब्यांत घेण्यासाठीं इंग्रजांची मदत मागतांना स्वाभिमाना-

पेशां त्यांचा स्वार्थच... २२५... १८५७ वि: ... ७७
 पेशां त्यांचा स्वार्थच... २२५... १८५७ वि: ... ७७
 सातारा, दिल्ली आणि अयोध्या इथेहि घडले. सातारचे छत्रपति प्रतापसिंह यांच्या विरुद्ध उभारण्यांत आलेल्या कारस्थानांत खुद्द त्यांचे बंधु आप्पासाहेब हे सामील होते ! दिल्लीला बहादुरशाह जिवंत असतांनाच, त्याचे पुत्र फकीरुद्दीन व मिरजा महमद कुरेश यांनी डलहौसीच्या आमिषाला फसून, बादशाही विकावयाला काढली ! अयोध्येला वजीर अल्लीविरुद्ध त्याचा भाऊ सादतअल्ली याचा उपयोग करून, कंपनीनें अयोध्येच्या अर्ध्या अधिक राज्याचा अपहार केला ! पंजावांत रणजितसिंहाच्या मृत्युनंतर शीख सरदारांत झालेल्या दुहीचा फायदा घेऊन, इंग्रजांनीं एका पक्षाकडून दुसऱ्या पक्षाचा नायनाट करविला ; व रणजितसिंहाचा अल्पवयी अज्ञान पुत्र दिलीपसिंह आणि त्याचें राज्य हीं दोन्हीहि आपल्या ताब्यांत घेतलीं. इंग्रजांच्या या वाढत्या वर्चस्वाला विरोध करणारी वीरपत्नी महाराणी जिंदा हिला हद्दपार करण्यापूर्वीं, तिच्यावर प्रत्यक्ष तिच्या पुत्राकडून स्वतःविरुद्ध बंड केल्याचा आरोप करवून, आपल्या या अत्यंत अमानुष अत्याचाराला इंग्रजांनीं कायदेशीर स्वरूप दिलें. पेशवाईच्या विरुद्ध प्रथम छत्रपतीला हाताशीं धरला, आणि छत्रपतीच्या विरुद्ध शेवटीं खुद्द त्याच्या भावाला उभें केलें ! आईविरुद्ध मुलाचा, भावाविरुद्ध भावाचा आणि धन्याविरुद्ध नोकराचा उपयोग करून घेणारी ही राजनीति सैतानीच नव्हे तर काय ? पण इंग्रज हे बोलून चालून राज्यविस्ताराच्या आशेनें या देशांत आलेले. परंतु स्वतःच्या केवळ तात्कालिक फायद्यावर नजर देऊन, ज्या पितृद्रोही, भ्रातृद्रोही, स्वामिद्रोही आणि देशद्रोही अधमांनीं इंग्रजांकडे स्वराज्य गहाण ठेवावयाला काढले, त्यांना काय म्हणावें ?

स्वराज्यविध्वंसनाच्या या इंग्रजांच्या उद्योगाला हिंदुस्थानांतील सर्व जातींच्या आणि सर्व धर्मांच्या लोकांनीं जणुं अहमहमिकेनें हातभार लाविला ! त्यांत ब्राह्मण होते आणि ब्राह्मणेतारहि होते ; हिन्दु होते आणि मुसलमानहि होते. ज्यांना ज्यांना आपला यत्किंचितहि स्वार्थ साधतो अशी आशा वाटली, त्यांनीं त्यांनीं खुशाल इंग्रजांकडे स्वराज्य गहाण ठेवावयाला काढले ! बाळाजीपंत नातू आणि मनभट उपाध्ये यांच्यासारखे राष्ट्रकंटक ब्राह्मण जसे या फितुरांत होते, तसेच सातारचे आप्पासाहेब आणि नागपूरचे आप्पासाहेब यांच्यासारखे कुलांगार मराठेहि या फितुरांत होते. राज्यस्थापनेच्या या उद्योगांत इंग्रजांना जसा

व्यक्तींचा तसाच जातींचाहि स्वार्थ उपयोगी पडला. दिल्लीचा बादशहा आपल्या ताब्यांत घेऊन, बंडवाल्यांनीं बादशहाच्या नांवानें कंपनीविरुद्ध उघड युद्ध पुकारल्यावर, हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या जाति आणि व्यक्ति या युद्धांत कां सामील झाल्या नाहींत, किंवहुना कांहीं जाति आणि व्यक्ति उलट इंग्रजांच्याच सहाय्याला कां धांवल्या, याची प्रो. वेहरे यांनीं ' वणवा पेटला ' या प्रकरणांत केलेली मीमांसा या दृष्टीनें अतिशय उद्बोधक आहे. रजपूत, शीख, गुरखे आणि प्रायः सर्वच मराठे संस्थानिक यांनीं बंडांत सामील न होतां, उलट बंडाचा वीमोड करण्याच्या कामींच इंग्रजांना मदत केली ! बंडाचें धुरीणत्व, नाममात्र कां होईना पण, दिल्लीच्या बादशहाकडे गेल्यामुळे, शीख, गुरखे आणि मराठे यांना बंडाविषयीं यत्किंचितहि आपलेपणा उरला नाहीं. अलम-गिरानें केलेल्या अनन्वित जुलमाची जाणीव शीखांच्या अंतःकरणांत तीव्रतेनें जागृत असल्यामुळे, रणजितसिंहाच्या राज्याची आणि वंशाची इंग्रजांनीं केलेली दुर्दशा धडधडीत डोळ्यांपुढें दिसत असतांनासुद्धां, मोगल बादशाहीच्या नांवानें पुकारलेल्या या बंडांत सामील होण्याची इच्छा शीखांना झाली नाहीं. उलट, बंडखोरांचा उच्छेद करण्याच्या निमित्तानें दिल्लीवर चढाई करण्याची अनायासें चालून आलेली ही संधि शीखांना केवळ अमृतयोगासारखीच वाटली ! आणि, रणजितसिंहाच्या सिंहासनाचें संरक्षण करावयाला शीखांचें जें शौर्य केवळ आपसांतील यादवीमुळे असमर्थ ठरलें होतें, तेंच शौर्य आतां इंग्रजांच्या नेतृत्वाखालीं वृद्ध बहादुरशहाच्या आधींच खिळखिळ्या झालेल्या तत्काच्या ठिकच्या उडवायला त्पेपानें पुढें सरसावलें !! नेपाळचे गुरखे हे तर श्रीपाशुपतेश्वराचे अनन्य उपासक. मूर्तीभंजक मुसलमानांनीं पुकारलेल्या जिहादांत ते कां म्हणून सामील होतील ? नानासाहेब पेशवे आणि झांशीच्या लक्ष्मीबाईसाहेब या मराठमंडळांतील दोन महनीय व्यक्ति जरी बंडांत सामील झाल्या, तरी बादशाहीच्या नांवानें पुकारलेल्या बंडांत सामील व्हावयाला इतर मराठा संस्थानिकांचें मन धजेना. शिवाय आपआपलीं संस्थानें आणि सरंजाम कायम ठेवण्याची स्वार्थी हांव या संस्थानिकांनाहि होतीच ! रजपुतांना काय, मोगल आणि मराठे दोन्हीहि सारखेच ! मोगलांनीं त्यांच्यावर जितका जुलूम केला होता, तितकाच बहुधा मराठ्यांनींही केला होता. याप्रमाणें या निरनिराळ्या जाति आणि व्यक्ति बंडापासून केवळ अलिप्त राहिल्या इतकेंच

नव्हे, तर बंडाचा वीमोड करण्याच्या कामीं हि त्यांनीं इंग्रजांना यथाशक्ति मदत केली ! मुसलमान, मराठे आणि पुरभय्ये यांनीं उभारलेलें हें बंड गुरखे, शीख आणि रजपूत यांच्या सहाय्यानें इंग्रजांनीं मोडलें ! हिंदुस्थानाचें राज्य आम्ही तरवारीच्या जोरावर मिळविलें, अशी फुडारकी इंग्रजांनीं पाहिजे तर मारावी. पण, एका व्यक्तीविरुद्ध दुसऱ्या व्यक्तीचा आणि एका जातिविरुद्ध दुसऱ्या जातीचा उपयोग करून इंग्रजांनीं राज्य मिळविलें आणि टिकविलें, अशीच साक्ष बंडाच्या पूर्वीचा आणि नंतरचा हा इतिहास देतो !

— महाराष्ट्र, २९ जानेवारी १९२८

(२)

सत्तावन सालच्या या बंडाला स्वातंत्र्ययुद्ध (War of Independence) म्हणण्याचा मोह अनेकांना पडतो. तथापि, तात्त्विक किंवा वास्तविक दृष्टीनें यांपैकीं एकहि संज्ञा बंडाला लागू पडेल, असें वाटत नाही. ' बंडाची अखेरी ' या प्रकरणांत प्रो. बेहेरे म्हणतात, " १८५७ च्या बंडाला हिंदी लोकांचें स्वातंत्र्य-युद्ध म्हणतां येणार नाही. तसें असतें तर दक्षिण वर्णाप्रमाणें थंड बसली नसती ; व शीख आणि गुरखे बंडवाल्यांवर चालून गेले नसते. स्वातंत्र्ययुद्धांत सर्व राष्ट्र उठावें लागतें. सर्व लोक लढत असतात असें नाही ; परंतु सामान्य जनता स्वातंत्र्येच्छु वीरांना शक्य ती सहानुभूति दाखवून सहाय्य करीत असते." हे त्यांचे उद्गार अगदीं यथार्थ आहेत. इंग्रज ग्रंथकार या बंडाला ' शिपायांचें बंड ' असें म्हणतात. पण हें वर्णनहि एकांगी आहे. धर्मभावनांची पायमल्ली झाल्यामुळे आणि विशेषतः इंग्रजांचें उपरें व एतद्देशीयांना तुच्छतेनें वागविण्याचें अनुदार धोरण, त्यांचा राज्यस्थापनेचा कार्यभाग उरकल्यानंतर, अचानक अनुभवास आल्यामुळे संतप्त झालेल्या शिपायांनीं बंडाला प्रारंभ केला, ही गोष्ट खरी. पण, इंग्रज ग्रंथकार म्हणतात त्याप्रमाणें, हें बंड जर निव्वळ शिपायांचेंच असतें, तर तें इतकें चिघळलें नसतें ; व बंडखोरांचा निःपात करण्यासाठीं आपलें सर्व लष्करी आणि नैतिक सामर्थ्य इतक्या निकरानें इरेस घालण्याचा प्रसंग इंग्रजांवर आला नसता. स्वतःचीं वतनें आणि वर्षांसनें जप्त केल्यामुळे व वैभव आणि वर्चस्व नष्ट झाल्यामुळे दुखावलेल्या, दोन तीनच पण सर्व

हिंदुस्थानावर एका काळीं सार्वभौम सत्ता गाजविलेल्या प्रतापी राजवंशांतील मानधन व्यक्तींनीं स्वेच्छेनें वा यदृच्छेनें बंडाचें नेतृत्व पत्करल्याकारणानें, एकादी पलटण उभी कापून काढल्याबरोबर ज्या बंडाळीचा वीमोड व्हावयाचा, तिला अभावितपणें युद्धाची ऐट आली. पादशाहीचा दिह्शीच्या तक्तावर विराजमान असलेला पण वृद्ध आणि वैभवहीन प्रतिनिधि बहादुरशहा किंवा पेशवाईचा वर्षासनाला मुकलेला पण तरुण आणि महत्त्वाकांक्षी प्रतिनिधि नानासाहेब हे कंपनीच्या हिशेबी दृष्टीला कदाचित् कःपदार्थ वाटले असतील. परंतु, सूर्य मावळला तरी त्याचा रम्योदास संधिप्रकाश ज्याप्रमाणें काहीं काळ मार्गें रहातो, त्याप्रमाणें बादशाही आणि पेशवाई यांचा जरी अस्त झालेला असला, तरी त्यांच्या ऐश्वर्याचा अभिमान अद्याप लोकांत जागृत होता ; व बादशाही आणि पेशवाई यांच्या सर्व अवशेषांचाहि समूळ उच्छेद करण्याचा कंपनीचा इरादा जेव्हां लोकांच्या लक्षांत आला, तेव्हां,

Men are we and must grieve when even the shade
Of that which once was great is passed away

या वर्डस्वर्थच्या उक्तिप्रमाणें, राजकीय घडामोडींविषयीं एरवीं उदासीन असलेल्या परंपराप्रिय जनतेलाहि एक प्रकारचें दुःख झालें. त्यामुळें, बहादुरशहा व नानासाहेब यांचा, नाममात्र का होईना पण, आधार बंडखोरांना मिळतांच, त्यांचें नैतिक बळ अतिशय वाढून त्यांच्या उठावणीला एकदम युद्धाचें अवसान आलें. तथापि, बहादुरशहा, नानासाहेब किंवा झांशीची राणी यांच्याकडे बंडाचें प्रामुख्य किंचित्काळ गेलें, एवढ्याच एका कारणामुळें त्याला क्रांति किंवा स्वातंत्र्ययुद्ध म्हणणें मात्र योग्य होणार नाहीं.

मॅझिनी आपल्या 'हितसंबंध आणि तत्त्वं' (Interests and Principles) या निबंधांत क्रांतीची मीमांसा करितांना म्हणतो, "कोणतीहि क्रांति ही सार्वत्रिक श्रद्धेचें अधिष्ठान होऊन बसलेल्या तत्त्वांमुळें घडून येत असते. मग ती क्रांति राष्ट्रीयत्व, स्वातंत्र्य, समता किंवा धर्म यांपैकीं कोणत्याहि तत्त्वासाठीं घडून येवो. राष्ट्रांतील बहुजनसमाजाला मान्य झालेल्या आणि म्हणून सार्वत्रिक श्रद्धेचा विषय व अखिल जनतेचें ध्येय होऊन बसलेल्या तत्त्वासाठीं - महान् सत्यासाठीं क्रांति घडून येते. ज्यांच्या मुळाशीं यांपैकीं कोणतेहि तत्त्व नसतें, असे दंगे किंवा हुना

कचित् यशस्वी बंडेहि होतात. पण त्यांना क्रांति म्हणणें शक्य नाही. व्यक्ति किंवा राज्ययंत्र बदलतें ; एका जातीच्या ऐवजीं दुसऱ्या जातीचा अंमल सुरू होतो ; किंवा एका राजघराण्याचें उच्चाटन करून दुसरें राजघराणें अधिकारारूढ होतें. पण असलीं परिवर्तनें म्हणजे क्रांति नव्हे...क्रांति ही लोकांसाठीं आणि लोकांकडूनच झाली पाहिजे. जोंपर्यंत क्रांतीची चळवळ ही फक्त प्रतिष्ठित वर्गाची मिरास होऊन राहिल, तोंपर्यंत एक प्रतिष्ठित वर्ग जाऊन त्याच्या जागीं दुसरा प्रतिष्ठित वर्ग येईल. पण, आपल्याला मात्र स्वातंत्र्य कधींहि प्राप्त होणार नाही." (" Every Revolution is the work of a *principle* which has been accepted as a basis of faith. Whether it invokes Nationality, Liberty, Equality or Religion it always fulfils itself in the name of a *Principle* ; that is to say, of a great truth, which, being recognised and approved by the majority of the inhabitants of a country, constitutes a common belief, and sets before the masses a new *aim*..... Without the purpose hinted at above, there may be riots, and at times victorious *insurrections* but no Revolutions ; you will have changes of men and administration ; one caste succeeding to another ; one dynastic branch ousting the other " ———— "*Revolutions must be made for the people and by the people* ; and so long as revolutions are as now, the inheritance and monopoly of a single class, and led only to the substitution of one aristocracy for another, we shall never find salvation.") लेनिननें तर असें स्पष्टच म्हटलें आहे, कीं " क्रांतिकारक तत्त्वांविना क्रांतिकारक चळवळ मुळीं संभवतच नाही." (" Without a revolutionary theory there can be no revolutionary movement. ")

मॅक्सिनी किंवा लेनिन यांनीं वर्णन केलेलें क्रांतीचें एकहि लक्षण सत्तावन सालच्या बंडाला लागूं पडत नाही. या बंडाच्या मुळाशीं कोणतेंहि तत्त्व नव्हतें किंवा बहुजनसमाजाचाहि त्याला पाठिंबा नव्हता. सत्तावन सालचें हें बंडच काय, पण हिंदुस्थानांत आजपर्यंत राज्यक्रांतीचे जे जे प्रयत्न झाले, ते ते सर्व वा. वि. ६

विशिष्ट व्यक्तीकडून किंवा वर्गीकडून झालेले आहेत. बहुजनसमाजाचें सभोवतीं चाललेल्या या राज्यांच्या घडामोडींत बहुधा मुळींच अंग नसे. स्वराज्य-स्थापनेच्या शिवकालीन प्रयत्नालाहि फक्त एका विवक्षित अर्थानेंच क्रांति म्हणतां येईल. तें स्वातंत्र्ययुद्ध तर नव्हतेंच ;—त्याला फार तर धर्मयुद्ध म्हणतां येईल. ‘उदंड जाहलें पाणी स्नानसंध्या करावया ।’ असे जे धन्योद्धार समर्थानीं स्वराज्यस्थापनेच्या प्रयत्नाविषयीं काढले आहेत, त्यांचेंहि मर्म झालें तरी हेंच होय. हिंदु समाजाची एकंदर रचनाच मुळीं अशी आहे, कीं सार्वत्रिक आणि सामुदायिक स्वरूपाची क्रांति त्या समाजाकडून घडणें आजवर सर्वथैव अशक्य होतें. जातिभेदामुळें हिंदु समाज हा जात्याच सहस्रधा विघटित झालेला आहे. जितक्या जाति, तितके हिंदु समाजांत तट ! प्रत्येक जातीचा आचार निराळा, संस्कृति निराळी, दृष्टिकोन निराळा आणि हितसंबंधहि निराळे. एका जातीला जें इष्ट वाटे, तें दुसऱ्या जातीला तसें वाटेलच, असें कोणी सांगावें ? ब्राह्मणांवर ब्राह्मणेतरांचा विश्वास नाहीं ; व सर्व स्पृश्य हिंदु जातींनीं ज्यांना धार्मिक जुलमाच्या टांचेखालीं शतकानुशतके दडपून टाकिले आहे, त्या अस्पृश्यांचा ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर या दोघांहिंवर विश्वास नाहीं. स्वतःला हिंदु म्हणविणाऱ्या या सहस्रावधि जाति हिंदुधर्माच्या ध्वजाखालीं आजपर्यंत कधींहि एकवटल्या असतील, असें वाटत नाहीं. कारण, ज्या एका धर्मबंधनानें या अगणित जाति एकत्र निगडित झाल्याचा भास होतो, तें धर्मबंधनहि इतकें विकृत आणि शिथिल आहे, कीं त्यामुळें वरिष्ठ जातींविषयीं कनिष्ठ जातींना धार्मिक दृष्टीनें सुद्धां यत्किंचितहि आपलेपणां वाटावयाला जागा उरलेली नाहीं. अशा या विच्छिन्न आणि विघटित हिंदु समाजाकडून सामुदायिक क्रांतीची उठावणी होणें कधीं तरी शक्य आहे काय ? ज्यांचा आचार एक नाहीं, ज्यांची संस्कृति एक नाहीं, ज्यांचे हितसंबंधहि एक नाहींत, अशा या सहस्रावधि जातींना कोणतेंहि सामाजिक कार्य एकदिलानें करणें कधीं तरी शक्य आहे काय ? उलट हिंदु समाजांतील या नानाविध भेदांचा फायदा घेऊन, मूठभर परकीयांनीं मात्र या देशावर हजारों वर्षे अप्रतिहत सत्ता गाजविली ! सर्व समाज एका ध्येयाच्या स्फूर्तीनें उद्दीपित व्हावयाला जें सामुदायिक ऐक्य समाजांत असावयाला हवें, तें हिंदु समाजांत कधींच नव्हतें. हिंदुस्थानांत आजपर्यंत राज्यांच्या घडामोडी उदंड झाल्या. पण, मॅझिनीनें म्हटल्याप्रमाणें, त्या

घडामोडींमुळे फक्त एका व्यक्तीच्या जागी दुसरी व्यक्ति, एका घराण्याच्या जागी दुसरे घराणें किंवा एका जातीच्या जागी दुसरी जात अधिकारारूढ झाली, इतकेंच. परंतु बहुजनसमाज मात्र कधीच स्वतंत्र झाला नाही.

खुद्द सत्तावन सालच्या बंडांत तरी काय झालें ? थोडी वस्तुस्थिति लक्षांत घ्या. बंडखोरांच्या डोळ्यांपुढें घड धार्मिक ध्येय नव्हतें, घड राजकीयहि ध्येय नव्हतें. कंपनीच्या उपच्या राज्यपद्धतिविषयीं बंडखोरांना वाटत असलेला तात्कालिक असंतोष त्यांनीं एकदांचा कसा तरी अव्यवस्थित रीतीनें प्रकट केला, इतकेंच ! बंडाच्या मुळाशीं जर काहीं ध्येय असतें, तर बंडखोरांच्या उठावणीला थोडा तरी एक-सूत्रीपणा आला असता. मुसलमानांचें जिथें प्राबल्य होतें, तिथें त्यांनीं पादशाहीच्या नांवानें, तर मराठ्यांचें जिथें प्राबल्य होतें, तिथें त्यांनीं पेशवाईच्या नांवानें इंग्रजांविरुद्ध युद्ध पुकारलें ! आणि जिथें, कोणत्याच पक्षाचें प्राबल्य नव्हतें, तिथें लुटालूट व जाळपोळ यांच्यापलीकडे बंडखोरांच्या कर्तृत्वाची मजल गेली नाही !! बहादुरशाहा आणि नानासाहेब या उग्रयतांनींहि कंपनीविरुद्ध युद्ध पुकारून, स्वकीयांना आणि परकीयांनाहि त्या युद्धांत आपल्याला मदत करण्याबद्दल विनंती केली. परंतु, जिथें निजामासारखे बादशाहीचे किंवा शिंद्यासारखे पेशवाईचे आधारस्तंभसुद्धां या युद्धापासून सर्वथैव अलिप्त राहिले, तिथे तिन्हाइतांची काय कथा ? ज्यांच्या संस्थानांचा किंवा सरंजामांचा अन्यायानें अपहार करून, कंपनीनें त्यांना अन्नालाहि महाग करून सोडलें होतें, अशा चार दोन असंतुष्ट व्यक्तींनींच फक्त बंडाच्या आवर्तांत एक प्रकारच्या आशाभंग निराशेनें प्रेरित होऊन उडी घेतली. बाकीचे संस्थानिक आणि सरदार एक तटस्थ तरी राहिले, किंवा इंग्रजांच्या तरी सहाय्याला धावले ! त्यांच्या या स्वार्थी औदासीन्याचें एक मासलेवाईक उदाहरण प्रो. वेहरे यांनीं चोविसाव्या प्रकरणांत दिलें आहे. नरगुंदकर भावे यांना दत्तक घेण्याची परवानगी न मिळाल्यामुळे त्यांनीं तेवढें इंग्रजांविरुद्ध बंड पुकारलें ; पण त्यांचे दाय्याद रामदुर्गाकर भावे हे मात्र तटस्थच राहिले ! संस्थानिक आणि सामान्य जनता यांच्या सहानुभूतीचें अधिष्ठान जर बंडाला लाभतें, आणि राज्यक्रांतीची उदात्त भावना जर बंडाच्या मुळाशीं खरोखरीच असती, तर बंडखोरांना काय अशक्य होतें ? त्या वेळीं बहुजनसमाज सशस्त्र होता ; समाजांतून वीरवृत्ति अद्याप लोपलेली नव्हती ; आणि स्वराज्य नुकतेंच नष्ट झालेलें असल्यामुळे, त्याचें स्मरणहि लोकांत अजून जागृत होतें.

उलट, इंग्रजांचें नाममात्र प्रभुत्व जरी सर्व देशभर प्रसृत झालेलें होतें, तरी त्यांच्या सार्वभौम सत्तेची पकड तेव्हां दृढ झालेली नव्हती; संस्थानिक जरी पराभूत झालेले असले, तरी त्यांचा तेजोवध अद्याप व्हावयाचाच होता, - ते अजून पराक्रमशून्य आणि परप्रत्ययनेय झालेले नव्हते; आणि सैन्याच्या त्वरित हालचालींना अवश्य असलेलीं दळणवळणाचीं साधनेंहि त्या वेळीं इतकीं विपुल नव्हतीं. परंतु, परिस्थिति अशा रीतीनें इंग्रजांना सर्वतोपरी प्रतिकूल असतांहि, बंडाची उठावणी सार्वत्रिक आणि सामुदायिक नसल्यामुळें, अखेर यशःश्रीनें त्यांनाच माळ घातली ! शिपायांनीं पुकारलेलें बंड चांगलें भडकलेलें पाहिल्यावर, अधिकार आणि ऐश्वर्य यांना मुकलेल्या चार दोन महत्वाकांक्षी व्यक्ति, अंशतः नैराश्यजनक ईर्ष्येनें तर अंशतः आपल्या हतदैवाला एकवार संधि देण्याच्या हेतूनें, बंडांत सामील झाल्या. त्यामुळें, शिपायांच्या दंग्याचें पर्यवसान जरी बंडांत झालें असलें, तरी बंडाची परिणति मात्र क्रांतींत झाली नाहीं.

कारण बहुजनसमाज बंडापासून अलितच राहिला. डोंगराला लागलेला वणवा जसा गांवकऱ्यांनीं दुरून तिऱ्हाइतपणाच्या कुतूहलानें पहावा, तशीच या बाबतींत बहुजनसमाजाची वृत्ति होती. वस्तुतः, बंडांत सामील झाल्यानें संस्थानिकांप्रमाणें जनतेच्या स्वार्थाची कांहीं प्रत्यक्ष हानि होणार होती, असें नाहीं. पण, संस्थानिकांच्या प्रत्यक्ष स्वार्थाइतकाच जनतेचा अप्रत्यक्ष स्वार्थहि बंडाच्या विरुद्ध गेला ! सामान्य लोकांचा राज्यसत्तेविषयींचा आदर हा त्या सत्तेच्या शासनाखालीं मिळणाऱ्या जिवितवित्ताच्या सुरक्षिततेवरच सर्वथव अधिष्ठित झालेला असतो. जीवितवित्त जितकें सुरक्षित, व्यापार-व्यवहार जितका सुलभ, तितकी ती राज्यसत्ता लोकप्रिय. अठराव्या शतकाच्या शेवटीं हिंदुस्थानांत सर्वत्र इतकी वेवंदशाही माजली होती कीं, लोकांना त्या स्वराज्याचा अगदीं बीट आला होता. बादशाही किंवा पेशवाई पुनरपि प्रस्थापित होण्यांत आपलें कांहीं कल्याण आहे, असें लोकांना वाटावयाला त्या दोन्हीहि सत्तांच्या प्रतिनिधींनीं मुळींच जागा ठेवलेली नव्हती. उलट, जुलमी स्वराज्यापेक्षां जीवित-वित्ताची हमी देणारें कंपनीचें परराज्य शतपट बरें, असेंच लोकांना वाटत होतें. शिवाय, बंडांत सामील झालेले राजपुरुष लोकहितबुद्धीनें प्रेरित झालेले होते, असेंहि नव्हे. लोकसत्ता किंबहुना लोकहित त्यांच्या स्वप्नींहि नव्हतें. या कारणांमुळें गंगा-यमुनांच्या कांठीं भडकलेला हा बंडाचा वणवा पाहून महाराष्ट्र, गुजराथ, मद्रास इत्यादि प्रांतांतील लोकांचें रक्त मुळींच

तापले नाही खुद्द महाराष्ट्रांतील तत्कालीन सुशिक्षितांची बंडाविषयी काय भावना होती, याची उत्तम कल्पना रावसाहेब मंडलिक यांच्या त्या वेळच्या उद्गारांवरून येते. आपल्या ता. ९-९-५७ च्या एका खाजगी पत्रांत मंडलिक म्हणतात, “कंपनीच्या राज्यपद्धतीची शिफारस कोणीहि मनुष्य विनशर्त करू शकणार नाही. तथापि, प्रस्तुत परिस्थितीच्या मानानें हें राज्यच श्रेयस्कर आहे. सुधारणा करण्याची, चुका दुरुस्त करण्याची व सर्वोंना सारखा न्याय देण्याची इच्छा कंपनीच्या राज्यांत आहे. इंग्लंडवरोबर दळणवळण वाढल्याकारणानें व रेल्वेच्या प्रसारानें प्रगति होण्याची आशा उत्पन्न झाली होती. परंतु, या बहकलेल्या शिपायांच्या बंडामुळे आमची किती पिछेहाट होईल, हें मात्र सांगवत नाही.” हे मंडलिकांसारख्या अव्वल इंग्रजी अमदानींतील तेजस्वी पुरुषाचे उद्गार केवळ तत्कालीन सुशिक्षितांच्याच नव्हे, तर एकंदर समाजाच्या भावनेचे निस्संशय निदर्शक आहेत. अशा स्थितींत सत्तावन सालच्या बंडाला स्वातंत्र्ययुद्ध किंवा क्रांति म्हणणें कितपत योग्य होईल ? हिंदुस्थानांतील खरी राज्यक्रांति यापुढेंच व्हावयाची आहे. मग ती केव्हां होईल तेव्हां होवो !

असो. अशा या रोमहर्षण प्रसंगावर प्रस्तुत ग्रंथ लिहून प्रो. बेहरे यांनीं मराठी वाचकांना उपकृत केले आहे. श्री० विनायकराव सावरकर यांचा या विषयावरील ओजस्वी इंग्रजी ग्रंथ सरकारच्या खुनशी क्रोडाला बळी पडला असून, पहिल्या पिढींतील बालबोध ग्रंथकार ओक यांचें बंडावरील पूर्वग्रहदुष्ट भाषांतरित मराठी पुस्तकहि अलीकडे पुष्कळ वर्षे दुर्मिळ झालें आहे. त्यामुळे मराठी वाचकांना प्रो० बेहरे यांचा हा ग्रंथ जसा उद्बोधक तसाच अपूर्वहि वाटे. इंग्रजांच्या राज्यविस्ताराचें, राजनीतीचें आणि हिंदी राजकारणाचेंहि मम कळावयाला या ग्रंथाचें परिशीलन अत्यंत अवश्य आहे. कारण सत्तावन सालच्या या बंडामुळे हिंदुस्थानाच्या राज्यपद्धतीप्रमाणें हिंदी राजकारणांतहि मन्वंतर घडून आलें. बंडाचा हा प्रयत्न फसल्यामुळे, क्रांतीची कल्पना कायमची अशक्य कोटीत ढकलली जाऊन, हिंदी लोक सनदशीर चळवळीचे अभिमानी बनले. बंडाला आलेल्या अपेशामुळे जर सर्वांत कोणती मोठी हानि झाली असेल, तर ती हीच होय. वस्तुतः, सत्तावन सालच्या अपेशामुळे नाउभेद न होतां, त्या अपेशाचें रहस्य लक्षांत घेऊन सार्वत्रिक आणि सामुदायिक क्रांतीच्या चळवळीला प्रारंभ करणें, हेंच हिंदी पुढाऱ्यांचें कर्तव्य होतें. परंतु, बंडाच्या या

एकच आणि त्याहि अव्यवस्थित प्रयत्नांत आलेल्या अपेशामुळे हिंदी जनतेने इतकी हाय खाह्नी, कीं क्रांतीच्या कल्पनेचा नुसता उच्चार केल्यानेहि आज विचारी लोकांच्या काळजाचा थरकांप होतो ! हिंदी राष्ट्राचा हा एका परीनें तेजो-वधच झाला. बंड अपेशी ठरलें एवढ्याच एका कारणामुळे ज्यांना सनदशीर चळवळीचें स्तोम माजवावयाचें असेल, त्यांनीं तें खुशाल माजवावें. पण, एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे, कीं सत्तावन सालचें बंड झाल्यामुळेच राष्ट्राचा जाहिरनामा निघून, हिंदी लोकांना सामाजिक स्वातंत्र्य तरी मिळालें ! नुसतें सामाजिक स्वातंत्र्य मिळावयाला जर बंडाचा एवढा उत्पात व्हावा लागला, तर राजकीय स्वातंत्र्य मिळावयाला काय व्हावें लागेल, हें कोणी सांगावें ? परतंत्र राष्ट्राच्या राजकारणांत साधलेल्या प्रयत्नांपेक्षां फसलेल्या प्रयत्नांनाच अधिक महत्त्व असतें. आयर्लंडांत बंडाचे अनेक प्रयत्न फसले, तेव्हां क्रांतीचा अखेरचा प्रयत्न यशस्वी झाला. त्या दृष्टीनें, प्रो. वेहरे यांचा हा उत्कृष्ट ग्रंथ स्वातंत्र्योन्मुख हिंदी राष्ट्राला सद्यःस्थितींत मार्गदर्शक होईल, यांत शंका नाही.

—महाराष्ट्र, १२ फेब्रुवारी १९२८

रानफुलें

वै. विनायकराव सावरकर यांच्या पूर्वी इतरत्र प्रसिद्ध झालेल्या कवितांचा संग्रह या पुस्तकांत केला आहे. कवितेचें पुस्तक म्हटलें, कीं ज्या कल्पना त्याच्याविषयीं एकदम मनांत येतात, त्यांना अनुरूप असें त्या 'रानफुलां' चें अंतरंग किंवा बहुना बहिरंगहि नाहीं. रमणीची मनोहर छबी असलेलें मुलायम वेष्टन, कवीनें मुद्दाम पोज देऊन काढविलेलें स्वतःचें मोहक छायाचित्र आणि मुक्ताफळांना लाजवील असें पिवळसर कागदांवरील घेसपैस मुद्रण या अलिकडील, अगदीं टाकाऊ पत्रकाराच्याहि पुस्तकावर झगझगणाऱ्या, शृंगारसाजाचा आढळ या काव्यसंग्रहावर होत नाहीं. पण याबद्दल कोणाला विषाद वाटल्याशिवाय राहिल ? तरुण पिढीला स्वप्नाळू आणि पौरुषशून्य करून सोडणाऱ्या उत्तान भावनांनीं लवथवलेल्या इष्काच्या चटोर चाटुगीतांना चंदेरी वेष्टनें लाभार्थी, आणि सावरकरांसारख्या वीरकवीच्या ओजोगुणानें रसरसलेल्या प्रभावशाली काव्यांना धड मुद्रणसंस्कारसुद्धां नीटपणीं घडूं नये, हें आमच्या बौद्धिक अधोगतीचेंच एक प्रत्यंतर नव्हे काय ? " कविता गवताऐसी उदंड वाढली असे " अशी आज महाराष्ट्रांत कवितेची स्थिति आहे. त्या या गवताच्या गर्दीत काळकोठडीच्या कपारींत मोठ्या कष्टानें उमललेलीं हीं रानफुलें लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीस आलीं, हेंच आधीं केवढें आश्चर्य ! पण, त्यांचा व्हावा तसा, म्हणजे अनन्यगुणोचित असा, सत्कार आणि स्वीकार सध्यांच्या, लैंगिक नवमतवादाच्या नांवाखालीं चाललेल्या, या अधम भावनांच्या चोचल्यांच्या काळांत होईल किंवा नाहीं, याची मात्र जबर शंका वाटते. वास्टाइल तुरुंगाच्या कोठडींत बसून पुस्तकांच्या ओळींओळींतून मिळणाऱ्या कोऱ्या जागेंत शिशाच्या तुकड्यानें व्हॉल्टेअरनें आपल्या क्रांतिकारक कविता लिहिल्या, याचें फ्रेंच लोकांना केवढें कौतुक वाटतें ! त्या मानानें जन्मठेप शिक्षा भोगित असतांना पहारेकऱ्याची नजर चुकवून भिंतीवर नखानें कोरलेल्या आणि स्मृतिमंजुषेंत वर्षानुवर्षे जपून ठेवलेल्या सावरकरांच्या या कवितेचा महाराष्ट्रांत किती गौरव व्हावा ? पण, फरूड आणि बर्ट्रँड रसेल यांच्या ठिसूळ नवमतवादाचा प्रसार महाराष्ट्रांत. करण्याच्या धांदलींत असलेल्या काडीपहिलवान जवानांचें लक्ष या रानफुलांकडे जातेंच कशाला ? हेंच जर त्यांत एकादें संभोगस्वातंत्र्याचा

पुरस्कार करणारें प्रेमकाव्य असतें, तर त्यावर या जवानांच्या झुंडी तुटून पडल्या असत्या ! व त्याची अनश्लीलता सिद्ध करण्यासाठी वृत्तपत्रांचे रकाने दुथडी भरून वाहून लागले असते !! अशा या चमत्कारिक परिस्थितीत गांवचावडीच्या पायऱ्यांवर ओतलेल्या या रानफुलांची उपेक्षा होईल की काय, अशी भीति साहजिकच वाटते.

आधुनिक मराठी कवितेंत सावरकरांच्या कवितेचें स्थान आणि महत्त्व अनेक दृष्टींनीं अद्वितीय ठरेल ; व या अनन्यतेला त्यांच्या परिस्थितीइतकीच त्यांची प्रतिभाहि कारण झालेली आहे. त्यांची प्रतिभा ही अलिकडील भावकवींच्या प्रतिभेप्रमाणें वैणिक म्हणजे Lyrical नाही ; तर ती Epic म्हणजे महाकाव्य-निर्माणाला समर्थ अशी आहे. लोकोत्तर कल्पकता व आर्ष आणि अभिजात वाङ्मयाचें मननपूर्वक अध्ययन हे या प्रतिभेचे घटक म्हणून सांगतां येतील. भारतांतील महाकवि कालिदास किंवा इंग्लंडांतील महाकवि मिल्टन यांच्या प्रतिभाविशेषांचें जर पृथक्करण केलें, तर ईश्वरदत्त कल्पकतेप्रमाणेंच आर्ष आणि अभिजात वाङ्मयाचें परिशीलन हें त्यांच्या प्रतिभाविलासाला कारण झालेलें दिसून येईल. अशा महाकवींच्या उपमा व इतर कवींच्या उपमा यांच्यांत त्यांच्या या वैशिष्ट्यामुळे फार फरक दृष्टीस पडतो. इतर कवींच्या उपमा या फुलपांखरांसारख्या तरल, कोमल किंवा प्रसंगीं, उज्वलहि असतात. उलट महाकवीची उपमा ही मेघाप्रमाणें दीप्तिमान्, रसपूर्ण, चित्रदर्शी आणि भव्य असते. इंग्रजी सारस्वतांतून अशा कवींच्या उपमांनाहि 'एपिक' किंवा 'होमेरिक' हा शब्द लावला जातो. गेल्या शंभर वर्षांत महाराष्ट्रांत जे शेकडों कवि उदयाला आले, त्यांपैकीं एकाच्याहि प्रतिभेला 'एपिक' म्हणजे महाकाव्य-निर्माणक्षम म्हणतां येणार नाही. केशवसुत आणि गोविंदाग्रज या दोघांच्याहि प्रतिभेंत हा गुण थोडासा आढळतो ; व 'प्रातःकाल हा विशाल भूधर' ही केशवसुतांची 'तुतारी' तील कल्पना किंवा गोविंदाग्रजांनीं 'धुवडां' त आकाशाला दिलेली सटवाईच्या जात्याची उपमा त्यांच्या या गुणाची साक्ष देते. पण या दोघां हि कवींनीं आर्ष आणि अभिजात वाङ्मयाचें अध्ययन आणि चिंतन केलेलें नव्हतें. त्यामुळे गरुडाच्या पोटीं जन्म यावा पण पंख पुरते वाहून नयेत, अशी त्यांच्या प्रतिभेची अवस्था झाली. उलट रे. टिळक हे अध्ययनाच्या दृष्टीनें सर्व आधुनिक कवींना भारी व म्हणून महाकवि व्हावयाला वस्तुतः पात्र असे

होते. पण त्यांना अलौकिक कल्पनाशक्तीची देणगी नव्हती. अगदीं अलीकडील कवीपैकीं श्री. यशवंत यांच्या ठिकाणीं प्रतिभेच्या विशालतेचा गुण बऱ्याच प्रमाणांत आहे. पण त्यांच्याहि बाबतींत अध्ययनाचा अभाव हाच त्या गुणाच्या विकासाला प्रतिबंधक झालेला दिसतो. त्यामुळे, उज्वलतेच्या दृष्टीनें निरुपम भावगीतें लिहिणारा हा महाराष्ट्राचा आवडता कवि, तारकांचा चमचमाट पूर्णचंद्राच्या प्रभेपुढें फिका पडावा, त्याप्रमाणें सावरकरांच्या तुलनेनें गौण वाटतो.

महाकवीच्या प्रतिभागुणांचें हें विवेचन एवढ्याचसाठीं केलें, कीं सावरकरांच्या प्रतिभेचें वैशिष्ट्य थोडें तरी स्पष्ट व्हावें. भावगीतांची फुलपांखरासारखी भिरभिरणारी तरलता जे या काव्यसंग्रहांत हुडकावयाला जातील, त्यांना हें पुस्तक वाचून निराश व्हावें लागेल. कारण, वैगिक स्वरूपाचें म्हणतां येईल असें 'विरहोच्छ्वास' हें त्यांतील काव्य जरी घेतलें, तरी त्यांतहि महाकवीला शोभेल असा रचनेचा अवजडपणा आढळून येतो. पण हा एकंदर अवजडपणा व इतर तत्सदृश रचनादोष सोडले, तर कल्पनासौंदर्य आणि ओजस्विता या दोन्ही दृष्टींनीं 'रानफुलां'च्या तोडीची एकहि कविता आधुनिक मराठी काव्यावाङ्मयांत आढळणार नाही. उदाहरणार्थ, 'कमला' काव्याच्या आरंभीं फुलांवर केलेल्या निरनिराळ्या उत्प्रेक्षाच पाहा. त्यांतील जाईच्या फुलांना दिलेली अप्सरांच्या चुंबनाच्या ठशांची, शेवतीला दिलेली मदनाच्या ढालीची, भुंग्याला दिलेली त्याच्या दलालाची, निशिगंधाला दिलेली त्याच्या रौप्यशृंगाची इत्यादि उपमा इतक्या सुंदर आणि नावीन्यपूर्ण आहेत, कीं कविकुलगुरूचें काव्यच आपण वाचीत आहोंत, असा भास मनाला होतो. सोनचांफा आणि केतकी यांच्यावर बसविलेल्या कल्पनाहि अत्यंत रम्य असून, या बागेच्या वर्णनाच्या कांदणांत रत्नाप्रमाणें शोभणाऱ्या कमलेच्या सौंदर्यमूर्तीचें वर्णनहि तितकेंच अपरूप आहे. भव्य, रुद्र आणि रमणीय असें जें सावरकरांच्या प्रतिभाशक्तीचें त्रिगुणात्मक स्वरूप, त्याच्या फक्त रमणीयत्वाचीच प्रतीति 'कमला' काव्यांत जास्त येते; व 'सप्तर्षि', 'मूर्ति दुजी ती' आणि 'मृत्युशय्येवर' या तीन खंडकाव्यांत तिच्या भव्यता आणि रौद्रता या गुणांचा प्रत्यय येतो. 'विरहोच्छ्वासां'तील प्रीतिपर्वाची, 'सप्तर्षी'तील व्योमकेशाची, 'मूर्ति दुजी ती'

यांतील चंडमूर्तींची, 'मरणोन्मुख शय्येवर' यांतील कटिवंधाची या कल्पना सावरकरांच्या प्रतिभेच्या अलौकिकतेची साक्ष देतात. पण, त्यांच्या प्रतिभेचें हें लोकोत्तर दिव्यत्व जर पूर्णतेनें कुठें निर्दर्शनाला येत असेल, तर तें 'जगन्नाथाचा रथोत्सव' या लघुकव्यांत. महाराष्ट्राच्याच काय, पण जगाच्याहि काव्यवाङ्मयांत भव्योदात्त कल्पनेचें केवळ शब्दचित्रच अशी, इतकी कल्पकतापूर्ण कविता बहुधा आढळणार नाही. उदाहरणार्थ, हीं आरंभीचीं दोन कडवीं पाहा —

ऐश्वर्यें भारी । या अशा । ऐश्वर्यें भारी
 महाराज आपुली कथा ना कुठें निघे स्वारी
 दिक्क्षितिजांचा दैदीप्य रथ तुझा सुटतां
 ह्या कलापथाच्या अतुट उतरणीवरता
 नक्षत्रकणांचा उठे धुराळा परता
 युगक्रोश दूरी । मागुती । युगक्रोश दूरी
 महाराज आपुली कथा ना कुठें निघे स्वारी ?
 पुसूं नयेचि परी । पुसतसें । पुसूं नयेचि परी
 भिवरणूक ही किमर्थ अथवा कुठें निघे सारी ?
 दुज्या कुण्या द्वारीं । जावया । दुज्या कुण्या द्वारीं ?
 किंवा केवळ मिरवत येऊं परत निजागारीं
 ह्या सूर्यशतांच्या किती मशाली जळती
 मधुनीच शतावधि चंद्रज्योति ह्या उडती
 सरसरत वाण हे धूमकेतुचे सुटति
 कितिदां आणि तरी । हीहि तैं । कितिदां आणि तरी
 उठे चमकुनी रात्रि पुरातन तिच्या अंधकारीं

यांतील प्रत्येक कल्पना किती विशाल आणि सूचक आहे ! अशा प्रतिभाशाली महाकवीचें आयुष्य काळक्रोठडींत पिचण्यांत जावें आणि त्याला फक्त ही अर्धवट उमटलेलीं रानफुलेंच शारदेला वहातां यावीत, हें महाराष्ट्राचें दुर्दैवच नव्हे काय ? आम्हांला आशा आहे कीं, महाराष्ट्रांतील विद्यापीठें आणि शिक्षणसंस्था आपल्या उच्च अभ्यासक्रमांत या ग्रथाला स्थान देऊन, त्यांतील लोकोत्तर प्रतिभागुणाचा योग्य गौरव करतील.

—महाराष्ट्र, २६ ऑगस्ट १९३४

साहित्य-संग्रह

श्री. शिवराम महादेव परांजपे यांच्या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या निवडक लेखांचा संग्रह या दोन पुस्तकांत केला आहे. या पुस्तकांना जरी 'साहित्यसंग्रह' असे नांव देण्यांत आले असले, तरी त्यांतील हर एक लेखांत साहित्यचर्चा केलेली आहे, असे मात्र मुळींच नाही. किंबहुना, निव्वळ साहित्यचर्चेला वाहिलेले असे वाङ्मयात्मक लेख या संग्रहांत हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकेच निघतील. परंतु, सौंदर्य हा जो साहित्याचा आत्मीय गुण, तो या सवच लेखांत थोडाबहुत असल्यामुळे, 'साहित्यसंग्रह' हे या पुस्तकाला दिलेले नांव अगदी अन्वर्थक वाटते. मोल्ये, माणके, पाच, पोंवळी यांपैकी प्रत्येकाला जरी निरनिराळे नांव असले, तरी त्यांचे सामान्य वर्णन 'रत्न' या एकाच संज्ञेने करतात; व त्यांच्या हारालाहि रत्नहार असेच आपण म्हणतो. कारण, स्वरूपतः भिन्न दिसणाऱ्या वस्तूंचे समुच्चयात्मक वर्णन किंवा वर्गीकरण एकाच शब्दांत करावयाचे असले, म्हणजे त्यांच्यांत विशेष आढळणारे गुणसाम्यच विचारांत घ्यावे लागते. नक्षत्रे, ग्रह, तारे, उल्का प्रभृति असंख्य तेजोगोलांच्या समुदायाचे वर्णनहि 'तारामंडल' या एकाच शब्दाने करतात. या संग्रहांतील वाङ्मयात्मक लेखांपेक्षा स्वतंत्र लेख किंवा कथा अधिक सरस आहेत. मनुष्याची कल्पना कितीहि स्वतंत्र असली, तरी विशिष्ट ग्रंथाची चर्चा करितांना, विषयाच्या कक्षेबाहेर विहार करणे तिला बहुतेक अशक्यच होते. शिवाय, संस्कृत काव्यनाटकांची चर्चा करितांना, केवळ बहिरंगावरच दृष्टि ठेवल्यामुळे, परांजपे यांचे विवेचन जरी कदाचित् उथळ किंवा अविश्वसनीय न वाटले, तरी फारसे उज्ज्वल किंवा अभिनवहि वाटत नाही. काव्यनाटकांच्या बहिरंगाचे परीक्षण करून त्यांचे स्थळ, काल अगर कर्ता निश्चित करणे, हे समुद्राच्या फक्त वाह्य स्वरूपाची पहाणी करण्यासारखेच आहे. वरुणसृष्टीतील विलक्षण चमत्कारांचे निरीक्षण करण्याकरितां ज्याप्रमाणे उदधीच्या अंतरंगावरच प्रकाश पाडावा लागतो, त्याप्रमाणे काव्यनाटकांत अंतर्हित असलेल्या गूढ तत्त्वविचारांचे रहस्य विशद करण्यासाठी त्यांच्या अंतरंगाचाच ठाव घ्यावा लागतो. जुन्या काव्य-नाटकांतून नवे नितांत-सुंदर अर्थ हुडकून काढावयाला जी प्रतिभेची दिव्य अंतर्भेदी दृष्टि अवश्य

असते, ती परांजप्यांच्या ठिकाणीं वास करित नाहीं, असें म्हणण्याचें धाडस कोण करील ? त्यांच्या प्रतिभेनें आजपयत काय पाहिलेलें नाहीं ? जुन्या काव्यनाटककथांतूनच काय, पण रोज घडणाऱ्या सामान्य गोष्टींतूनसुद्धां, चांगल्या मार्मिकाच्याहि शोधक दृष्टीला न दिसणारे अद्भुतरम्य अर्थ हुडकून काढण्यांत त्यांच्या प्रतिभेनें प्रकट केलेले सामर्थ्य जितकें अलौकिक, तितकेंच, निदान महाराष्ट्रांत तरी, खचित निरुपम आहे.

आणि त्यामुळेच त्यांच्या वर्तमानपत्रांतील लेखांना मराठी वाङ्मयांत महत्त्वाचें स्वतंत्र स्थान मिळालें आहे. वर्तमानपत्रांत लिहिणाऱ्या प्रत्येक लेखकाच्या वाणींत थोडा फार आवेश अगर जळजळितपणा हा असतोच. पण नुसत्या आवेशाला 'ओज' कोण म्हणेल ? दाहकता हा जरी तेजाचा धर्म असला, तरी नुसती दाहकता म्हणजे काहीं तेज नव्हे. सौंदर्य आणि शुचिता यांची जोड दाहकतेला मिळाली, तरच तिला तेज म्हणतात. तसेंच ओजोगुणाचेंहि आहे. 'ओजः समासभूयस्त्वम्' ही दंडीनें केलेली ओजोगुणाची व्याख्या जरी आतां यथार्थ न वाटली, तरी 'एतद्गद्यस्य जीवितम्' हें त्याचें विधान आजहि अगदीं योग्य वाटतें. गीतारहस्यासारखा शुद्ध शास्त्रीय ग्रंथहि त्यांतील ओजोगुणाच्या उत्कर्षामुळेच इतका आकर्षक झाला आहे. परांजप्यांच्या वाणींत ओज किती आहे याची साक्ष द्यावयाला 'काळ' पत्रांतील दिह्नीचें तक्त व भाऊसाहेबांचा घण' या एकाच लेखाची आठवण पुरे होईल. परंतु, केवळ ओजोगुणामुळेच त्यांच्या वाङ्मयाला इतकी उज्वलता आली आहे, असें नाहीं. त्यांची बुद्धि जितकी कोमल तितकीच कठोर आणि जितकी कुशाग्र तितकीच कुत्सित (cynical) आहे. त्यांच्या वाङ्मयांत कल्पनेचें जितकें रम्य आणि रुद्र, तितकेंच भव्य आणि भीषण स्वरूप आविर्भूत झालेलें दृष्टीस पडतें. खुद्द या संग्रहांतील 'मदनदहन' या लेखांत जसें त्यांच्या कल्पनेचें रमणीय, तसेंच 'मनाची मीमांसा' या लेखांत कुत्सित स्वरूप दिसून येतें. या बाबतींत त्यांच्याशीं तुलना करावयाची झाली, तर ती फक्त श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचीच करितां येईल. तथापि, परांजपे आणि कोल्हटकर यांच्या प्रतिभांची जात जरी कदाचित् एक असली, तरी त्यांची वृत्ति मात्र अगदीं भिन्न आहे ; व त्यामुळे त्यांच्या वाङ्मयांतहि साम्य फारसें आढळत नाहीं. कोल्हटकरांच्या प्रतिभेची वृत्ति किंवा मनोधर्म 'तितकारा' हा आहे.

आचरटपणा पाहून तिला कीव येते, थोडा तिरस्कारहि वाटतो. जगांतील अन्यायाच्या मुळाशी बहुधा मनुष्याच्या आचरट समजुती, कोत्या कल्पना, क्षुद्र कामना असतात; जाणूनबुजून केवळ दुष्टाव्यानें तो अन्याय करितो, असें मानण्याकडे कोल्हटकरांच्या प्रतिभेची फारशी प्रवृत्ति नाही. हा तिचा मनोधर्म त्यांच्या विनोदी वाङ्मयांत उत्तम रीतीनें प्रतिबिंबित झाला आहे. त्यांच्या विनोदी लेखांतील मानवी स्वभावांत मुरलेल्या मूर्खपणाचें प्रदर्शन पाहून बहुधा हसू कोसळतें, कधीं कधीं तिटकारा वाटतो आणि क्वचित् मन उद्विग्नहि होतें. समाजांतील अन्याय्य रूढींचें आविष्करणहि त्यांनीं अशा रीतीनें केलें आहे, कीं तें वाचतांना उद्वेग कितीहि आला, तरी संताप सहसा येत नाही. त्यांची प्रतिभा प्रायः अतिशयोक्तीचें सहाय्य घेऊन उपहास करिते. उलट उपरोधाची मदत घेतल्याशिवाय परांजप्यांच्या प्रतिभेला उपहास करितांच येत नाही. कोल्हटकरांचे लेख जितके हास्यजनक आहेत, तितकेच परांजप्यांचे लेख क्षोभजनक आहेत. त्यांच्या प्रतिभेचा मनोधर्म 'द्वेष' हा आहे. जगांतील अन्यायाच्या मुळाशीं केवळ मनुष्याचा दुष्टपणा आहे, हीच तिची भावना. त्यांचे लेख वाचतांना मन क्षुब्ध होतें, त्यांत रेखाटलेलें अन्यायाचें अघोर स्वरूप पाहून लेश येतो आणि द्वेषानें बुद्धीचें मान अगदीं नष्ट होऊन जातें. त्यांच्या प्रतिभेचें आव्हान द्वेषाला असतें, सत्यनिष्ठेला किंवा न्यायबुद्धीला ती जागृत करित नाहीं.

त्यांच्या प्रतिभेचें हें मर्म ओळखूनच प्रायः, श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर यांनीं, साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष या नात्यानें केलेल्या भाषणांत, त्यांना प्रसिद्ध इंग्रजी लेखक स्विफ्ट याची उपमा दिली आहे. ही उपमा देण्यांत केळकरांची जशी औचित्यबुद्धि तसेंच औदार्यहि दिसून येतें. परांजप्यांची तुलना व्हॉल्टेअरशीं करण्याचाहि मोह पुष्कळांना पडतो. पण ती तितकी समर्पक वाटत नाहीं. मनुष्याच्या मूलभूत हक्कांना जें जें विघातक आहे असें व्हॉल्टेअरला वाटलें, त्याचा विध्वंस करण्यांत त्यानें आपल्या बुद्धिसमर्थ्यांचा विनियोग केला. राजसत्तेप्रमाणें धर्मसत्ताहि समाजांतील एकाच वर्गाच्या हातीं रहावी, किंबहुना मनुष्यानें आपल्या विवेकबुद्धीचा वळी धर्मनिष्ठेला द्यावा, हें त्याला बिलकूल संमत नव्हतें; व म्हणून आपल्या हातांतील उपहासाच्या आसूडानें राज्यकर्त्यांबरोबर धर्मगुरूंचीहि पाठ फोडावयाला तो कचरला नाहीं. व्हॉल्टेअर जितका धर्मद्वेषा होता, तितकेच परांजपे धर्मनिष्ठ आहेत. समतेशिवाय स्वातंत्र्य

निरर्थक आहे, हें तत्त्व त्यांना कधीच उमजलें नाहीं ; व त्यामुळे, राजकीय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार त्यांनीं जितक्या तडफेनें केला, तितक्याच तडफेनें सामाजिक समतेचा धिक्कार करावयाला ते चुकले नाहींत. एकाद्या फुलाच्या फक्त एकाच वाजूच्या पाकळ्या उमळून त्यांतून सुगंध दरवळावा, आणि दुसऱ्या वाजूच्या पाकळ्या मात्र कधीच उमळू नयेत, तशी त्यांच्या मनाची अवस्था दिसते. त्या दृष्टीनें स्विफ्टशींच त्यांची तुलना करणें अधिक योग्य ठरेल. कारण, स्विफ्ट हा स्वातंत्र्यप्रिय असला, तरी समतावादी नव्हता. केळकरांनीं दिलेल्या या उपमेवर फार तर इतकाच आक्षेप घेतां येईल, कीं स्विफ्टप्रमाणें परांजप्यांचें वाङ्मय विपुल आणि विविध नाहीं. परंतु, स्वतःच्या कपाळाला आंठी अगर गालाला खळी मुळींच पडूं न देतां, वेगुमान गंभीरपणानें उपरोधिक शब्दांनीं अगदीं निर्दय उपहास करित सुटणें हा जो स्विफ्टचा स्वभाव, त्याचा उत्तम मासला मराठी वाङ्मयांत फक्त परांजप्यांच्याच लेखांतून पहावयाला मिळतो, यांत मात्र विलकूल शंका नाहीं. 'आनंदाची खबर ! तिथेच आपल्यासारखें होत आहे,' 'देवाची इच्छा,' 'औट घटकेची राज्यक्रांति,' 'एका खडी फोडणाराची गोष्ट' हे त्यांचे 'काळ' पत्रांतील लेख वाचतांना, केळकरांनीं त्यांना दिलेली ही स्विफ्टची उपमा कोणाला अनुचित वाटेल ? आणि, 'फक्त अर्धा उपास' हा त्यांचा लेख वाचतांना तर, 'The modest proposal for preventing the children of poor people in Ireland from being a burden to their parents or country' या स्विफ्टच्या, अंगावर कांटा उभा करणाऱ्या मर्मभेदक लेखाचें स्मरण अगदीं हटकून होतें. अन्नाला महाग झालेल्या आयर्लंडांतील कंगाल गोरगरीबांनीं आपल्या पोरावाळांची कशी विल्हेवाट लावावी ?—तर, स्विफ्टनें असें सुचविलें कीं, त्या कोंवळ्या अर्भकांचा खाण्याचे पदार्थ म्हणून उपयोग करावा ! आणि या अमानुष योजनेची त्यानें आपल्या लेखांत साद्यंत माहितीहि दिली ! करारच्या ओझ्याखालीं दडपून गेलेल्या दरिद्री हिंदी रयतेलाहि असाच अधोर उपाय परांजप्यांनीं सुचविला आहे. 'काळ' पत्रांतील त्यांच्या कांहीं कांहीं लेखांत व्याजोक्तीचा विषार इतका ओतप्रोत भरलेला आहे, कीं ते वाचतांना, ज्याची नुसती सांवली अंगावर पडल्यानेंही विषबाधा होऊन सर्वांगाचा भडका उडतो, अशा सर्पांची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाहीं. प्रतिपक्षाचा नुसता मर्मभेद झाल्यानें परांजप्यांचें समाधान होत नाहीं. एकाद्या

कुशल पण खुनशी तिरंदाजप्रमाणें व्रणाच्या दुःखाबरोबरच विषाराचा दाहसुद्धां त्यानें भोगावा, अशी त्यांची इच्छा असते आणि त्यामुळें त्यांच्या भात्यांतील प्रायः सर्वच वाण व्याजोक्तीच्या विषानें माखलेले असतात.

परंतु स्विफ्टप्रमाणें परांजप्यांची प्रतिभा निव्वळ कुत्सित किंवा खुनशी नाही. स्विफ्ट हा हताश झालेला निराशावादी मनुष्य होता. या जगांत काहीं चांगलें अगर चहाण्यासारखें मुळीं नाहीच, अशी त्याची भावना अखेर अखेर होत गेली. स्वतःचा जन्मदिवस हा आपल्या आयुष्यांतील एक शोकाचा दिवस, आपला अगदीं घातवार, असेंच पुढें तो समजत असे. 'Gulliver's Travels' हा रूपकात्मक उत्कृष्ट ग्रंथ त्यानें आपल्या आयुष्याच्या या उतार काळांत लिहिला. या ग्रंथांत मानवी बुद्धींत भिनलेल्या अहंभावाचा अतोनात उपहास आणि उपमर्द केलेला आहे. मानवी दुर्गुणांचा उपहास करण्याची आवड जरी परांजप्यांना स्विफ्टइतकीच असली, तरी वाईटाबरोबर चांगल्यालाहि भरडणारा निराशावादाचा निरगल निर्मृगपणा त्यांच्या वाङ्मयांत आढळत नाही. उलट दुर्गुणांच्या उपहासाप्रमाणेंच ध्येयवादाची उज्ज्वलताहि त्यांच्या वाङ्मयांत दिसून येते. किंबहुना, त्यांचे लेख जे इतके ओजस्वी वाटतात, ते केवळ त्यांत तळपणाऱ्या ध्येयवादाच्या दीप्तिमुळेंच, असेंहि म्हटलें तरी चालेल. शिवाय, परांजपे जितके स्वातंत्र्यभक्त तितकेच सौंदर्यलुब्ध असल्यामुळें, ध्येयवादाच्या दीप्तिप्रमाणें ध्वनिकाव्याची द्युतिहि त्यांच्या वाङ्मयांत दृष्टीस पडते. खुद्द या संग्रहांतील 'भासाची भवितव्यता' व 'मदनदहन' या लेखांत त्यांच्या वाङ्मयांतून अलीकडे दुर्मिळ होत चाललेलें हृदयंगम ध्वनिकाव्य वाचावयाला मिळतें. भाषेचा, किंबहुना विचारांचाहि, सैलपणा हा एक त्यांच्या लेखांतील सदाचाच ठळक दोष म्हणून दाखवितां येईल. परंतु, त्यांच्या सैल गद्यांत मधून मधून सुंदर कल्पना ग्रथित केलेल्या असल्यामुळें, ज्यावर जरतारीं फुलें काढलेलीं आहेत अशा जाळीदार तंतुवस्त्राप्रमाणें, निदान शोभेची वस्तु म्हणून तरी, त्यांचे लेख संग्राह्य वाटतात. अलीकडे, हा सैलपणा दिवसेंदिवस वाढत चालला असून, पूर्वीइतकी कल्पकताहि त्यांच्या लेखांत राहिलेली नाही. उत्कृष्ट फळांचा वार अनेक वर्षे अव्याहत दिलेल्या वृक्षाच्या फळांची रुचि पुढें उतरते, म्हणतात. तसाच प्रकार आतां त्यांच्या लेखांचा झाला आहे. परंतु वृद्धापकाळांतील बुद्धि क्षीण झालेल्या निष्प्रतिभ विद्वत्श्रेष्ठार्थें लिखाण हें, कृष्णपक्षांतील

कलाक्षय झालेल्या निष्प्रभ चंद्राच्या दर्शनाप्रमाणे, मनाला नवीन आल्हाद द्यावयाला जरी असमर्थ ठरले, तरी त्याविषयी अनादराने बोलण्याची इच्छा होत नाही. शिवाय, महानदीचा विपुल जलसंभार उन्हाळ्यांत कितीही कमी झाला, तरी पात्रांत लहरीचें ललित नर्तन दृष्टीस पडेल, इतकें पाणी नेहमीच राहतें.

परांजपे यांच्या लेखांतील निव्वळ वाङ्मयगुणांचा विचार करणें, म्हणजे तीक्ष्ण खड्ड्याच्या फक्त हस्तिदंती मुठीवरील कलाकुसर लक्षांत घेण्यासारखेंच आहे. लेखी स्टीफन यानें स्विफ्टच्या लेखनशैलीविषयी असे उद्गार काढले आहेत, कीं आपले लेख सुंदर, सावेश, सुसंगत, किंबहुना सत्यपूर्ण आहेत अगर त्यांत नुसता शिवराळपणाच भरलेला आहे, याची खातर तो कधीच करित नसे. प्रतिपक्षाचा मर्मभेद झाला म्हणजे आपलें काम संपलें, असेंच तो समजे. परांजप्यांची वृत्तीहि याहून निराळी नसावी, असें वाटतें. आपला वाण सुवर्णाचा आहे कीं पोलादाचा आहे, आणि त्याला सुंदर पिसें लावलेलीं आहेत कीं नाहीं, याची फिकीर ते मुळींच करित नाहीत. फक्त व्याजोक्तीच्या विषानें तो पुरता माखलेला आहे कीं नाहीं, एवढेंच पहातात. 'काळ' पत्रांतील त्यांच्या उपरोधिक आणि ऊर्जस्वळ लेखांनीं मराठी वाङ्मयांत जरी कदाचित् नवीन 'काळ' (Epoch) निर्माण केला नसला, तरी महाराष्ट्राच्या राजकीय विचारांत क्रांति घडवून आणिली, यांत शंका नाही. सदनशीर चळवळीच्या सद्दीच्या दिवसांत स्वातंत्र्यवादाचा दिव्य ध्वज त्यांनीं धैर्यानें उचलून धरिला, आणि महाराष्ट्राच्या तरुण पिढीला त्या ध्वजाखालीं एकवटण्यासाठीं उत्साहानें आवाहन केले, ही गोष्ट त्यांच्या वाङ्मयाचा विचार करितांना प्रथम लक्षांत घेतली पाहिजे. सर व्हेलेंटाईन चिरोल यांच्या ग्रंथांत व रौलट कमिटीच्या रिपोर्टांतहि, महाराष्ट्रांतील क्रांतिकारक चळवळीची मीमांसा करितांना, लोकमान्य टिळकांच्या बरोबरीनें जो परांजप्यांचा उल्लेख केलेला आहे, तोहि याच दृष्टीनें. किंबहुना, सात आठ सालीं राजकीय चळवळीला जें अत्युग्र स्वरूप अचानक आले, त्याचें श्रेय महाराष्ट्रांतील राजकारणाचे मर्मज्ञ, लोकमान्यांना न देतां, निस्संशय 'काळ'-कर्त्यांनाच देतील आणि असहकार पक्षाचे परप्रत्ययनेय पुढारी म्हणून जरी आज त्यांचा लौकिक असला, तरी स्वातंत्र्यवादी संघाचे स्फूर्तिदाते गुरु म्हणूनच महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासांत त्यांचें नांव चिरकाल चमकत राहील.

यशोधन

‘यशोधन’ म्हणजे कवि यशवन्त यांच्या कवितांचा संग्रह. आपल्या या धनाचा संग्रह स्वतः कवींनीच संपादिला असून, त्यांचे स्नेही आणि सहकारी प्रो. श्री. बा. रानडे यांनी त्याला मार्भिक प्रस्तावना लिहिली आहे. प्रो. रानडे यांनी वाचकांना विश्वासांत घेऊन, कवीच्या मनोरचनेचा आणि चरित्राचाहि थोडा परिचय त्यांना खुल्या दिलाने करून दिला असता, तर बरें झालें असतें. विशेषतः, या दऱ्याखोऱ्यांतील कवीच्या प्रतिभा-पद्माचा विकास इतक्या सुंदरतेनें व्हावयाला प्रोफेसरसाहेबांच्या स्नेह-सुधेचे किरण अंशतः कारण झालेले असल्यामुळे, त्यांची परिचायक प्रस्तावना वाचकांना अनेक दृष्टींनीं उद्बोधक झाली असती. निव्वळ वैयक्तिक भावनेनें उत्स्फूर्त झालेलीं आत्मपर गीतें वाचतांना अशा परिचयाची आवश्यकता फार जाणवते. स्त्रीचरित्राहूनहि एका अर्थानें अगम्य असें जें कविचरित्र, त्याचा ठाव घेण्याची हांव फाजील जिज्ञासेनें पछाडलेल्या टीकाकारांनाच केवळ नव्हे, तर सामान्य रसिकांनाही असलेली दृष्टीस पडते आणि त्याचें कारणहि अगदीं स्वाभाविक आहे. इतर अलौकिक व्यक्तींच्या आयुष्यांतील चमत्कार वर्णन करावयाला बहुधा दुसऱ्या मनुष्याची गरज लागते. पण कवि हा स्वतःच्या आयुष्यांतील घडलेले, किंवाहुना न घडलेलेहि, चमत्कार पुनः पुन्हा वर्णन करावयालाच जणुं कांहीं जन्मास आलेला असतो. शिवाय, हे सर्व चमत्कार सरहस्य वर्णन करूनहि तो पुन्हा अशी घमेंड मारील, कीं —

आम्ही ताजमहाल भव्य रचितों हा शब्दसंपत्तिनें
ज्याचें त्यास रहस्य राहुनि जनां कारागिरी लाभणें

वस्तुतः, सुंदर शब्दांच्या शिलांनीं वांधलेल्या या ताजमहालांत, पुष्कळदां उदात्त भावनाच काय, पण त्यांचें थडगेंसुद्धां दिसण्याची मारामार ! पण, कवीच्या शब्दजालांत फसलेला रसिक मात्र, त्याचें रहस्य जरी नव्हे, तरी दुधाची तहान ताकानें भागविण्याच्या बुद्धीनें, चरित्र जाणण्याला उत्सुक होतो. ‘यशोधन’ वाचतांना तर ही दुहेरी आवश्यकता पदोपदीं जाणवते. ‘उपासक’ या

आपल्या करुणरम्य कवितेंत यशवन्तांनीं काव्यदेवतेला उद्देशून असे उद्गार काढले आहेत, कीं—

धिंड तुझी काढितों, फिरवितों तुज दारोदार
प्रतिष्ठा मिळवाया लोकीं
त्वत्प्रतिभेच्या भांडवलावर माझा व्यापार
शब्दशर असे कुणी रोखी ;
परंतु माझा भाव मनींचा आकळतो तुजला
सत्य ना लपे त्वदालोकीं
अंगारे लावून पाहणें दाह जनीं शमला
हेतु ना दुजा_ध्येयफलोकीं
चालवितो व्रत तव भक्तीचें, सुलभ जनां गमतें—
जनांची वरवरची दृष्टी
तयार व्हाया परि अंगारे अंतरंग जळतें
आंतली ज्ञात कुणा सृष्टी

म्हणून, प्रो. रानडे यांनीं आपल्या प्रस्तावनेचा सौम्य-शोधक प्रकाश, एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच का होईना, पण कवीच्या अंतःसृष्टीवर पाडून त्याच्या मनोवृत्तीचें थोडें तरी दिग्दर्शन करावयाला हवें होतें. म्हणजे या कवितांतील विवक्षित विषण्ण भावनांची पुनरुक्ति पाहून सहजच उबगणाऱ्या रसिकांच्या मनांत कवीविषयीं थोडीतरी सहानुभूति आगाऊ उत्पन्न झाली असती.

‘यशोधना’ च्या आरंभीं यशवन्तांचें छायाचित्र दिलेलें असल्यामुळें, ‘कवि तो होता कसा आननीं’ हें रसिकांना कळण्याची चांगली सोय झाली आहे. तथापि चरित्रविषयक माहितीचा प्रश्न शिळक राहतोच. त्यांच्याविषयीं सर्वश्रुत पण महत्त्वाच्या दृष्टीनें पहिल्या प्रतीची माहिती द्यावयाची झाली, तर ती येवढीच देतां येईल, कीं रसिकांच्या आदरमिश्र कौतुकाचा आणि कवींच्या मत्सरगर्भ अनुकरणाचा विषय होऊन वसलेल्या पुण्याच्या ‘रविकिरणमंडळा’चे ते सदस्य आहेत. त्याबरोबरच या माहितीची दुसरी बाजूहि पण सांगितली पाहिजे. ती ही, कीं मंडळाच्या इतर सदस्यांप्रमाणें ते पंडित नाहींत, प्राध्यापक

नाहींत किंवा प्रेक्षित-प्रीतीही नाहींत. फार काय, एखाद्या वर्तमानपत्राच्या कचेरीतील दुय्यम दर्जाची खुर्ची अडवून, प्रत्यही पैदा होणाऱ्या पुस्तकांची, वाङ्मयांत भर घातल्याबद्दल त्यांच्या जनकांना धन्यवाद देत, जन्मनोद करित वसण्याचेंही भाग्य त्यांना सुदैवानें लाभलेलें नाहीं. ते एक अगदींच सामान्य गृहस्थ, नुसते कवि आणि कारकून आहेत. या जगांत प्रतिष्ठेला कारण होणारी कोणतीही उपाधि, अर्थात् रविकिरणमंडळाच्या सदस्यत्वाशिवाय, त्यांनीं जोडलेली नाहीं. ही उपाधिसुद्धां मानली तर आहे, नाहीं तर नाहीं. ताटव्यांतील फुलें निरनिराळ्या रंगांचीं असलीं, तरी त्यांच्या वैचित्र्यांतही ऐक्याचा मनोहर आभास उत्पन्न होतो. किंवा, वृंदवादनांतील (band) वेगवेगळ्या सुरावटीचीं वाद्यें एकमेकांना साथ करून, एकाच सुराचें भव्य छत उमैं करितात. त्यांचें स्वरवैशिष्ट्य स्वरसंमेलनाला (harmony) अपकारक न होतां उलट उपकारकच होतें. परंतु, तारकापुंजांतील स्थूल दृष्टीला एकसंस्थ दिसणाऱ्या पण वस्तुतः परस्परांपासून शेंकडों कोस दूर असलेल्या तारकांचा एकमेकांशीं जितका संबंध, तितकाच 'रविकिरणमंडळा' च्या सदस्यांचा एकमेकांशीं संबंध. ते तारे निदान परस्परांच्या तेजोवर्धनाला तरी साहाय्य करितांना दिसतात. परंतु इथें तितकेंसुद्धां नाहीं. प्रत्येकाचे विचार निराळे, लेखनपद्धति निराळी व म्हणून लौकिकही अर्थात्च अगदीं निराळा. निव्वळ जन्मजात कवित्वशाक्तीविना अन्य कोणतेच प्रतिष्ठित गुण यशवन्तांनीं कमावलेले नसल्याकारणानें, मंडळाच्या इतर सदस्यांच्या मानानें ते अगदींच फिके वाटतात. त्यामुळेंच बहुधा, 'साहित्यसुवर्णा' तील त्यांची 'आई' ही कविता पाहून, रटाळ काव्यें खरडण्यांत ह्यात घालविलेल्या एका प्राध्यापकानें असे उद्गार काढले, कीं " या कवितेऐवजीं जर वामन-मोरोपंतांची किंवा शास्त्रीबुवांची एकादी कविता घातली असती, तर हीं चार पानें उगाच वांया तरी गेलीं नसतीं ! "

प्रतिष्ठेच्या अभावीं लब्धप्रतिष्ठितांकडून नित्य होणारी ही अवहेलना यशवन्तांना अति तीव्रतेनें जाणवते. आपली योग्यता असामान्य आहे, अशी तर मनाची अगदीं पक्की खात्री ; आणि, समाजांतील प्रत्यक्ष दर्जा मात्र, स्नेही म्हणविणाऱ्या प्रतिष्ठितांना प्रसंगीं ओळख द्यावयाला लाज वाटावी, इतका सामान्य. ही स्थिति कोणाला दुःसह होणार नाहीं ? शारदेल वंदन करितांना

मानापमानादिकांच्या पराण्या

मना आंतुनी सारख्या टोचिती

चोहीकडोनी जरी पारतंत्र्या

असे लागली आग देहाप्रति

असे उद्गार त्यांनीं कळवळून काढले आहेत. आणि 'वेलीच्या नव अंकुरा', 'गुलामाचें गाऱ्हाणें' इत्यादि हृदयस्पर्शी कवितांतून ही भावना याहीपेक्षा उत्कटतेनें प्रकट झाली आहे. हे उद्वेगोद्गार अनुकंपनीय आहेत, हें खरें. पण, समाजातील प्रतिष्ठा ही गुण-कर्मांऐवजीं जन्म-वित्तांवर अवलंबून असल्यामुळे, जिथें सर्वच गुणी व्यक्तींना आज थोडाबहुत अन्याय होत आहे, तिथें आपल्या अप्रतिष्ठेचें रडगाणें गातांना कवीनें थोडातरी विवेक करावयाला नको काय? वस्तुतः, निव्वळ यशाचाच विचार केला, तर प्रो. रानडे यांनीं म्हटल्याप्रमाणें, समकालीनांना हेवा वाटावा, इतकें तें यशवन्तांना अवघ्या दहा वर्षांच्या अवधींत लाभलेलें आहे. परंतु, त्यांची अभिमानबुद्धि नुसत्या यशानें संतुष्ट होणारी नाही; यशाचें दिखाऊ, पार्थिव वहिरंग जी सामाजिक प्रतिष्ठा, तिचीहि हांव तिला आहे. कांहीं व्यक्तींचा स्वाभिमान हा, 'कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी' असे उद्गार काढणाऱ्या भवभूतीच्या आत्मप्रत्यया-प्रमाणें, स्वयंपूर्ण असतो. जगाच्या प्रशंसेची आवश्यकता किंवा उणीव त्याला कधींच जाणवत नाही. स्वतःच्या कर्तृत्वावरील त्यांचा विश्वास इतका अचल आणि यशाविषयींची त्यांची भावना इतकी उच्च असते, कीं मिल्टननें म्हटल्याप्रमाणें, कितीहि आपत्ति ओढवल्या किंवा अवहेलना झाली, तरी त्यांचें मन विचलित होत नाही. किंबहुना त्यांच्या धीरोदात्त अभिमानबुद्धीला या दिखाऊ जगातील वेगडी प्रतिष्ठेची किंवा लहरी समाजाच्या उथळ सहानुभूतीची अपेक्षा करणेंसुद्धां कमीपणाचें वाटतें. मिल्टन आंधळा झाला, त्याची चिटणीशी गेली, घर जळालें, ठेवी बुडाल्या आणि ज्या आपल्या कवितेचा त्याला इतका अभिमान तिचीहि अवज्ञा झाली. परंतु त्याच्या मनाचा धीर कधींहि ढळला नाही आणि आपल्या दुःखांचें गाऱ्हाणेंहि त्यानें कधीं जगापुढें गाइलें नाहीं. उलट, कांहीं व्यक्तींचा स्वाभिमान इतका हांवभरू असतो, कीं शर्यतीच्या घोड्याप्रमाणें पाठीवर शावासकीची थाप मारल्याशिवाय किंवा तोंडदेखल्या

स्तुतीचा बेवडा पाजल्याशिवाय त्याला मुळीं प्रोत्साहन मिळतच नाहीं. स्तुतीची ही आचरट हांव केवळ भावनोत्कट कवीनाच नव्हे, तर जगदुत्पत्तीचें कोडें सोडविण्यांत गर्क झालेल्या स्थितप्रज्ञांनाहि असलेलीं दिसून येते. जर्मन तत्त्वज्ञ शोपेनहौर याच्याविषयीं असें सांगतात, कीं फावल्या वेळीं स्वतःच्या मनाची करमणूक करण्यासाठीं तो नियतकालिकांतून आपल्याविषयीं आलेले स्तुतिपर लेख वाचीत असे ! मोठमोठ्या तत्त्वज्ञांची जिथें ही स्थिति, तिथें विचान्या कवींना हसण्यांत काय हांशील ?

इतर कवींना ही हांव नसते, किंवा त्यांच्या मनांत असे विचार येत नाहींत, असें नव्हे. ते झाले तरी मनुष्यच असतात कीं नाहीं ? पण जगापुढें आपल्याला कवि म्हणून मिरवावयाचें आहे, या गोष्टीची जाणीव त्यांच्या मनांत सतत जागृत असते व म्हणून मनांत येणारे असले विचार ते कधीहि बोलून दाखवीत नाहींत. प्रतिष्ठेची तर कांकणभर जास्तच हांव त्यांना असते ; पण कवितेंत मात्र ते तिच्याविषयीं विलक्षण तिटकारा व्यक्त करितील आणि, द्वेषाच्या हलाहलानें त्यांचा हृदयकुंभ जरी कांटोकांट भरलेला असला, तरी कवित्वाचें मृगाजिन पांघरलेले हे मानवी लांडगे त्याचा लेशसुद्धां कवितेंतून कधीं व्यक्त होऊं द्यावयाचे नाहींत. त्यांच्या वृत्तींत किंवा वर्तनांत जरी उदात्तपणा नसला, तरी कवितेंत मात्र तो भरपूर दिसावयाचा. आपल्या भावनांतील फक्त प्रदर्शनीय भाग तेवढाच हे धोरणी कवि जगापुढें ठेवितात. मानवी मन हें जात्याच असें आहे, कीं तें नितांत सुष्ट किंवा नितांत दुष्ट असूंच शकत नाहीं. किंबहुना, प्रत्येक मनुष्यानें जर स्वतःविषयीं प्रामाणिकपणानें बोलावयाचें ठरविलें, तर गोविंदाग्रजांनीं म्हटल्याप्रमाणें—

पांडुरंगा, आम्ही युगाचे दुर्जन
क्षणाचे सजन पश्चात्तापें

अशीच कबुली त्याला द्यावी लागेल. परंतु, या विवेकी कवींच्या मनाचें त्यांच्या काव्यादर्शांत पडलेलें प्रतिबिंब इतकें विशुद्ध असतें, कीं त्यापुढें बाणानें केलेलें अच्छोद सरोवराचें वर्णनहि फिकें वाटावें आणि षड्विकारांनीं ग्रासलेल्या स्वतःच्या मलिन मनाची चिळस यावी. हें धोरण यशवन्तांजवळ नाहीं. स्वतःला जें अंतःकरणपूर्वक वाटतें, तें बोलून दाखविण्याच्या बाबतींत ते पराकाष्ठेचे

प्रामाणिक आणि फटकळ आहेत. जगाच्या दृष्टीने स्वतःच्या भावनांची निवडानिवड करण्याइतका धीर किंवा धूर्तपणा त्यांच्या ठिकाणी नाही. म्हणूनच, चार वर्षांपूर्वी बालगंधर्वाना उद्देशून लिहिलेल्या कवितेत,

विशेष योग हाच कीं

पुरुषजन्म लाभला

पहावया कुणासही म्हणून रत्न हें खुलें

असे उद्गार त्यांनीं विनदिक्रत काढले. इतरांच्या उगाच दुखावलेल्या अविचारी सदभिरुचीचें कोड पुरविण्यासाठी, या संग्रहांतून (पृ. १२७) त्यांनीं हे उद्गार आतां गाळले आहेत, ही गोष्ट निराळी. पण त्या उद्गारांत अनुचित असें खरोखरी काय आहे ? स्त्रियांनीं नाटकांत काम करूं नये, असा आग्रह धरणाऱ्या समाजाच्या दोंगी नीतिनिष्ठेच्या मर्मावर त्यांनीं इथें अत्यंत मार्मिक प्रहार केला आहे. समाजाच्या या खोट्या नीतिनिष्ठेमुळे आजपर्यंत किती स्त्रियांचें जन्मजात अभिनयपाटव वाया गेलें असेल ? बालगंधर्व हे तरी पुरुषाच्या जन्माला आल्यामुळेच त्यांचें अभिनयकौशल्य प्रकट व्हावयाला संधि मिळाली कीं नाही ? पण नकली सदभिरुचीनें आजपर्यंत कितीतरी नावडत्या सत्यांच्या गळ्याला नख लाविलें आहे. त्यांतलाच हा एक शिष्टपणा. ज्यांच्या सोंबळ्या सदभिरुचीला त्यांचे हे उद्गार खुपतात, त्यांना यशवन्तांच्या 'नट'या सुनीतांतील असल्याच एका प्रसंगीं काढलेल्या—

त्यांच्या कायिक संपदेस भुलणें ती कामुकांची मति

सौंदर्यांतिल फक्त पार्थिवपणा दे पापियांना रति

आम्हीं पार्थिवतेतुनी पलिकडे नेऊन दृष्टी तिथें

सौंदर्यावरणीं प्रभूत भरल्या न्याहाळितों दिव्यते

या तितक्याच मार्मिक उद्गारांचा अहेर केल्यानें त्यांची योग्य संभावना होईल.

'सारंगीवाला' या कवितेंतील

कर कसेंही कर्म दिवसा

सूर रात्रीं घुमवि ऐसा

नेतील विमानांतुनी देव तुज आनंदें निज भुवनीं

हे त्यांचे उद्गार वाचूनही पुष्कळांच्या सदभिरुचीला हीं व भरतें. परंतु, स्वतः सर्व आयुष्य व्यसनांत घालवून आपल्या रमणीय कलाकृतींनीं मानवजातीला आनंद देणाऱ्या बायरन, ऑस्कर वाइल्ड, विनायक, गोविंदाग्रज प्रभृति कलावंतांच्या जीविताचें रहस्य या शेवटच्या ओळींत किती सुंदरतेनें सूचित केलेलें आहे ! याच विषयावरील गिरीशांच्या कवितेंतील सौंदर्याच्या नर्तनाचे निनाद किंवा माधव जूलियनांच्या कवितेंतील सैतानाची अभिजात हुरहूर हीं दोन्हीहि आपआपल्या परीनें मनोहर आहेत, हे तर खरेंच. पण यशवन्तांच्या कवितेंत जरी शब्दांचा नाजूकपणा थोडा कमी असला आणि केवळ पांडित्यानं येणारें अर्थगौरव जरी मुळींच नसलें, तरी तिच्यांतील उदासरम्य कल्पना आणि त्यामुळें 'सारंगीवाल्या'च्या भोवतीं उत्पन्न होणारें भयाण करुणपूर्ण वातावरण कितीतरी अधिक हृदयस्पर्शी आहे.

यशवन्तांच्या या प्रामाणिकपणामुळें मानवी मनोविकारांचे बरे वाईट सर्वच प्रकार 'यशोधनांत' पाहावयाला मिळतात. ते विकारप्रधान कवि आहेत. प्रसिद्ध स्कॉच कवि बर्न्स यानें स्वतःविषयीं असे उद्गार काढले आहेत, कीं "अभिमान आणि विकारवशता हे माझ्या स्वभावाचे दोन मूलभूत धर्म आहेत. (My great constituent elements are pride and passion)" यशवन्तांना जर स्वतःच्या मनोवृत्तीचें वर्णन करावयाचें झालें, तर यापेक्षां अधिक समर्पक शब्द खचित सांपडणार नाहींत. अतृप्त आकांक्षा आणि अदम्य मनोविकार यांच्या तळमळीनें त्यांची कविता भरलेली आहे. इतर कवींचें हृदय त्यांच्या कवितेंत असतेंच असें नाहीं. पण यशवन्तांच्या कवितेंत मात्र त्यांचें हृदय उत्कटतेनें आविर्भूत झालेलें आहे. तप्त भूगर्भांतून वर उसळणारा उष्णोदकाचा झरा हा त्या भूमीची केवळ तप्तताच नव्हे, तर तिचे इतरही सर्व आत्मीय रस-गंध बरोबर घेऊन बाहेर पडतो. तसें त्यांच्या कवितेचें आहे. विवेकी अभिजात कवि नेहमीं स्वतःशिवाय अन्य कोणाच्या तरी भावना व्यक्त करीत असतात व स्वतःच्या भावना व्यक्त करितांनाही, अर्थगौरवाच्या मोहानें त्यांना ते इतकी मुरड घालतात कीं, त्यांतील आत्मपरतेचें सर्व स्वारस्य नष्ट होऊन, अखेर कलेचें, पिढीजाद सुंदर विचारांच्या मसाल्यानं भरलेलें, कलेवरच काय तें त्यांत शिल्लक राहतें. परंतु, यशवन्तांची कविता पराकाष्ठेची आत्मपर आहे. 'रविकिरणमडळां'-

तील सुसंस्कृत कवि-टीकाकारांच्या सहवासांत सात वर्षे घालवूनही अभिजात-पणाचे कोणतेच ढंग या दऱ्याखोऱ्यांतील कवीला उचलतां आले नाहीत. चाफळच्या दऱ्याखोऱ्यांतून लब्धप्रतिष्ठितांनीं गजवजलेल्या पुण्याच्या परिसरांत येतांना, या कवीनें आपला रानवटपणाही बरोबर आणला व त्यामुळे त्याच्या कवितेला एक प्रकारचा उग्र-मादक ताजेपणा आला आहे. यशवन्तांची उंच रांकट शरीरयष्टि, विकीर्ण केंसांच्या कपाळावर झेंप घेणाऱ्या सटा, उन्माद आणि गांभीर्य यांनीं आविष्ट असे सतेज डोळे, विकारांच्या ईषदही स्फुरणानें कंप पावणारे ओंठ आणि भाषणांत अगदीं सहज उत्पन्न होणारा आवेश, -हा त्यांचा एकंदर आविर्भाव पाहिला, म्हणजे नागर सभ्यतेचा फारच थोडा परिणाम या दऱ्याखोऱ्यांतील कवीवर झालेला आहे, असें वाटल्याविना राहात नाहीं. पण, अभिजातांच्या अप्रामाणिक विनयापेक्षां हा त्यांचा आवेशच मनाला कितीतरी आल्हाद देतो. फ्रेंच टीकाकार टेन यानें बर्न्सविषयीं असें म्हटलें आहे, कीं “ त्याची कविता म्हणजे कांहीं कांचेच्या घरांत कृत्रिम उष्णतेनें वाढविलेली वेल नव्हे; तर रानांत झऱ्याच्या कांठीं यट्छेनें वाढलेली वनलता आहे. इतर सुसंस्कृत कवींचीं काव्ये वाचतांना, आपण वाङ्मय वाचीत आहों, असें वाटतें पण, बर्न्सची कविता वाचतांना साक्षात् कविहृदयच आपल्याशीं बोलतें आहे, असा भास होतो.” टेनचे हे उद्गार यशवन्तांनाहि लागू पडतात. ते उपदेशक नाहीत आणि पंडित तर नाहीतच नाहीत. ‘कलंकिते’ सारख्या निव्वळ तत्त्वोपदेशाच्या बुद्धीनें लिहिलेल्या कविता या संग्रहांत हाताच्या घोटांवर मोजण्याइतक्याच सांपडतील. आपल्या सहकारी कवीची उपदेशकाची भूमिका लोकप्रिय झालेली पाहून त्यांनाहि केव्हां केव्हां ती भूमिका घेण्याची हांव सुटते, इतकेंच. जगाकडे टीकात्मक दृष्टीनें पाहाण्याचा प्रयत्नही त्यांनीं कुठें कुठें केलेला आढळतो. पण तेंही त्यांना साधलेलें नाहीं. स्वतःच्या विचारांचें आणि भावनांचें पृथक्करण ज्याला तिन्हाइतपणानें करितां येतें, तोच मनुष्य स्वतःचा काय किंवा इतरांचाहि काय टीकाकार होऊं शकतो आणि तें तर त्यांना स्वभावतःच शक्य नाहीं.

याहि बाबतींत यशवन्तांची स्थिति बर्न्ससारखीच आहे. बर्न्सनें स्वतःविषयीं असे उद्गार काढले आहेत, कीं “ माझे मनोविकार एकदां क्षुब्ध झाले, म्हणजे काव्यरूपानें त्यांचा स्फोट होईपर्यंत, मला ते पिशाचांप्रमाणें अगदीं सतावून

सोडतात. ” मनांत उत्पन्न होणारी कोणतीही भावना इतकी तीव्र असावयाची कीं, तिच्या तीव्रतेनें मनाचा अखेर दाहच व्हावयाचा. मग ती भावना आनंदाची असो वा दुःखाची असो. यशवन्तानीं आपल्या जीविताला दिलेली पेटलेल्या धुनीची उपमा या दृष्टीनें अत्यंत समर्पक आहे. त्यांच्या मनाची घडणूच अशी आहे, कीं आनंदाचासुद्धां त्यांना निरपेक्ष असा उपभोग घडू शकत नाहीं. कितीहि आनंदाचा विकार असला, तरी त्यांच्या प्रमाथी मनाच्या सदा संतप्त मुशींत त्याचें रूपांतर अखेर विषादांतच होतें. आनंदाचें चांदणें डोळ्यांत पडतें न पडतें, तोंच त्यांच्या कडा आंसवांच्या देवानें भिजून जातात. त्यांच्या हृदयाचें फूल फक्त कोमेजण्यासाठींच फुलतें. त्यांच्या मनाला लागलेलें विषादाचें ग्रहण इतकें दारुण आहे कीं, त्यांच्या कृष्णच्छायेनें समोवतालची सृष्टीसुद्धां काळवंडून जाईल, अशी भीति त्यांना वाटते. ते कोकिळेला म्हणतात—

सांथ कशी तुज करूं ? कोकिळे, गाउं कशाचें गान ?

तुझ्या स्वागतासाठीं मोहर
फुलले आम्रावर चेतोहर
गळा खुले तव सहजीं सुंदर

मला न जादू तव—जी नाचवि तरुचें पान नू पान

मनोरथाचीं चाकें चारीं
परिस्थितीनें गिळिलीं सारीं
हतबल त्यांच्या मी उद्धारीं

करितो तेजोभंग सारथी ; कोठुन शरसंधान

तशांत घेइन लकेर मी जर
झांकळून हें जाइल अंबर
दिशाहि होतिल निमिषीं धूसर

गळून जाइल मोहर अवघा, झडेल पान नू पान

त्यांच्या या विषण्ण मनःस्थितिमुळें त्यांना विनोदबुद्धि पारखी होऊन बसली आहे. विनोद हा आनंदी मनाचा विलास आहे.

दुःख नसावें, भंवति असावा सदा सुखांचा नाच
ही न मनीषा; होइल मजला सौख्यांचाही जाच

अशी ज्याची जीविताविषयीची भावना, त्याला विनोद कसा सुचावा ? त्यांच्या ठिकाणीं जर विनोदबुद्धि असती, तर 'सुधेस' व 'कळ्यांचा भात' या सरस गीतांत तिला प्रकट व्हावयाला भरपूर वाव होता. परंतु, या दोन्हीही गीतांतील कोमल भावना त्यांच्या स्वाभाविक विषादाची झळ लागून शेवटीं कोमेजून गेल्या आहेत. इतरांचे डोळे ज्या प्रसंगीं विनोदबुद्धीनें लुकलुकू लागून, त्यांत खट्याळ आनंदाची चमक खेळू लागायी, त्या प्रसंगीं त्यांच्या भावगंभीर नेत्रांत घायाळ झालेल्या हरणाच्या डोळ्यांतील आर्तता दृष्टीस पडते व इतरांचे ओठ ज्या वेळीं तुच्छतेनें हसण्यासाठीं हलावे, त्या वेळीं त्यांचे डोळे वाघाच्या क्रूरतेनें धगधगतात. ज्याचे मनोविकार इतके उत्कट आणि अदम्य, तो जगाकडे किंवा स्वतःकडे टीकात्मक बुद्धीनें काय पाहाणार ? त्याच्या टीकात्मक बुद्धीचे पर्यवसान बहुधा द्वेषांत किंवा त्वेषपूर्ण उपहासांत होतें. 'गुलामाचें गाव्हाणें', 'खलांनो', 'इषारा' इत्यादि यशवन्तांच्या टीकात्मक बुद्धीनें लिहिलेल्या कविता उत्कृष्ट असल्या, तरी त्यांतून टीकेपेक्षां खुनशी उपहासच उफाळून ध्वनित झाला आहे. उदाहरणार्थ, 'इषारा' या कवितेंत फुसफुसणाऱ्या कृष्णसर्पांला दिलेल्या

नको करूं फुंफाट पन्नगा, नको करूं फुंफाट

बघ हा हिंडत गरुड नभांत

देवांचेही दिपले डोळे जन्मजात तेजें

बघ जाहला भासुनि सकलां अग्निदेव साक्षात्

बघ हा हिंडत गरुड नभांत

पंखांचा फडफडाट होतां डोंगर थरथरले

हादरलें जग, भेदरले सुर, काय तुझी मग वाट

बघ हा हिंडत गरुड नभांत

या इशाऱ्यांतील आवेश आणि कल्पकता कितीहि उज्ज्वल असली, तरी त्यांत एक प्रकारच्या खुनशीपणाचा दर्प भरलेला आहे, यांत संशय नाही.

विकारप्रधान मनुष्य हा स्वभावतःच आत्मपर असतो. त्याला व्यापक अर्थानें स्वार्थां म्हाटलें तरी शोभेल. स्वतःच्या मनाला घडणाऱ्या संवेदनांच्या समाधींत तो सदैव गुंग असतो. आपल्या विशिष्ट मनोविकाराच्या दुर्विणींतून तो

जगाकडे पहातो व त्याच्या दृष्टीच्या टप्प्यांत येणारें सर्व जग त्या एका विकारानें रंजित झालेलें असतें. यशवन्तांची कोणतीही कविता पाहा. त्यांना स्वाभाविक होऊन बसलेल्या विषादाची करुण त्या तिच्यावर पडलेली आढळेल. 'निष्फळ प्रतीक्षा', 'प्रवासी जीवास', 'कोंडमारा', 'मृत्यूस', 'तळमळ', 'अखेरचें मागणें' इत्यादि हृदयस्पर्शी गीतांतून आणि 'मनः-सांत्वना' साठी लिहिलेल्या सुनीतांतूनही हा एकच एक सूर भरलेला आहे. हा त्यांचा विषाद फारसा सकारण वाटत नाही व त्यांत खोलपणा तर मुळींच नाही. त्यांच्या निस्सीम आत्मपरतेचीच ती एक विकृति आहे. या विकृतीमुळे स्वतःच्या अत्यंत सामान्यही संवेदनांत त्यांचें मन फाजील रमतें; व विषादाचे तेच ते ठरीव सूर काढावयाला त्यांना संकोच वाटत नाही. विनोद हा जसा आनंदी मनाचा तसा विषाद हा प्रमाथी मनाचा विलास आहे. या विलासाची चटक एकदां मनाला लागली, म्हणजे दुःखाच्या मानीव वेदनांनीही मनुष्य होरपळल्याप्रमाणें विवळें लागतो व सुखाची शारद चंद्रिका सभोवतीं संवत असतानाहि, त्याच्या प्रमाथी मनाला विषादतिमिरांत निमग्न होऊन रहाण्यांतच सुख वाटतें. कवीला जितकें दुःख झालें असेल असें त्याचें काव्य वाचतांना पुष्कळदां वाटतें, तितकें दुःख जर त्याला खरोखरीच कधीं झालें, तर त्या दुःखाच्या खाईत त्याची प्रतिभा जळून खाक होइल. काव्यांत भग्नहृदय म्हणून विवळणारा पण वस्तुतः चैनीत राहणारा अहृदय कवि हें भर्तृहरीच्या सप्त शल्यांचा जोडीला बसविण्याजोगें जगांतील एक आठवें शल्य आहे. बाकी, जगांतील सर्वच पदार्थ जर उष्णतेनें प्रसरण पावतात, तर प्रणयभंगजनित दुःखाच्या धगीनें अहोरात्र जळणाऱ्या विचान्या कवीचें स्थूल शरीर तरी कां प्रसरण पावूं नये ? प्रणयभंगावरील शेंकडा नव्याण्णव काव्यें नकली विषादानें स्फुरलेलीं आणि भरलेलीं असतात. यशवन्तांचीं 'एक कहाणी' या शीर्षकाखाली ग्रथित केलेलीं उत्कृष्ट सुनीतें आणि 'चमेलीचे झेले', 'स्वप्नसौदामिनी' इत्यादि मनोहर प्रणयगीतें याच वर्गांत मोडतात. त्यांच्याकडे केवळ कला-विलासाच्या दृष्टीनें पहावयाचें. त्यांत वास्तवाचा अंश असला, तरी तो वट-वृक्षाच्या बीजापेक्षांही सूक्ष्म.

प्रेमाची तिरपी दिसे चमक ती नेत्रीं जिच्या मोहक
शोभे नाजुक नासिकेंत चमकी विंदूपरी बारीक

गालीं चंचल वावरे लहर ती बोलेच जे अंतरीं
 डोले संतत तीच एक नयनीं-नाहीं जरी भूवरी
 ऐसें पाहुनि यामिनी मिरवते माझ्यापुढें निर्दया
 तारा—छे, टिणग्याच या उधळुनी देते शिरीं माझिया
 टाका तोडुनि या अनंत टिकल्या, ध्या काडुनी वैभवं
 सोसेना मज हें तिचें हिणविणें, ना लोचनीं पाहवें

हैं भावचित्र कितीही करुणरम्य असलें, तरी तें निव्वळ वस्तुस्थितीचें निदर्शक आहे, असें मानण्याचें धाडस कोण करील? असल्या नाट्यकवितांत व्यक्त झालेल्या मनस्तापावरून कवीचें हृदय विदीर्ण झालेलें असेल असें समजणें, म्हणजे चंद्राभोंवतीं पडलेल्या खळ्यावरून त्याचें विंश विकृत झालेलें असेल, असें मानण्यासारखेंच आहे. किंवहुना, काव्यांत आविर्भूत झालेल्या भावनांचा, विचारांचा किंवा तत्त्वांचा आरोप कवीवर करणें केव्हांहि योग्य होणार नाही. शुक्राच्या चांदणीसारखें तेजस्वी मोती जरी कालवापासून उत्पन्न होत असलें, तरी या मोत्याच्या उज्वल तेजाचा आरोप कालवावर कोण करील? तोच न्याय कवीलाही लागू आहे. कवीचें जीवित द्विविध असतें : कवि आणि मनुष्य या एकाच शरीरांत रहाणाऱ्या पण दोन अगदीं भिन्न व्यक्ति असतात व त्या परस्परांना नेहमींच पूरक असतात, असेंहि नाही. मनाच्या एक प्रकारच्या आविष्ट स्थितींत सुंदर कल्पनांची सृष्टि निर्माण करणारा कवि निराळा आणि जगाच्या व्यवहारांत निर्ढावलेला कृपण, निर्दय, स्वार्थी, प्रापंचिक मनुष्य निराळा ! या दोन भिन्न व्यक्तींचें वास्तव्य एकाच शरीरांत असतें, एवढ्याच एका कारणामुळें एकाच्या आविष्ट आत्मिक जीवनांतील भावनांचा आरोप दुसऱ्याच्या व्यावहारिक, निरात्मक जीवनावर करणें सर्वथैव अनुचित होईल. काव्यांतून जी व्यक्तिविषयक, वस्तुविषयक किंवा तत्त्वविषयक उत्कटता प्रकट होते, ती अगदीं क्षणिक असते. त्या क्षणजीवी उत्कटतेला शब्दांच्या साहाय्यानें चिरंजीविता देणें, एवढेंच कवीचें कार्य. यापेक्षां अधिक अपेक्षा त्याच्यापासून कोणी करूं नये. या उत्कटतेचें प्रतिबिंब त्याच्या रोजच्या रसवर्ज, प्रापंचिक जीवनांत पाहाण्याचा प्रयत्न करणें अन्यायाचें होईल. इतर कलावंतांच्या कृतींचा विचार करितांना जी व्यक्तिनिरपेक्ष दृष्टि आपण वापरतो, तीच कवीविषयीहि विचार करतांना वापरली पाहिजे.

यशवन्तांच्या इतर कवितांप्रमाणे त्यांची राष्ट्रीय कविताही आत्मपर आहे.
'शारदावंदनां'तील

चोहोंकडोनी जरी पारतंत्र्यां

असे लागली आग देहाप्रती

हे त्यांचे उद्गार वाचतांना असे वाटते, कीं वैयक्तिक पारतंत्र्यामुळेच राष्ट्रीय पारतंत्र्याचें दुःख कवीला इतक्या तीव्रतेनें जाणवत असावें आणि तसें मानण्याला थोडा पुरावाही पण या संग्रहांत सांपडतो. समर्थांच्या कर्तृत्वक्षेत्रांत यशवन्तांचा जन्म झालेला ;

संचरतांना तीरावरती

अर्ध कितीदां समर्थहातीं

पडले असतिल तुझिया पात्रीं

समर्थदूती तूंच होउनी फिरवियला आदेश

असें ज्या चाफळखोऱ्यांतील मांडवीचें वर्णन त्यांनीं केले आहे, तिच्या रम्य वाळवंटांत त्यांचें बाळपण गेलेलें ; आणि जुन्या नव्या काळांतील राष्ट्रवीरांच्या स्मृतीशीं संलग्न असलेल्या महाराष्ट्राच्या स्वराज्यक्षेत्रांत त्यांचें वास्तव्य. शिवाय, त्यांच्या मनाची उच्चारित आकांक्षाही अशी, कीं

संगरीं वीराग्रणी जे धैर्यमेरू संकटीं

जन्मले या भारतीं

राष्ट्रचक्रोद्धारणीं कर्णापरी ज्यांना मृती

गाउं त्यांना आरती

देश ज्यांना देव त्याचें दास्य ज्यांचा धर्म हो

दास्यमुक्ति ध्येय हो

आणि मार्कंडेयसे जे जिकिती काळाप्रती

गाउं त्यांना आरती

पण, समर्थांच्या धर्मभूमींत जन्मलेल्या आणि शिवछत्रपतींच्या कर्मभूमींत राहिलेल्या या कवीनें, ज्यांना खरोखरी राष्ट्रीय म्हणतां येईल, अशा पुरत्या दहासुद्धां कविता लिहिलेल्या नाहीत आणि ज्या थोड्या लिहिलेल्या आहेत, त्या तरी किती आत्मपर !

ध्येयलंका पैल अगदीं
घालितो थैमान उदधी

या सिंधुशासना सेतुबंधना तुझें गाणें रामबाण

असें जें कविप्रतिभेच्या सामर्थ्याचें सुंदर वर्णन त्यांनीं केले आहे, त्याचा यत्किंचितही प्रत्यय त्यांच्या स्वतःच्या राष्ट्रीय कवितेंत येत नाही. तिच्यांतही त्यांच्या अतृप्त वयक्तिक आकांक्षांची तडफड भरलेली. तथापि, त्यांची राष्ट्रीय भावना आत्मपर असली, तरी तीहि त्यांच्या इतर भावनांप्रमाणेच अत्यंत उत्कट आहे. पारतंत्र्यामुळे होणारी त्यांच्या जिवाची तडफड जशी त्यांच्या स्वतःच्या हृदयाला पिळवटून बाहेर पडते, तशीच ती इतरांच्याचि हृदयाला पीळ पाडते.

महाराष्ट्र माझा ! महाराष्ट्र माझा
मुखानें वृथा चालते घोषणा
परंतू न संसारभाराविना या
दुजा कामधंदा सुचेना मना
फिरावें परीघांत एकाच, जैसा
फिरे बैल घाण्यास जो जुंपिला
स्वताचे सदा गालुनी घर्म-बिंदू
दुजाचा मळा मात्र मी शिंपिला
जिरूं लागल्या पार आतां उमेदी
सरूं लागले पारतंत्र्यीं जिणें
झुरूं लागुनी जीव खालीं वरी हो,
जसें पांखरूं होय पंखांविणें
कुणाचा धरूं हात हातांत आतां ?
सुचेना वरूं मार्ग मी कोणते
न सेवा तुझी हातुनी जाहली या
सदा शल्य हें मानसीं टोचतें

हे त्यांचे उद्गार कोणाच्या हृदयाला हलविणार नाहीत ? पोटाच्या पाठीमागें
लागल्यामुळे मातृभूमीच्या मुक्ततेसाठीं चाललेल्या प्रयत्नांना हातभार लावाव-

याला असमर्थ असलेल्या प्रत्येक मनुष्याच्या—प्रत्येक कारकुनाच्या आणि कामगाराच्या—मनांत कधी ना कधी तरी असले विचार येतातच येतात. हेंच यशवन्तांच्या आत्मपरतेचें वैशिष्ट्य होय. त्यांच्या स्वार्थाचें अधिष्ठान नेहमींच इतकें व्यापक असतें, कीं त्यांच्या वैयक्तिक भावनेंत कोणत्याही मनुष्याला आपल्या भावनेचें प्रतिबिंब दिसावें. इतर कवि लोकांचीं हृदये हलविण्याच्या धांदलींत स्वतःचें हृदय गमावून बसतात. पण यशवन्तांचें तसें नाहीं. स्वतःची आत्मपूरता अणुमात्रही न गमावतां ते लोकांचें हृदय हलवितात. किंबहुना, स्वतःचें हृदय उत्कटतेनें हलल्याविना ते सहसा कविता लिहीत नाहींत व कविता लिहितांना त्यांचें हृदय जितकें हललें असेल, तितक्याच उत्कटतेनें त्यांची कविताही इतरांचें हृदय हलविते. शेलेच्या शब्दांत सांगावयाचें तर असें म्हणतां येईल, कीं आपल्या हृदयांत उद्दीपित झालेल्या संवेदना ते दुसऱ्याच्या हृदयांत जागृत करितात. कोणीतरी आईला मारलेली हांक कानांवर पडून, या सदा स्वतःच्याच स्मृति-संवेदनांत चूर असलेल्या मातृहीन कवीला आपल्या आईची आठवण झाली आणि आपलें मधुर बाल्य त्याच्या डोळ्यांपुढें उभें राहिलें.

शाळेंतुनी घराला । येतां धरील पोटीं
काडून ठेविलेला । घालील घांस ओठीं
उष्टया तशा मुखाच्या । धांवल चुंबना ती
कोणी तुझ्याविना गे । का ह्या करील गोष्टी ?
तूझ्याविना न कोणी । लावील सांजवाती
सांगेल ना म्हणाया । आम्हां ' शुभं करोति '

हे उद्गार जरी सर्वथैव आत्मपर असले, तरी ते वाचल्यावर स्वतःच्या बाळपणाचें स्मरण होऊन, कोणाच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहणार नाहींत ?

यशवन्तांच्या आत्मपरतेइतकीच त्यांची आत्मौपम्यबुद्धिहि उत्कट आहे. सहृदयता आणि कल्पकता यांच्या संमीलनानें जी शक्ति निर्माण होते, तिला आत्मौपम्यबुद्धि म्हणतात. दुसऱ्याच्या भावनांशीं समरस व्हावयाचें, म्हणजे नुसत्या सहृदयतेनें किंवा नुसत्या कल्पकतेनें भागत नाहीं. मनुष्य जर केवळ नुसता सहृदयच असेल, तर दुसऱ्याच्या दुःखानें त्याचें मन जरी द्रवलें, तरी त्या दुःखाची त्याला यथार्थ कल्पना येणें अशक्य आहे. आणि, ती आली नाहीं,

तर तो त्याच्याशीं समरस तरी कसा होणार ? उलट, मनुष्य जर नुसता कल्पकच असेल, तर दुसऱ्याच्या दुःखाची यथार्थ कल्पना येऊनही त्याचें मन द्रवेलच, असें नाहीं. कल्पकतेला जर सहृदयतेचें अधिष्ठान नसेल, तर ती कल्पकता फक्त बुद्धीला भुलविते, हृदयाला हलवीत नाहीं. तसली कल्पकता म्हणजे काव्य नव्हे. ड्रायडन, पोप प्रभृति इंग्रजी कवींच्या काव्यांत फक्त कल्पकताच असल्यामुळे, साहित्यक किंवा सुभाषितकार (Wit) म्हणून जरी त्यांना चांगली कीर्ति मिळाली असली, तरी कवि या नात्यानें त्यांचा दर्जा कनिष्ठच समजला जातो. गोविंदाग्रजांच्या कवितेंतही कांहीं ठिकाणीं फक्त कल्पकता आहे, काव्य नाहीं. यशवन्त हे जितके कल्पक तितकेच सहृदय आहेत. 'यशोधनां' तील कवितांची विविधता ही जशी त्यांच्या कल्पकतेची तशीच सहृदयतेचीही साक्ष देते. 'प्रेमाची दौलत', 'मारुं नको ग', 'न्याहारीचें गाणें', 'मोहिता', 'प्रतीक्षा', 'वेध', 'दुःशीला', 'कलंकिता', इत्यादि हृदयंगम कवितांतून आणि इतरही अनेक नाट्यगीतांतून या दोन्ही गुणांचा रमणीय संगम झालेला दृष्टीस पडतो. त्यांच्या आत्मौपम्यबुद्धीचें क्षेत्र पुष्कळच व्यापक आहे. परंतु त्यांतही त्यांच्या स्वाभाविक विषादपरतेमुळे करुण विचारांचें आवाहन त्यांच्या मनाला साहजिकच अधिक उत्कटतेनें घडतें. चंद्राचें आकर्षण पृथ्वीच्या सर्वच शरीराला होतें, हें खरें. पण, त्या आकर्षणाचा अत्यंत उत्कट असा परिणाम तिच्या फक्त रसमय अंगावरच झालेला आपल्याला दिसतो कीं नाहीं ? या संग्रहांतील 'इंदुकला' हें नितांतसुंदर लघुकाव्य त्यांच्या आत्मौपम्यबुद्धीचें उत्कृष्ट निदर्शक आहे. 'इंदुकले'च्या प्रस्तावनेंत त्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, "या सोळा सरांच्या काव्यांतील कांहीं सरांत प्रेममूर्तिं मातेचे उद्गार आहेत, तर कांहींत कवीचे उद्गार आहेत." पण, या काव्यांत कवि मातृहृदयाशीं खरोखरी इतका समरस झालेला आहे कीं, त्यांतील वत्सलरसाच्या करुणरम्य उद्रेकांत विरधळून गेलेल्या वाचकाला, मातेचे उद्गार कुठें संपतात आणि कवीचे कुठें सुरू होतात, याचें भान रहात नाहीं. माता, मातृप्रेम आणि मातृपद यांच्याविषयीं त्यांनीं लिहिलेल्या सर्वच कविता विलक्षण हृदयस्पर्शी आहेत. त्यांच्या 'आई' या गीताइतकीच 'मातृपदाविण' या गीताची योग्यताही मराठी वाङ्मयांत अनन्य आहे. युवति-हृदयांतील प्रेमविषयक ठरीव भावनांचा कापूस त्याच त्या शब्दांनीं धुनकरणारे प्रणयपिंजारी आजपर्यंत अगणित होऊन गेले आणि पुढेंही होतील. पण, मातृ-

पद प्राप्त न झालेल्या युवतीच्या मनाची तळमळ समरसतेने व्यक्त करणारा यशवन्तांसारखा सहृदय कवि एखादाच.

मज विफल गमे ग जीवित माझें सखे !

सुख किती जरी उणिव ही परी मिळति न शिशुचे मुके

ही चिमणी चारा आणुन घाली पिला

ही पहा वानरी फिरते घेउन मुला

निज कटि—खांदीं ही लतिका मिरवी फुला

मज हिणविति त्यांचीं वत्सल हीं कौतुके !

तें अशुभ जसें ग देउळ शिखराविना

नच चंद्रावांचुन शोभा तारांगणा

मज निष्फळ तैसा गमतो हा स्त्रीपणा

मम तात घरीं या येउनि जाती भुके

मी शिवत बसूं ग कुंची झबलें कुणा ?

मी माझ्या मुखिंचा घास भरवूं ग कुणा ?

मुख बघुन कोणतें स्वर्गाहि मानूं उणा ?

हो स्वर्गसौख्यही मातृपदाविण फिकें !

इतक्या समर्पक शब्दांनीं ही भावना दुसऱ्या कोणत्याही मराठी कवीनें यापूर्वी व्यक्त केलेली नाही. नाही म्हणावयाला, लेंभे यांच्या 'दशरथ आणि कौसल्या' या कवितेंत मात्र ती वर्णन करण्याचा प्रयत्न केलेला आढळतो. परंतु, ही त्यांची कविता म्हणजे 'कादंबरी' तील विलासवतीच्या सात्वनाचा केवळ अनुवाद होय. निव्वळ मराठी रचनेपलीकडे त्यांत लेंभे यांचें स्वतःचें असें कांहींच नाही.

'यशोधना'चें गुणगौरव श्री. रामचंद्र महादेव मराठे यांनीं आणि दोषदर्शन कु. बाळुबाई खरे यांनीं कुशलतेनें केलेलें असल्यामुळें, इतर टीकाकारांचें काम पुष्कळच सुकर झालें आहे. या काव्यसंग्रहांतील ठळक किंबहुना एकच एक मुख्य दोष हा कीं, त्यांत विषण्ण विचार आणि त्यांच्याबरोबर सहजच येणाऱ्या कांहीं उपमा-कल्पनांची पुनरुक्ति झालेली आढळते. कु. बाळुबाई खरे यांना तर, भाव एक पण नांव मात्र निराळें, असा प्रकार कांहीं ठिकाणीं दिसला.

वा. वि. ८

परंतु तें फारसें खरें नाहीं. उलट, श्री. मराठे यांनीं म्हटल्याप्रमाणें, यशवन्त हे आपलीं दुःखें जाणून घेण्यांतच केवळ नव्हे, तर वर्णन करण्यांतही अतिशय कुशल आहेत. उदाहरणार्थ 'कोंडमारा,' 'मृत्यूस' आणि 'तळमळ' या कविता घ्या. या तिन्हीही कविता जरी विषादानें प्रेरित आणि परिपूर्ण असल्या, तरी श्री. मराठे यांनीं दाखविल्याप्रमाणें, त्यांतील कल्पनेचे उन्मेष मात्र नव-नवीन आहेत. भाव एकच एक खरा; पण त्याचा प्रत्येक कवितेंतील आविष्कार कित्ती भिन्न आणि रमणीय ! दिव्याचा प्रकाश जरी एकसारखा एकच असला, तरी निरनिराळ्या रंगांच्या भिंगांतून पडल्यामुळे, त्याला प्रेक्षणीय वैचित्र्य येतें. किंवा, रागाचा एकच एक सूर वेगवेगळ्या वाद्यांतून वाजविला गेला असतां, प्रत्येक वेळीं निरनिराळ्याच माधुर्याचा थोडा तरी आभास मनाला होतो. त्या-प्रमाणें निराळ्या सरस कल्पनांच्या साहचर्यानें प्रकट झालेला या तीन कवितांतील विषादही प्रत्येक कवितेंत अनन्यसुंदर वाटतो. या काव्यसंग्रहांत कांहीं ठिकाणीं पुनरुक्ति झालेली आहे, हें कांहीं खोटें नव्हे. नभांतील ज्योतींची गत-स्मृतींना 'संक्रमणां'त दिलेली उपमा 'नौकाविहार'त पुनरुक्त झाली आहे. आणि, 'गाउं त्यांना आरती' या गीतांतील 'राष्ट्रचक्रोद्धारणीं कर्णापरी ज्यांना मृती' ही कल्पना पुन्हा 'गाउं कशाचें गान' या गीतांतील 'मनोरथाचीं चाकें चारी' या ओळींत प्रतिध्वनित झाली आहे. परंतु अशीं स्थळें हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकीच फार तर सांपडतील. 'यशोधनां'त दृष्टीला पडणारे यशवन्तांचें कल्पनावैभव इतकें उज्वल आहे कीं, ही पुनरुक्ति कल्पनादारिद्र्याची द्योतक आहे, असें म्हणावयाला कोणीही धजणार नाहीं. इतर कवि त्याच विषयावर पुन्हा लिहिण्याचा प्रसंग आला, म्हणजे नेमके तेच शब्द आणि त्याच उपमा वापरतात. नटांचा कमी भरणा असलेल्या नाटकमंडळीच्या नाटकांत तींच तीं पात्रें जशीं फक्त वेष बदलून पुनःपुन्हा रंगभूमीवर येतात, तशा त्यांच्या काव्यांतूनही त्याच त्या कल्पना फक्त 'पदें फिरवून' प्रकट झालेल्या आढळतात. विशेषतः, प्रणयविषयक कविता म्हटली कीं, आपल्या प्रियकरिणीभोंवतीं पिंगा घालणाऱ्या पारव्याच्या कृजिताप्रमाणें ती त्याच त्या कल्पनांनीं भरलेली असावयाची. पण यशवन्तांचें तसें नाहीं. 'गिरिविहार,' 'गाउं त्यांना आरती,' 'स्वप्न-सौदामिनी,' 'चमेलीचे झेले,' 'शीलवती सुंदरीस,' 'प्रतीक्षा,' 'दुःशीला,' 'नौकाविहार,' 'जलक्रीडा,' 'संगीत-संजीवनी'

इत्यादि त्यांच्या कवितांतून आणि 'इंदुकला' या लघुकाव्यांतून त्यांची नव-
नवोन्मेषशालिनी प्रतिभा उत्तम प्रत्ययाला येते. त्यांच्या सुनीतांइतकीं कल्पकता-
पूर्ण उत्कृष्ट सुनीतें तर दुसऱ्या ऋणत्याही अलीकडील कवीनें लिहिलेलीं नाहीत.
'यशोधना'त जें बुद्धिवैभव आढळतें तें विद्वत्तेचें नव्हे, तर केवळ कल्पकतेचें.
मराठे यांनीं म्हटल्याप्रमाणें, त्यांच्या कल्पनाशक्तीच्या बहुवसपणाला निदान
समकालीन कवींत तरी खचित जोड आढळणार नाहीं. इतरांच्या कवितेला दिवसानु-
दिवस घोटूनही जें सौंदर्य येत नाहीं, तें त्यांच्या कवितेला जन्मतःच प्राप्त होतें.
परंतु, त्यांची भाषा रसानुकूल आणि सामान्यतः श्रुतिसुभग असली, तरी ती
असावी तितकी घांसली-घोटलेली नसते; व छंदोभंग, यतिभंग, न्हस्वदीर्घांची
ओढाताण, पदपूरणार्थ सर्वनामांचा उपयोग, कल्पनांची उलटापालट इत्यादि
दोषही या काव्यसंग्रहांत मधून मधून आढळतात. 'ज्यांनीं झुंज तहाहयात
अपुल्या' या चरणांतील 'तहाहयात' या शब्दाऐवजीं त्यांनीं मनावर घेतलें
असतें, तर 'आमरण' हा शब्द काय त्यांना योजितां आला नसता ? किंवा,
'मृत्युच्या दंष्ट्रा परी भ्यालों न तेथें मोजितां' या ओळीमागोमाग 'तीक्ष्ण साऱ्या
तन्नखात्रीं हांसुनीयां नाचतां' ही ओळ आल्यामुळें, दंष्ट्रा आणि नखात्रें यांच्यांत
उद्भवलेली विसंगति काय त्यांना सुधारतां आली नसती ? अगर, 'रचा हो धूर्त
दुष्टांनो, कसाही व्यूह जंजाल । तया उलंघुनी जाया अम्हांला पंख पाहाल' या
ओळींत पडलेला 'व्यूह' आणि 'पंख' यांचा चुकीचा मेळ काय त्यांना टाळतां
आला नसता ? पण, आपल्या मनाला सतावणाऱ्या क्षुब्ध विकारांचा मनावरील
भार हलका करण्यासाठीं आविष्ट स्थितींत लिहिलेल्या कवितांत असे दोष असले,
तर त्यांत काय आश्चर्य ?—आश्चर्य हें, कीं ते इतके थोडे आहेत.

'यशोधना'च्या आरंभीं यशवन्तांनीं टीकाकारांना उद्देशून असे उद्गार
काढले आहेत, कीं,—

नको करूं संकोच

पांखरा ! नको करूं संकोच

पिकलें फळ हें तुझियासाठीं

खुपस आपुली चोंच.

मज संवेदन असे नसे कीं

हवा तुला कां पोंच ?

कोणत्याही कवीची झाली तरी टीकाकारांविषयीं अशीच वृत्ति असली पाहिजे. सुवर्ण जोंपर्यंत भूगर्भांत लुप्त असतें, तोंपर्यंत त्याच्या शुद्धाशुद्धतेचा प्रश्नच मुळीं उद्भवत नाही. पण भूगर्भांतून एकदां बाहेर पडल्यावर अग्निदिव्य हें त्याच्या कपाळीं ठेवलेलेंच. किंवाहुना त्या दिव्यांतून पार पडल्यावरच त्याचें सुवर्णत्व सिद्ध होतें. कवीची भावना ही जोंपर्यंत त्याच्या हृदयांत अंतर्हित असते, तोंपर्यंत तिच्या बरेवाईटपणाचा विचार जगाला करण्याचें कारणच नाही. परंतु, तिथून ती काव्यरूपानें आविर्भूत होतांच, सर्व जग तिच्या प्रभावाचा विषय होऊन बसत असल्यामुळे, त्यालाही तिच्या इष्टानिष्टतेचा विचार करावा लागतो. ही गोष्ट लक्षांत घेऊन कवींनीं या अग्निदिव्याला आनंदानें तोंड दिलें पाहिजे. पण टीकाकारांपुढें आपल्या संवेदनाविषयीं वेपवाईं व्यक्त करणारा हा हळवा कवि परमेश्वराला आपल्या विमानना-व्यथित मनाच्या वेदना निवेदन करितांना म्हणतो—

मम सुमन कुणा हें वाहूं कमलावरा ?
 जरि कुणी शिरीं धरिल या तरी प्रफुल्लता ये भरा
 या रंगच कोणी म्हणती नच चांगला
 कीं डौलच कोणी म्हणती न दिसे भला
 कीं गंधच कोणी म्हणती न रुचे मला
 ह्या अवगणनेनें पडति घरे अंतरा !
 करि निंदा कोणी शुद्ध न याची कुळी
 क्षणभंगुर गणुनी घेच कुणी ना मुळीं
 उपयुक्तपणा तर याचा कोणी तुळीं
 करि निकष जगाचा भाविकतेचा चुरा !

परंतु, जगाविषयीं यशवन्तांना इतकें निराश होण्याचें कारण नाही. मोठमोठ्या पंडितांचे ग्रंथसंभार जिथ काळाच्या प्रवाहांत वाहून गेले, तिथें तुकोवाची साधी-भोळी भावनोत्कट अभंगवाणी मात्र तरली, हें त्यांनीं विसरूं नये. जगदीशाप्रमाणें जग हेंसुद्धां खरोखरी भावाचें भुकेलें असतें. वेगडी प्रतिष्ठेच्या व्यामोहांत गुरफटलेल्या वनावट जीवनाचा जगाला आज इतका वीट आलेला आहे, कीं प्रामाणिक अंतःकरणांतून बाहेर पडलेले भावोद्गार ऐकावयाला तें सतृष्ण

मनानें कानः देईल आणि यशवन्तांनीं तर ही भावजलाची केवळ पाणपोईच घातली आहे !-

येई भाई येथ प्राही घातली ही पाणपोई
 धर्म-जाती कोणती ती भेद ऐसा येथ नाही
 संसृतीचा हा उन्हाळा, तलखली होई जिवाची
 स्वेदविंदू अश्रुधारा याविना पाणीच नाही
 वायुवीची भोंवताली आंदोलनी त्या वंचिताती
 झोंबती अंगीं झळा अन् मूर्च्छना ये ठायीं ठायीं
 साउली नाही कुठेही, तापतो मार्तंड डोई
 श्रांत पांथा ! बांधली ही तूझियासाठीं सराई
 आद्य जे कोणी कवी तत्स्फूर्तिच्या ज्या सिंधु गंगा
 आणिल्या वाहून खांदीं कावडी त्यांतील काहीं
 पांथसेवासाधनीं हें व्हावयातें गार पाणी
 मृत्तिकेचे मात्र माझे कुंभ, ही माझी नवाई

या पाणपोईतील भावजल इतकें मधुर आहे, कीं जगांतील सर्व पांथांचा अग्रणी जो काळ त्याचेही पाय तिच्यापाशीं घुटमळून, त्या अनादि श्रांत पांथाकडूनही यशवन्तांना खचित दुवा मिळेल. आपल्या कवितेला त्यांनीं 'मृत्तिकेचे कुंभ' म्हणावे, हें स्वाभाविकच आहे. पण, या कुंभांत पांथसेवासाधनार्थ त्यांनीं भरून ठेवलेली गीतसुधा मात्र सर्वस्वी त्यांची स्वतःचीच आहे. आद्य कवींच्या स्फूर्तींचें गंगोदक आपण त्यांत भरून ठेविलें आहे, हे त्यांचे उद्गार निव्वळ विनयाचे निदर्शक आहेत. त्यांच्या कवितेंत परस्फूर्त असें प्रायः कांहींच नाहीं ; जें कांहीं आहे, तें सर्व स्वयंस्फूर्तच आहे. इतकीं विविध आणि इतकीं उत्कृष्ट भावगीतें नवीन पिढीतील दुसऱ्या कोणत्याही कवीनें लिहिलेलीं नाहीत. सत्तामदानें झिंगलेले लब्धप्रतिष्ठित प्राध्यापक या दऱ्याखोऱ्यांतील कवीविषयीं कांहींही म्हणोत ; पण, विस्मृतीच्या गतेंत खोल गाडले गेलेले त्यांच्या जात-मृत काव्यांचे मुडदे शब्द-सृष्टीतील जन्ममृत्यूची नोंद ठेवणारे इतिहासकार जेव्हां उकरण्याच्या उद्योगांत असतील, त्या वेळीं मराठी वाङ्मयाच्या क्षितिजावर यशवन्तांचें यशःशरीर

मात्र प्रभातदूताप्रमाणें आपल्या उज्ज्वल तेजानें तळपत असलेलें जगाच्या दृष्टीस पडेल.

‘यशोधना’चें समालोचन संपलें. शेवटीं मला यशवन्तरावांना इतकीच विनंति करावयाची, कीं कविविषयीं न्यायबुद्धीनें लिहितांना, मित्राला जर कदाचित् कुठें अन्याय झाला असेल, तर त्याबद्दल त्यांनीं मला बंधुभावपूर्वक क्षमा करावी.

— अरुण, सप्टेंबर १९२९

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम २५५.७७ वि: ...

डॉ. केतकर यांच्या कादंबऱ्या

ज्ञानकोशकार डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांच्या कादंबऱ्यांना मराठी वाङ्मयांत स्वतंत्र स्थान दिले पाहिजे. महाराष्ट्रातील इतर कोणत्याही कादंबरीकाराच्या ललित कृतींहून त्यांच्या कादंबऱ्यांचे स्वरूप अगदी भिन्न आहे. इतकेच नव्हे, तर 'कादंबरी' या शब्दाने ज्या विशिष्ट रचनाप्रकाराचा बोध मनाला होतो, त्याच्या सांच्यांतही त्यांच्या कादंबऱ्या बसण्यासारख्या नाहीत. खुद्द डॉ. केतकर यांनाही या गोष्टीची जाणीव होती. किंबहुना तो एक त्यांच्या अभिमानाचा विषय होऊन बसला होता. 'परागंदा' या कादंबरीच्या उपसंहारांत हा त्यांचा अभिमान उत्कटतेने व्यक्त झालेला असून, त्यांच्या खासगी संभाषणांतून तर त्यांचा दर्प ओतप्रोत दरवळत असे. त्यांच्या 'आशावादी' या कादंबरीवर 'महाराष्ट्र'त आलेल्या विस्तृत परीक्षणाला त्यांनी जें उत्तर 'महाराष्ट्र'तूनच दिले होते, त्यांत आपल्या एकंदर लेखनपद्धतीची त्यांनी तरफदारी केली होती. 'ब्राह्मणकन्ये'वरील अभिप्राय 'महाराष्ट्र'त प्रसिद्ध झाल्याबरोबर त्यांनी जें आभाराचें कार्ड घातलें, त्यांत येवढें एकच वाक्य लिहिलें होतें, कीं "त्यांतील कांहीं मुद्दे चित्त आहेंत." तेव्हां मला वाटलें, कीं बहुधा पुढच्या डाकेने त्या टीकेला उत्तर येणार. पण तसें घडलें नाहीं. त्यानंतर १९३५ सालच्या सप्टेंबर-मध्ये आपल्या नागपुरांतील मुक्कामांत ते माझ्या घरीं आले असतां, मी त्या कार्डाची आठवण देऊन त्यांना असें विचारलें, कीं "आपण 'ब्राह्मणकन्ये'वरील टीकेला उत्तर कां दिलें नाहीं?" त्यावर ते म्हणाले, "देणार होतों,—पण कामाच्या गदींमुळे लांबणीवर पडत जाऊन अखेर तसेंच राहिलें. तुम्ही माझ्या कादंबऱ्यांत बांधेसूदपणा नसल्याबद्दल आक्षेप घेतला आहे. पण तोच आक्षेप आतां तुमच्या 'मुक्तात्म्या' वरहि लोक घेत आहेत. अलिकडे तुम्हीसुद्धां या वावटळींत सांपडून शूद्रसत्तेचे (डॉक्टरांनीं साम्यवाद्याला ठेवलेलें नांव!) पुरस्कर्ते बनलेले दिसतां!" नंतर थोड्या वेळानें ते आणखी म्हणाले, "जुन्या टीकाकारांना माझ्या कादंबऱ्या आवडणें व कळणेंहि शक्य नाहीं. कारण ते इंग्रजी कादंबऱ्या नमुनेदार मानून त्यांच्या कसोटीवर माझ्या कादंबऱ्या तपासणार! नव्या होतकरू मंडळींपैकीं तुम्ही त्यांचा काळजीपूर्वक अभ्यास करून त्यांचीं परीक्षणें लिहिलींत. पण माझ्या कादंबऱ्यांच्या रचनेचा

प्रकार अगदीं स्वतंत्र आहे, हे तुमच्यासुद्धां लक्षांत आले नाहीं. तुमच्यांतील स्वतः कादंबऱ्या लिहिणारे कांहीं लोक मला कादंबरीकार म्हणावयाला देखील तयार नाहीत. पण मी तुम्हां सर्वांपेक्षां चांगला कादंबरीकार आहे !”

डॉ. केतकर यांनीं स्वतःच्या कादंबऱ्यांसंबंधीं काढलेली ही दपोंक्ति मला त्या वेळीं पटली नाही व आजहि पटत नाही. त्यांच्या कादंबऱ्यांतील निरीक्षणाची सूक्ष्मता आणि विश्लेषणाचें मूलगामित्व लक्षांत घेऊनहि त्यांची उच्च दर्जाच्या कादंबरीकारांत गणना करणें अप्रशस्त वाटतें. उत्कृष्ट कादंबऱ्यांतून वास्तव आणि काल्पनिक यांचा जो सुंदर मेळ पडणें अवश्य असतें, त्याचा आढळ त्यांच्या कादंबऱ्यांतून होत नाही. कादंबरींतील वस्तुचित्र म्हणजे चंद्रप्रकाशांत कठोरता लोपून जाऊन चारुतर दिसणारें संगमरवरी शिल्प होय. कादंबरीकार हा कितीहि वास्तववादी असला, तरी तो जर कलाकुशल असेल, तर त्याच्या वस्तुवर्णनांत रसोत्कर्षाचा असा एक क्षण येतो, कीं ज्या वेळीं वास्तवतेच्या रखरखीत सहारा वाळवंटांत अद्भुताच्या अकलेचे रमणीय आलोक आविर्भूत होतात. ललित वाङ्मयांतील अद्भुतता ही दोन प्रकारची असते. वास्तवाच्या अभावानें जशी त्यांत अद्भुतता उत्पन्न होते, तशीच त्याच्या अतिरेकानेहि ती उत्पन्न होत असते. अर्थात् ही दुसऱ्या प्रकारची म्हणजे; वास्तवजन्य अद्भुतता श्रेष्ठ असून, तिच्यामुळेच ललित कृतीला नवनवोन्मेषशाली सौंदर्य प्राप्त होतें. व्हिक्टर ह्यूगोचा नत्रदामचा कुवड्या किंवा टॉमस हार्डीचा कॅस्टरब्रिजचा नगराध्यक्ष हे वास्तवाच्या कभिन्न पाषाणपीठावर उभे केलेले अद्भुततेचे अजस्र पुतळेच होत. प्रणयविवशतेमुळे गतप्राण झालेल्या पुंडरीकाच्या शोकानें संतप्त होऊन संन्यास घेणारी ‘कादंबरी’तील महाश्वेता हे अवास्तवजन्य अद्भुततेचे उदाहरण म्हणून सांगतां येईल; तर राष्ट्रसेवेसाठीं संन्यास घेणाऱ्या भावानंदावरील प्रेमासुळे अविवाहित रहाणारी ‘मी’ मधील सुंदरी हे वास्तवजन्य अद्भुततेचे उदाहरण म्हणून दाखवितां येईल. वास्तवाला अद्भुताची कलाटणी देणारी ही कल्पकतेची किमया डॉ. केतकर यांच्याजवळ नव्हती. त्यांच्या प्रतिभेचा स्वभावधर्म विश्लेषण हा होता; संश्लेषण नव्हे. एकादा शास्त्रज्ञ ज्याप्रमाणें प्राणी किंवा वनस्पति यांचें अत्यंत वारकाईनें पृथक्करण करून त्यावरून निघणारीं अनुमानें त्यांच्या पृथक्कृत अवयवांसह मेजावर

प्रदर्शनार्थ मांडून ठेवतो, तशी त्यांची कादंबरी लिहिण्याची पद्धत होती. संश्लेषण (Synthesis) हा सर्व ललित कलांचा आत्मा आहे. कलावंत हा आपल्या अवलोकनांत किंवा अनुभवांत आलेल्या विविध साहित्याचें विश्लेषण करतो व त्या विश्लिष्ट साहित्याची नवी मूस ओतून अभिनवरम्य अशी सुश्लिष्ट ललित कृति त्यांतून निर्माण करितो. डॉ. केतकर यांच्या ठिकाणी या संश्लेषणचातुर्याचा अभाव असल्यामुळेच त्यांच्या ललित म्हणून निर्मिलेल्या कृति इतक्या लालित्यहीन उतरल्या आहेत.

डॉ. केतकर यांच्या कादंबऱ्या कलेच्या दृष्टीने हिणकस आहेत असें विधान करितांना माझ्या डोळ्यांपुढें (१) सुसंबद्ध कथानकाचा अभाव, (२) अचतुर निवेदनपद्धति (३) औचित्यभंग आणि (४) भाषेचा ओबडधोबडपणा हे चार दोष प्रामुख्याने आहेत. यांपैकीं एकेक दोष जरी घेतला, तरी तोसुद्धां इतका रसापकर्षक आहे, कीं “ किमु यत्र चतुष्टयम् ” असा प्रश्न जर एखाद्यानें डॉक्टरसाहेबांच्या कादंबऱ्यांविषयीं विचारला, तर तें खचित गैर होणार नाही. सुसंबद्ध कथानकाच्या अभावाविषयीं त्यांनीं एकदां असें तरफदारीचें विधान केलें होतें, कीं “ माझ्या कादंबऱ्यांची पार्श्वभूमि अत्यंत व्यापक असल्यामुळे सामाजिक प्रश्नांच्या चर्चेच्या पूर्ततेसाठीं तीं अनेक पात्रे आणि संवाद मला घालवे लागतात व त्यामुळे कथानकांत एकसूत्रीपणा रहात नाही. ” पण हें समर्थन पटणें कठीण आहे. टॉलस्टॉयची ‘ वॉर अँड पीस,’ गॅल्सवर्दीची ‘ फॉरसाईट सागा ’ व रोमेन रोळंडची ‘ दी सोल एनचॅटेड ’ या तीन प्रचंड युरोपियन कादंबऱ्या जर घेतल्या, तर असें दिसून येतें, कीं त्यांची पार्श्वभूमि अत्यंत विशाल असून त्यांत दोन पिढ्यांचा इतिहास व शेंकडों पात्रे आलेलीं आहेत. पण त्या कादंबऱ्यांच्या या अवाढव्य विस्तारांत मध्यवर्ती कथेचा धागा कुठेहि सुटत किंवा तुटत नाही; व त्यांतील इतर पात्रांच्या हालचाली या मुख्य पात्रांच्या जीवनविकासाला पूरक झालेल्या आढळतात. शिवाय, त्या कादंबऱ्यांतून जो कांहीं तत्त्वबोध केलेला आहे, तो तत्त्विक चर्चेनें भरलेले पाल्हाळिक संवाद न घालतां, कथानकांतून आपोआप सूचित केल्याचें दृष्टीस पडतें. डॉ. केतकर यांच्या कादंबऱ्यांचा प्रकार याच्या अगदीं उलट आहे. त्यांतील बहुतेक संवाद कथानकाला मागाहून चिकटविल्यासारखे

वाटतात व त्या संवादांची प्रकरणामागून प्रकरणे एकदां सुरू झालीं म्हणजे कथानकाचा ओघ खंडित होतो. कथानकाला विशोभित अशा मार्मिक संवादांचा हा त्यांतील अतिरेक पाहिल्यावर असें म्हणण्याचा मोह पडतो, कीं डॉ. केतकर यांना तात्त्विक चर्चेचा जर एवढा हव्यास होता, तर त्यांनीं आपलें सामाजिक तत्त्वज्ञान विशद करण्यासाठीं 'मॉस्को डायलॉगज' सारखीं निव्वळ संवादांची पुस्तके कां लिहिलीं नाहींत? या संवादातिरेकाच्या जोडीला त्यांची अचतुर निवेदनपद्धति बसविली, म्हणजे त्यांच्या कादंबऱ्यांतील सुसंबद्ध कथानकाच्या अभावाची कारणमीमांसा पूर्ण होते. त्यांची अशी ठरीव पद्धत आहे, कीं एखाद्या पात्राची वाचकांना एकदां कांहीं निमित्तानें ओळख करून दिल्यानंतर मागाहून त्याचें पिढीजात पूर्ववृत्त चघळपणानें प्रकरणामागून प्रकरणें सांगत बसावयाचें. 'आशावादी'तील मिसस हंटर किंवा बॅ. विश्वामित्र यांच्या पूर्वेतिहासाचीं प्रकरणें हीं या अचतुर निवेदनपद्धतीचा एक मासला म्हणून दाखवितां येतील. हीं पूर्ववृत्ते पुष्कळदां अतिशय मनोरंजक आणि समाजजीवनावर विदारक प्रकाश पाडणारीं असतात, हें खरें. पण, त्यांचा पाल्हाळ हा कथानकाच्या प्रगतीला आणि रसोत्कर्षाला बाधक होतो, हें विसरून चालणार ताहीं.

डॉ. केतकर यांच्या कादंबऱ्यांतील औचित्यभंगाचें स्वरूप दुहेरी आहे. त्याचा एक प्रकार असा, कीं आपल्याला अप्रिय असलेल्या व्यक्ति आणि संस्था यांची पात्रमुखानें परस्पर यथेच्छ नालस्ती करावयाची. 'हव्या आपटे' 'महाद्या रानडे' आणि 'राम्या भांडारकर' यांचे जे उल्लेख त्यांच्या कादंबऱ्यांतून आलेले आहेत, ते औचित्यभंगाच्या या प्रकारांत मोडतील. कै. ह. ना. आपटे यांच्या कादंबऱ्या, न्यायमूर्ती रानडे यांचें समाजकारण व सर रामकृष्ण भांडारकर यांचें संशोधन आणि समाजशास्त्र यांच्याविषयीं डॉ. केतकर यांना यत्किंचितहि आदर नव्हता. 'आशावादी' वगैरे कादंबऱ्यांत कै. आपटे यांच्या कादंबऱ्यांना 'सदाशिवपेठी' हें विशेषण बहाल करून केलेली त्यांची कुचाळी व 'ब्राह्मण-कन्ये'त केलेला रानडे-भांडारकरांचा बीभत्स उद्धार हा या आदरभावाचा निदर्शक आहे. हा त्यांचा अनादर योग्य असो वा नसो. पण त्याचें प्रदर्शन करण्यासाठीं आपल्या कादंबऱ्यांतून ज्या पद्धतीचा अवलंब डॉ. केतकर यांनीं केला आहे, ती पद्धत मात्र अत्यंत अयोग्य किंबहुना गहर्णीय आहे, याबद्दल

शंका वाटत नाही. एखाद्या थोर लोकोपयोगी व्यक्तिविषयी तिच्या समकालीन प्रतिस्पर्धींनी आपल्या खासगी अड्ड्यांतून केलेली ग्राम्य चर्चा आणि वापरलेले अपशब्द ललित वाङ्मयांत बुद्धिपुरःसर वापरून त्या अपशब्दांना एका परीने चिरस्थायित्व देणे, हे केवळ सदभिरूचीच्या अभावाचेच नव्हे, तर खरोखरी दौर्जन्याचेच लक्षण आहे. हे दौर्जन्य डॉ. केतकर यांनी इतक्या सहेतुकतेने प्रदर्शित केले आहे, कीं विक्षिप्तपणाची सबब सांगूनसुद्धा ते क्षम्य ठरवितां येणार नाही. कै. ह. ना. आपटे यांच्या कादंबऱ्यांतून पुण्यांतून पांढरपेशा बर्गांचे जीवन चित्रित केलेले आहे एवढ्याच एका कारणामुळे जर त्यांना 'सदाशिवपेठी' म्हणून निंदावयाचे असेल, तर डॉ. केतकर यांच्या कादंबऱ्यांतून अस्पृश्योन्नतीच्या विराट् प्रश्नाचा नुसता निंदेशहि आलेला नसल्यामुळे, त्यांना पेशवाईचे पुरस्कर्ते ठरवून जर उद्यां एकाद्या टीकाकाराने निंदिले, तर ते कितपत रास्त होईल? न्या. रानडे हे सामाजिक चळवळीप्रमाणे राजकीय आणि औद्योगिकहि चळवळीचे प्रवर्तक असतांना, "हा महाद्या विधवांचे पुनर्विवाह करित बसला आहे," हे वैजनाथशास्त्र्यांच्या तोंडीं घातलेले वाक्य धादांत खोटे व म्हणून अन्यायकारक नाही काय? औचित्यभंगाचा दुसरा याहूनहि गर्ह्य प्रकार लोकोपकारी व्यक्तींच्या चारित्र्यविडंबनाचा. 'परागंदा' कादंबरीतील 'लाला गजपतराय' हे पात्र डॉ. केतकर यांच्या या नितांत दुष्ट विडंबनपद्धतीचे एक उदाहरण म्हणून दाखवितां येईल. लाला लजपतराय हे कोणत्या कारणांमुळे व कोणत्या परिस्थितींत परागंदा झाले याची ज्याला जाणीव आहे, अशा कोणत्याहि न्यायप्रिय माणसाचे रक्त 'परागंदां'तील त्यांचे विडंबन पाहून तापल्याशिवाय रहाणार नाही. मी या बाबतींत डॉ. केतकर यांना जेव्हां समक्ष छेडून दोष दिला, तेव्हां ते मला म्हणाले, "अहो, त्याला तुम्ही लाला लजपतराय समजतां हीच मुळीं तुमची चूक आहे!" त्यावर मी त्यांना म्हटले, "तुमच्या मनांत जर लजपतरायांची नालस्ती करावयाची नव्हती, तर मग त्यांचाच हटकून बोध होईल असे 'लाला गजपतराय' हे नांव तुम्ही त्या पात्राला कां दिलेंत?" तेव्हां त्यांनीं मला हसत हसत असे उत्तर दिले, कीं "ते नांव दिल्यामुळे त्या पात्राला महत्त्व येते, वाचकांचे चित्त त्याच्याकडे एकदम वेधले जाते व कादंबरीला खमंगपणा येतो म्हणून!" या वेजबाबदार उत्तरांत प्रकट झालेली मनोवृत्ति एकंदरीत हीन होती, असे म्हणावयाला मला भीति वाटत नाही.

डॉ. केतकर यांच्या कादंबऱ्या जर इतक्या दोषसंकुल आहेत, तर त्यांना मराठी वाङ्मयांत स्वतंत्र स्थान कां द्यावयाचें, अशी शंका आतां सहजच उद्भवते. तिचें उत्तर असें, कीं त्या कादंबऱ्यांतील दोष जसे मोठे तशीच त्यांची उपयुक्तताही मोठी आहे. शास्त्रज्ञांचा असा एक नियम आहे, कीं जेव्हां एकादी अदृष्टपूर्व वनस्पति किंवा प्राणी त्यांना उपलब्ध होतो, तेव्हां त्याच्या नांवानें ते नवें सदर उघडून त्याच्या स्वरूपाची चिकित्सा करितात. याच दृष्टीनें डॉक्टर-साहेबांच्या कादंबऱ्यांना मराठींत स्वतंत्र स्थान दिलें पाहिजे, असें मी म्हणतो. त्यांच्या कादंबऱ्यांचें अपूर्वत्व दोन प्रकारचें आहे: एक तर मराठींतील अन्य कोणत्याहि कादंबरीकारापेक्षां त्यांच्या कादंबऱ्यांची पार्श्वभूमि अधिक व्यापक आहे व दुसरें असें, कीं समाजांतील व्यक्ति, संस्था, घटना आणि आचार यांचें त्यांच्याइतकें मूलगामी आणि विदारक विश्लेषण दुसऱ्या कोणत्याहि ललित लेखकानें केलेलें नाहीं. 'परागंदा' आणि 'गांवसासू' या त्यांच्या कादंबऱ्यांतून परदेशांतील हिंदी लोकांच्या रहाणीचें वर्णन आलेलें असून, 'गोंडवनांतील प्रियंवदा,' 'आशावादी', 'ब्राह्मणकन्या' आणि 'विचक्षण' या कादंबऱ्यांतून महाराष्ट्रांतील पुढारलेल्या वर्गांच्या जीवनाची छाननी केलेली आहे. या साऱ्या कादंबऱ्या वाचल्यावर एक गोष्ट मनावर तीव्रतेनें विंवल्याशिवाय रहात नाहीं. ती ही, कीं महाराष्ट्रांतील आणि हिंदुस्थानांतील प्रायः सऱ्याच पुढऱ्यांकडे आणि ग्रंथकारांकडे तुच्छतेनें पहाणाऱ्या डॉक्टर-महाशयांच्या मनावर कै. इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या व्यक्तित्वाची आणि विचारांची छाप जबरदस्त पडली होती. राजवाडे यांच्या बहुतेक कल्पना त्यांनीं आत्मसात केलेल्या असून, त्या 'ब्राह्मणकन्ये'तील 'वैजनाथस्मृतींत' विकसित स्वरूपांत ग्रथित केलेल्या आढळतात. वैजनाथशास्त्र्यांचें पात्र राजवाडे यांच्या व्यक्तित्वाचा नमुना पुढें ठेवून निर्मिलें असून, त्याच्या तोंडीं घातलेलीं सामाजिक तत्त्वां हीं अंशतः राजवाडे यांचीं व अंशतः स्वतः केतकर यांचीं आहेत. राजवाडे यांचें सामाजिक तत्त्वज्ञान त्यांच्या संशोधनावर अधिष्ठित झालेलें होतें व रानडेप्रभृति जुन्या सुधारकवर्गाचा तिटकारा हा त्याचा एक प्रधान भाग होता. हा तिटकारा अगदींच अनाठायीं होता, असें म्हणतां येणार नाहीं. ब्रिटिश राज्याला ईश्वरी वरदान मानण्याची या सुधारकवर्गाची कल्पना, ब्रिटिश संस्कृतीच्या श्रेष्ठत्वावरील त्यांचा दृढ विश्वास व त्यांचें क्रियाशून्य आणि स्वार्थदूषित पांडित्य या

गोष्टी सर्वथैव तिरस्करणीय अशाच होत्या व त्यांच्याविषयींचा तिरस्कार डॉ. केतकर यांनी अगदी बीभत्स रीतीने 'ब्राह्मणकन्ये'त प्रदर्शित केला आहे. राजवाडे यांची बीजशुद्धीची अपरंपार चाड, चित्पावनांना 'क्षितिपावन' ठरविण्याची प्रवृत्ति, ब्रह्मपदपादशाहीचा जाज्वल्य अभिमान, जुन्या हिंदु समाजरचनेच्या निर्दोषित्वावरील श्रद्धा इत्यादि कल्पना केतकरांच्या कादंबऱ्यांतून अंशतः पुरस्कृत झालेल्या आढळतात. केतकरांना बीजशुद्धीची चाड राजवाडे यांच्या-इतकी नव्हती, हे त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय विवाहावरून सिद्धच आहे व राजवाडे यांच्या ब्राह्मण्याविषयींच्या कल्पना त्यांनी इतक्या ताणल्या आहेत, की त्यामुळे ब्राह्मण्याची जातिबद्धता नष्ट होऊन त्याला गुणधर्मनिष्ठ स्वरूप आलेले दिसते. राजवाडे यांच्या जातिभेदाविषयींच्या अभिमानाचा सुंभहि केतकरांच्या अमेरिकेतील अनुभवांच्या फोफाऱ्यांत जळून जाऊन त्याचा पीळ तेवढा चातुर्वर्ण्याच्या अभिनिवेशाच्या रूपाने शिळक होता. पण, युरोप-अमेरिकेत केलेल्या अध्ययनामुळे डॉ. केतकर यांची दृष्टि जरी व्यापक झालेली होती, तरी कुलाभिमान आणि जात्यभिमान यांच्या बाबतीत ते राजवाडे यांना हार जाणारे नव्हते, ही गोष्ट चित्पावनांच्या श्रेष्ठतेविषयी त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांत जागोजाग काढलेल्या उद्गारांवरून प्रत्येकाला येते व 'विद्यासेवका' च्या अगदी अलिकडील अंकांत पेशव्यांचे आणि आपले कुळ एकच होते, हे त्यांनी प्रसिद्ध केलेले अनुमान त्यांच्या नितांत कुलाभिमानाचे निदर्शक आहे. मात्र डॉ. केतकर यांनी, ब्राह्मण्याविषयींच्या आपल्या अभिमानाप्रमाणेच, चित्पावनांविषयींच्या आपल्या अभिमानालाहि, ब्राह्मणांतील पोटजाति एक करून चित्पावनांनी पेशवाईविषयीं अभिमान बाळगणारा उच्च वर्ग निर्माण करावयाला हवा होता, अशी कल्पना आपल्या एका पात्राच्या मुखाने वदवून, व्यापक स्वरूप दिलेले दृष्टीस पडते आणि, त्यांनी महाराष्ट्राचे नवस्मृतिकार म्हणून निर्मिलेले जे वैजनाथशास्त्री " ... देशाच्या पारतंत्र्यावद्दल ज्यांना कांहीं वाटते असे लोक कोंकणस्थांतच आहेत, आणि म्हणून मी अभिमानपूर्वक म्हणतो, की " जामदग्न्यप्रिया जातिः जामदग्न्यवला मता राष्ट्रोद्धारपरा ... " ... राज्य कोंकणस्थांचे गेले आहे आणि ते पुन्हा त्यांनी मिळविले पाहिजे ... " इत्यादि उद्गार 'गोंडवनांतील प्रियंवदे' त काढतात, त्यांनी 'ब्राह्मणकन्ये' त आपल्या या उद्दाम जात्यभिमानाला थोडी मुरड घातली असून, राष्ट्रोद्दाराच्या कार्यांत कोंकणस्थेतर 'दुय्यम'

जातींचें सहकार्य स्वीकारण्याचें औदार्य व्यक्त केलें आहे. पण, स्वजातीच्या दुरभिमानानें अंध झालेला मनुष्य अन्य जातींना किती वेळूटपणानें अन्याय करितो, याचा एक बोधप्रद मासला 'गोंडवनांतील प्रियवंदे' मधील वैजनाथशास्त्र्यांच्या या अप्रयोजक संभाषणांत पाहावयाला मिळतो. कोंकणस्थांच्या स्वातंत्र्याकांक्षेचे गोडवे गातांना वैजनाथशास्त्र्यांनीं त्रिचाऱ्या बंगाली लोकांविषयीं त्या कादंबरींत असे उद्गार काढले आहेत, कीं "ते ईस्ट इंडिया कंपनीचे कारकून ! त्यांना काय, इंग्रजी राज्यांत मोठी नोकरी मिळावी एवढीच त्यांची इच्छा !" बंगाली लोकांकडे गेलीं पस्तीस वर्षे असलेलें हिंदुस्थानांतील क्रांति-कारक चळवळीचें नेतृत्व व त्यासाठीं त्यांनीं केलेल्या बलिदानाची अद्वितीय परंपरा लक्षांत घेतली असतां, वैजनाथशास्त्र्यांनीं जात्यभिमानाच्या उथळ ऊर्मींत काढलेल्या या उद्गारांबद्दल त्यांची कोणाला कीव येणार नाही ? राजवाडे आणि केतकर यांच्यासारख्या अखिल मानव जातीच्या इतिहासाला गवसणी घालावयाला सरसावलेल्या व्यक्तींची स्वतःचें कुळ आणि जाति यांच्याविषयींच्या अभिमानाची ही तीव्रता बघितली, म्हणजे मानवी स्वभावाच्या मर्यादांविषयीं कौतुक वाटल्याविना रहात नाहीं.

डॉ. केतकर यांच्या कादंबऱ्यांचें वैशिष्ट्य त्यांची व्यापक पार्श्वभूमि व त्यांतील सामाजिक प्रश्नांचें विश्लेषण या दोन गोष्टींत आहे. यांपैकीं पहिला विशेष हा त्यांच्या परदेशवासांतून उद्भवलेला असून, त्यांचें जातिसंस्थेचें तौलनिक अध्ययन हें दुसऱ्याचें कारण होय. बाकी इतर बाबतींत त्यांच्या कादंबऱ्या शेंकडा साठ टक्के सदाशिवपेठी आहेत असें म्हटलें, तर तें खचित अयोग्य होणार नाहीं. कारण त्यांच्या महाराष्ट्रीय कादंबऱ्यांतील पात्रे बऱ्हांशीं वरिष्ठ जातींतील आणि वरिष्ठ वर्गांतील असून, त्यांत चर्चिलेले सामाजिक प्रश्नहि बहुतेक वरिष्ठ जातींना लागू पडणारेच आहेत. 'ब्राह्मणकन्या' या कादंबरींत आलेलें बेने-इस्त्राएल समाजाच्या रहाणीचें वर्णन हें त्यांच्या व्यापक दृष्टीचें एक प्रत्यंतर म्हणून दाखविलें जातें. पण त्यांच्या पत्नी, पूर्वाश्रमींच्या मिस्र कोहन, या यहुदी समाजांतील आहेत, ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां, डॉ. केतकर यांची शोधक दृष्टि नेमकी याच समाजाकडे गेली, याबद्दल आश्चर्य वाटावयाला नको. त्यांची दृष्टि जर खरोखरीच व्यापक असती, तर ती फक्त बेने-इस्त्राएलांच्याच मराठीकरणाच्या प्रश्नांत गुंतून न रहातां, खिस्ती

आणि मुसलमान या जास्त महत्त्वाच्या समाजांकडेही वळली असती. त्याचप्रमाणे, कै. आपटे यांना 'सदाशिवपेठी' म्हणून हिणविणाऱ्या या चातुर्वर्ण्यसंरक्षकाला चातुर्वर्ण्याच्या चिखलांत रतून शतकानुशतके कुजत पडलेल्या खालच्या जातींच्या दुरवस्थेकडे कधी दुःखानेही पहाण्याची बुद्धि झाली नाही, हेही लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. किंबहुना, वरिष्ठ जाति, त्यांची अधर्म्य संतति आणि अकरमाशांची उन्नति हेच काय ते डॉक्टरसाहेबांच्या कादंबऱ्यांतील जग आहे, असे म्हटले तरी शोभेल. 'परागंदा' आणि 'गांवसासू' या कादंबऱ्यांतील वातावरण नावीन्यपूर्ण व त्यांतील काहीं शृंगारिक वर्णनें उद्दाम आणि उद्दीपक वाटतात याचें कारण, त्या कादंबऱ्यांची कर्मभूमि पाश्चात्य देश आहेत, हे आहे. पण 'गोंडवनांतील प्रियंवदा,' 'आशावादी,' 'ब्राह्मणकन्या' आणि 'विचक्षणा' या कादंबऱ्यांतील वातावरणांत फारसे नावीन्य नाही; जें नावीन्य आढळते, तें त्यांत विश्लेषिलेल्या सामाजिक प्रश्नांमुळे आलेले आहे. मात्र हे नावीन्य पुष्कळदां प्रतिगामी विचारांना पोषक असे असतें, हे विसरून चालणार नाही. 'गोंडवनांतील प्रियंवदे'त विधवांच्या हातीं पोळपाटलाटणे देण्याच्या जुन्या समाजाच्या निर्घृण वृत्तीची जी तरफदारी वैजनाथशास्त्र्यांकडून करविली आहे, ती वाचल्यावर सुधारकद्वेषाच्या भरांत केतकर हे किती खालपर्यंत वाहवत जाऊ शकतात, याची चांगली कल्पना येते. "मध्यमवर्गीय स्त्रियांपैकी ज्यांच्या नशिबी पोळपाटलाटण्याशिवाय दुसरा धंदा नसे, त्यांच्यापुढे अनेक प्रकारे उपजीविका करण्याची शक्यता ज्या शैक्षणिक कल्पनेने उत्पन्न केली आहे, ती कल्पना योग्य आहे," हे "विचक्षणे" तील 'तर्कटनीती'त डॉक्टरसाहेबांनी अगदी अलिकडे केलेले विधान म्हणजे वैजनाथशास्त्र्यांच्या आचरटपणाला शालजोडीतील अहेरच होय. सामान्यतः डॉ. केतकर यांची दृष्टि ब्राह्मणादि पुढारलेल्या वर्गांपलिकडे गेलेली नसून, त्यांच्यातील मुलांमुलींची वयें वाढल्यामुळे उत्पन्न झालेला अनूढ मातृत्वाचा प्रश्न, अधर्म संतति, मिश्रविवाहाची संतति इत्यादि त्या वर्गांना लागू पडणाऱ्या प्रश्नांचीच चर्चा त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून केलेली आहे.

डॉ. केतकर यांचे नवीन सामाजिक तत्त्वज्ञान 'परागंदे' तील प्रो. गोगटे यांचे विधान, 'गोंडवनांतील प्रियंवदे' मधील शारदा, वैजनाथ आणि प्रियंवदा

यांचे संवाद, 'ब्राह्मणकन्ये' तील वैजनाथस्मृति आणि 'विचक्षणें' तील तर्कटनीति व तिच्या पुरवण्या यांतून सांठविलेले आहे. त्यांचें तारुण्य युरोप—अमेरिकेंत गेलेलें होतें. या काळांत त्यांना आलेल्या वैचित्र्यपूर्ण अनुभवांची गडद छाया त्यांच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानावर पडलेली असून, विवाहवाह्य, धर्मवाह्य आणि जातिवाह्य संततीचें भवितव्य हा त्यांचा अत्यंत आवडता सामाजिक प्रश्न होता. अविवाहित तरुण विद्यार्थ्यांचा 'जंगली ओट पेरण्याचा हक्क' त्यांनीं पर्यायानें मान्य केलेला असल्यामुळे अनूढ मातृत्वाच्या प्रश्नाभोंवतीं त्यांचें मन घोटाळावें यांत नवल नाही व वेश्याव्यवसायाचें जें समर्थन त्यांनीं सुधारकांना शिव्या देत केले आहे, त्याचेंहि एक कारण, पुरुषांचा 'जंगली ओट पेरण्याचा हक्क' त्यांनीं गृहीत धरला आहे, हेंच होय. हा प्रश्न सोडविण्यासाठीं अक्षरमाशांसारखी पण हीन समजली न जाणारी "उच्च संस्कृतीची वाहक अशी एक मोठी उघड्या तोंडाची जात" तयार व्हावयास पाहिजे, असा उपाय त्यांनीं सुचविला आहे. पण याहिपेक्षां त्यांनीं सुचविलेला दुसरा उपाय अधिक निर्दोष आणि व्यवहार्य वाटतो. तो म्हणजे पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीच्या जोडीला मातृसत्ताक कुटुंबपद्धतीचें पुनरुज्जीवन करणें, हा होय. स्त्रिया जसजशा आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र आणि स्वायत्त होत जातील, तसतशी पितृसत्ताक कुटुंबपद्धति ढांसळत जाणें अगदीं अपरिहार्य आहे. किंवाहुना आजच मातृसत्ताक कुटुंबपद्धति महाराष्ट्रांत न कळत अस्तित्वांत येत आहे. ज्या कुटुंबांत स्त्री ही पुरुषापेक्षां जास्त मिळवती आहे किंवा जिथें स्त्रीचा सामाजिक दर्जा पुरुषापेक्षां जास्त उच्च आहे, तिथ कुटुंबावर स्त्रीची हुकमत चालते, मुलेंवाळें समाजांत तिच्या नांवानें ओळखलीं जातात व तीच कुटुंबाची नेत्री समजली जाते. माझ्या पाहण्यांत एक उदाहरण तर असें आहे, कीं पति हजारों रुपये मिळविणारा व कर्ता असतांनासुद्धां, पत्नीला तिच्या सार्वजनिक कार्यक्षेत्रांतील कर्तव्यगारीमुळे उच्च सामाजिक प्रतिष्ठा लाभलेली असल्याकारणानें घरांत तिचेंच वर्चस्व आहे व कुटुंबाहि मुख्यतः तिच्याच नांवानें लोकांत ओळखलें जातें. आपल्या समाजांत होत असलेलें हें आर्थिक आणि कौटुंबिक स्थित्यंतर लक्षांत घेतलें असतां, विवाह आणि कुटुंब या दोन परस्परावलंबी संस्था जर भावी काळांत टिकावयाला हव्या असतील, तर मातृसत्ताक कुटुंबपद्धति पुनरुज्जीवित होणें अत्यंत अवश्य आहे, असेंच म्हणावें लागतें. मात्र

ही सुधारणा अमलांत येऊनहि अधर्मसंततीचा प्रश्न निश्चयाने सुटेलच, असे वाटत नाही. त्यामुळे विवाह आणि कुटुंब या संस्थांचा विनाश टळेल, एवढेच. अधर्मसंततीचा प्रश्न चांगल्या रीतीने सुटायवाला हवा असेल, तर वैजनाथस्मृतीतील तद्विषयक उदार अनुशासने प्रचलित करावी लागतील. वैजनाथस्मृति हा डॉ. केतकर यांच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाचा गाभा असून, तिच्यातील अनुशासने त्यांच्या समाजशास्त्राच्या गाढ व्यासंगाची, विशाल दृष्टिकोनाची आणि मूलगामी विचारपद्धतीची उत्कृष्ट साक्ष देतात. त्या मानाने तर्कटनीतीतील तत्त्वज्ञान प्रतिगामी आणि हिणकस आहे.

डॉ. केतकर यांच्या कादंबऱ्या वाचतांना एक गोष्ट लक्षांत ठेवली असता केव्हांहि निराशा होणार नाही. ती ही, की लोकचरिताकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टि समाजशास्त्रज्ञाची होती, कलावंताची नव्हे. अगदी लहानसहान चालीरीतीतसुद्धा त्यांना प्रागितिहासाचे अदृष्ट धागे अनुस्यूत झालेले दिसत असत. दोन वर्षांपूर्वी अनंतचतुर्दशीच्या दिवशी रात्री ते माझ्याकडे जेवावयाला आले होते. त्या वेळी शेवटच्या भातावर दूध वाढले जात असता ते एकदम माझ्याकडे वळून उद्गारले, “शेवटच्या भातावर दूध घेण्याची चाल महाराष्ट्रातील कांहीं विशिष्ट जातीतच असून त्यासंबंधी कांहीं दंतकथा प्रचलित आहेत, हे तुम्हांला माहित आहे काय?” मी या चालीसंबंधी कधीच विचार केला नव्हता व म्हणून मी मुग्ध राहिलो. तेव्हां ते पुढे म्हणाले, “मध्य आशियातील कांहीं जातीत ही चाल आहे व याबद्दल मी केव्हांतरी, लिहिणार आहे. आपल्या समाजातील चालीरीतीची ज्याला माहिती नसते, त्याने कादंबरीकार होण्याचा गर्व वाहू नये!” हे त्यांचे विधान अर्थातच मला पटले नाही. समाजशास्त्र आणि कादंबरीकार यांची भूमिका, दृष्टिकोन, आवश्यकता आणि लेखनशैली या अगदी भिन्न असतात व या गोष्टीची जाणीव न ठेवल्यामुळेच डॉ. केतकर यांच्या हातून इतक्या लालित्यहीन कादंबऱ्या निर्माण झाल्या. पण, त्यातील सामाजिक घटना आणि प्रश्न यांचे विश्लेषण इतके मूलगामी आहे, की त्या विचारशक्तीला उद्धोषित करितात, बुद्धीला हादरे देतात. इतक्या विचारप्रवर्तक कादंबऱ्या अन्य कोणत्याहि मराठी लेखकाने लिहिलेल्या नाहीत.

मात्र डॉ. केतकर या कादंबऱ्यांचे स्थान ललित वाङ्मयांत नाही; तर समाजशास्त्राच्या साहित्यांत आहे.

—प्रतिभा, जुलै १९३७

इंदु काळे व सरला भोळे

प्रो. वामन मल्हार जोशी यांची गेल्या वर्षी 'प्रतिभे' तून खंडशः प्रसिद्ध झालेली ही कादंबरी आतां पुन्हा स्वतंत्र पुस्तकरूपानें रसिक वाचकांपुढें आली आहे. मराठीतील लेखकवर्गीत प्रो. वा. म. जोशी यांना आज अग्रपूजेचा मान दिला जातो व तो सर्वच दृष्टींनीं यथार्थ आहे. त्यांच्या समकालीन किंवा नंतरच्या पिढीतील कांहीं लेखकांप्रमाणें त्यांनीं वाङ्मयाचे सारे प्रकार हाताळलेले नाहीत ; किंवा धडावर घालून खंडींनीं मोजतां यावी अशी भरहि वाङ्मयांत घातलेली नाही. पण, विचारांची शुचिता, कलेचें सौष्टव आणि कवीची सहृदयता यांचा संगम जर कोणाच्या ग्रंथरचनेत झाला असेल, तर तो प्रो. वा. म. जोशी यांच्या. त्यांच्या लिहिण्यांत एकंदरीत कलाविलास कमी, विचारविलासच जास्त. कारण त्यांची भूमिका ही सभोवतालच्या घडामोडींकडे तुच्छतेनें दुर्लक्ष करून स्वतःच्या सुखानुभूतींतच रमणाऱ्या एकांड्या कलावंताची नाही ; तर समाजाच्या सुखदुःखांशीं समरस होऊन त्याला मार्ग दाखविण्याच्या बुद्धीनें तत्त्वचिंतन करणाऱ्या उपदेशकाची आहे. मात्र ते उपदेशक असले, तरी त्यांच्या ठिकाणीं अभिनिवेश नाही. इतकेंच नव्हे, तर इतरांना जें तिरस्करणीय आणि त्याज्य वाटतें, त्यांतहि जो सदंश आढळेल, तो ग्राह्य मानण्याकडे व तेवढ्यापुरता त्याला आशीर्वाद देण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति असते. नवमतवाद या नांवानें जी एकांगी विचारप्रणाली महाराष्ट्रांत आज ओळखली जाते, तिचें आणि त्यांचें नातें वादरायणसुद्धां नाही. कारण प्रो. जोशी हे जातिवंत विरागी, - तत्त्वज्ञानासेच्या गुहेंत मनन करीत आयुष्य कंठणारे मुनि. नवमतवादाचे थिह्हर व अवखळ चाळे त्यांना कसे रुचावे ? पण, घाणीनें लिडबिडलेलें व म्हणून इतरांनीं झिडकारलेलें ब्रात्य पोर जसें एकाद्या कोंवळ्या मनाच्या माणसानें अनुकंपेनें द्रवून उचलून कडेवर घ्यावें, तशी परवां बडोद्याच्या साहित्यसंमेलनांत त्यांनीं नवमतवादाची पाठ राखली. पण, त्यांच्या स्वतःच्या लेखनांत मात्र विचार, भावना आणि भाषा यांच्या शुचितेवर इतका भर दिलेला असतो, कीं त्यांचें वाङ्मय हें केवळ अच्छोद सरोवरच वाटावें.

त्यांची प्रस्तुत कादंबरी ही मराठीतील अलिकडे प्रसिद्ध होणाऱ्या कादंबऱ्यांहून सर्वच बाबतींत अगदीं भिन्न आहे. हिंदुस्थानाचें वातावरण हें गेलीं सहा वर्षें

असहयोग आणि साम्यवाद यांच्या विरोधी आंदोलनांनीं क्षुब्ध झालेलें असून, असंख्य व्यक्तींच्या जीवनांत या दोन चळवळींनीं उलथापालथ घडवून आणली आहे. पण मराठी कथात्मक वाङ्मयांत या प्रचंड आंदोलनांचा प्रतिध्वनि उमटलेला सहसा आढळणार नाही. ज्या चळवळींत हजारों लोकांनीं अक्षरशः बलिदान केले, आणि लाखों लोकांनीं बंदिवासाच्या यातना भोगल्या, त्या चळवळींचा जणु कांहीं आपल्याला पत्ताच नाही, अशा मृतकल्प-तटस्थ मनानें स्वतःला नवमतवादी म्हणविणारे महाराष्ट्रांतील ललित लेखक लैंगिक वासनांच्या अतृप्ततेवर आपल्या लेखण्या सध्यां झिजवीत आहेत ! या लाजिरवाण्या हृदयशून्य परिस्थितीला प्रो. वा. म. जोशी यांची प्रस्तुत कादंबरी हा मूर्तिमंत अपवाद आहे. असहकारितेची चळवळ हा पार्श्वपट कल्पून त्यावर अत्यंत सहृदयतेनें रेखाटलेलें महाराष्ट्रीय सुशिक्षितवर्गाच्या जीवनाचें हें पहिलेंच शब्दचित्र होय. विशेष कौतुकाची गोष्ट अशी, कीं बडोद्याच्या साहित्यसंमेलनांत किंवा इतरत्रहि ज्या वामनरावजींनीं नवमतवाद्यांची पाठ इतक्या तडफेनें राखली, त्यांनीं या कादंबरींत कलासक्ति आणि ध्येयवाद यांतील लढा वर्णन करून, त्यांत अखेर कलासक्ति फजीत झाल्याचें दाखविलें आहे. त्यांच्या दोन नायिकांपैकीं इंदु भोळे ही कलाप्रेमी—वाटल्यास नवमतवादी म्हणा !—वर्गाची प्रतिनिधि असून, हें कलाप्रेम विवेक आणि त्याग या दोहोंनींहि कसें विवर्जित असतें व त्यामुळें तिच्या वैवाहिक जीवनाचा कसा विचका होतो, याचें अत्यंत हृदयस्पर्शी दिग्दर्शन तिच्या चारित्र्याच्या रूपानें त्यांनीं केले आहे. टॉल्स्टॉयच्या 'क्रेउत्झर सोनाटा' या लघुकादंबरींत संगीताचा वशीकरणसाधनासारखा होणारा उपयोग व तज्जन्य अनर्थ यांचें अत्यंत भेसूर वर्णन केलेले आहे. त्या मानानें संगीतानें मनांतील गूढ कामुक भावनांना न कळत मिळणारें उच्चेजन प्रो. जोशी यांनीं सौम्य रीतीनें दाखविलें आहे, इतकेंच. पण संगीताच्या परिणामाची ही मानसिक बाजू मराठींत तरी प्रथम त्यांनींच वर्णिलेली दृष्टीस पडते.

विनायकराव भोळे व नारायणराव पाठक हीं या कादंबरींतील पात्रें ध्येयवादी असून, त्यांच्या रूपानें राजकारण आणि वाङ्मय यांतील ध्येयवाद प्रो. जोशी यांनीं चित्रित केला आहे. या दोन संयमी आणि त्यागी पुरुषांच्या ध्येयवादाच्या कचाट्यांत सांपडून सरला आणि काशी या दोन प्रणयी युवतींच्या जीवनाचा

चुराडा होतो. ध्येयवाद, त्याला अवश्य असलेला आत्मयज्ञ व त्यांत पडणारी कौटुंबिक जीवनाची आहुति यांचें हें चित्र रेखाटण्यांत ध्येयवाद आणि प्रपच यांतील लढा दाखविण्याचा तर प्रो. जोशी यांचा हेतु नसेल ना ? तो लढा स्वाभाविक असून, त्याचें या कादंबरीतील चित्रणाहि करुणसुंदर आहे. पण ध्येयवादी माणसानें संसाराच्या भानगडींत पडूं नये हा त्यांतून निघणारा बोध - नारायणराव पाटकांनीं केलेला काशीच्या प्रेमाचा अब्देर हा त्याच बोधाचा निदर्शक आहे - कितपत युक्त आहे ? त्याचप्रमाणें इंदु आणि तिचा संगीतशिक्षक म्हस्कर यांच्या चरित्राच्या रूपानें प्रतिपादिलेलें कलाप्रेम हें मानसिक अवनतीला कारण होत असल्याचें तत्त्वहि कितपत निरपवाद आहे ? या दोन वादग्रस्त प्रश्नांच्या भरीला प्रो. जोशी यांनीं आणखी असहयोगाचें तत्त्वज्ञान आणून बसविलें आहे. त्या तत्त्वज्ञानाला विरोध करणारा जो प्रतिसहकार पक्ष महाराष्ट्रांत आहे, त्याचा या कादंबरींत त्यांनीं थोडा खलनायकाप्रमाणें उपयोग करून घेतल्या-सारखा दिसतो. पण प्रो. जोशी यांनीं हें लक्षांत ठेवावें, कीं त्यांना प्रिय असणाऱ्या गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाचे खरे शत्रु प्रतिसहकारी नाहींत, तर साम्यवादी आहेत व साम्यवाद्यांनीं आपल्या तत्त्वांच्या प्रसारासाठीं गेल्या दहा वर्षांत भोगलेल्या आपदा इतक्या अग्रेसर आहेत, कीं त्यापुढें गांधी आणि त्यांचे अनुयायी यांचे आत्मक्लेश निस्संशय फिके पडतील. पण प्रोफेसरसाहेबांनीं मोठ्या धूर्तपणानें गांधीवादाच्या या मूलगामी विरोधकांना आपल्या कादंबरींत स्थान दिलेले नाहीं.

प्रो. जोशी यांच्या राजकीय तत्त्वप्रणयनाचा हा एकांगीपणा सोडला, तर वाकी सर्व दृष्टींनीं ही कादंबरी उत्कृष्ट वाटते. तिच्यातील मुख्य दोष हा, कीं निरनिराळ्या व्यक्तींनीं लिहिलेल्या पत्रांतून जो व्यक्तिधर्मानुरूप भाषेचा फरक आढळावयाला हवा तो आढळत नाहीं. किंवाहुना उपरोध, विनोद; कोठ्या इत्यादि गुणविशेष साऱ्या पत्रांतून एकाच टशाचे आलेले आहेत ! जणुं कांहीं, एकाच व्यक्तीनें निरनिराळीं नांवें घेऊन हा पत्रव्यवहाराचा घोळ घातला आहे. दुसरा दोष असा, कीं, प्रत्येक ठिकाणीं विनोद अप्रस्तुत व कोठ्या अनुचित वाटतात. उदाहरणार्थ, भाऊ काळे यांच्या शेवटच्या पत्रांतील ' म्हणजे तुम्ही आणि मी मार्मिक ठरलोंच ! ' हें शेवटचें विनोदी वाक्य विरस करणारें आहे. पण कादंबरीतील एकंदर गुणौघ एवढा मोठा आहे, कीं त्यांत हे दोष लोपून

जातात. विशेषतः पत्ररूपानें कथानकाचा हलुहलू विकास करण्यांत प्रो. जोशी यांनीं दाखविलेलें कौशल्य खरोखरीच प्रशंसनीय आहे. कादंबरींतील निरनिराळ्या घटनांचें वर्णन अत्यंत मार्मिक आणि निर्व्याज विनोदाची जोड लाभल्यामुळें मनोहर झालें आहे. 'देशभक्त मेला, झालेला सुटी' अशा प्रकारच्या कांहीं पत्रांतून करुण आणि विनोद यांचा मोठा हृदयस्पर्शी मिलाफ झालेला दृष्टीस पडतो. ध्येयवाद आणि कलाप्रेम यांतून उद्भूत होणारे प्रश्न या कादंबरीच्या रूपानें इतक्या सुंदर रीतीनें महाराष्ट्रापुढें ठेवल्याबद्दल प्रो. वा. म. जोशी यांचें आम्ही अभिनंदन करितों.

—महाराष्ट्र, १३ जानेवारी १९३५

नवलपूरचा संस्थानिक

श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर यांची 'केसरी'तून यंदां खंडशः प्रसिद्ध झालेली ही कादंबरी आतां स्वतंत्र पुस्तकरूपानें वाचकवर्गापुढें आली आहे. नियतकालिकांतून एकदां प्रकाशित झालेल्या कादंबरीचा खप, तिची लगेच जर स्वतंत्र आवृत्ति निघाली, तर फारसा होत नाही, असा अनुभव नेहमीं येतो. पण, 'केसरी'सारख्या वृत्तपत्रांतून प्रकरणशः येऊनहि या कादंबरीच्या दोन स्वतंत्र आवृत्त्या पाठोपाठ निघाव्या, ही गोष्ट जशी स्वतः तात्यासाहेवांच्या लोकप्रियतेची, तशीच त्यांच्या कादंबरीच्या गुणसंभाराचीहि साक्ष देते, असें म्हटलें तर तें खचित अवास्तव होणार नाही. वस्तुतः आजच्या जवान पिढीतील उत्कृष्ट मनाला हटकून भुरळ पाडणारीं चुंबनें, निःश्वास किंवा आंसवें यांना या कादंबरीत थारा मिळालेला नाही व त्यामुळेच बहुधा राजकीय घडामोडीं-विषयीं उदासीन असणाऱ्या कांहीं टीकाकारांना ती, विशाखदत्ताच्या मुद्राराक्षस नाटकप्रमाणें, नीरस वाटली असावी. तरीसुद्धां या कादंबरीच्या पंधरवड्याच्या आंत दोन आवृत्त्या निघाव्या, याचें कोणाला आश्चर्य वाटणार नाही ? पण एका दृष्टीनें यांत नवल मानण्यासारखेंहि कांहीं नाही. महाराष्ट्रांत गेल्या पाऊणशें वर्षांमध्ये कथात्मक वाङ्मय जरी विपुल निर्माण झालेलें असलें, तरी राजकीय स्वरूपाच्या, किंबहुना व्यापक सामाजिक प्रश्नांचींहि निरनिराळीं अंगें विशद करणाऱ्या कादंबऱ्या कै. ह. ना. आपटे व डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांच्याशिवाय प्रायः कोणीच लिहिल्या नाहीत. त्यामुळे, कॉलेजांतल्या रेसिडेन्सींतून आई-वापांच्या कष्टार्जित द्रव्याचा वेदरकारपणानें धूर करित चैनीनें आयुष्य कंठणारा एक विशिष्ट जवानांचा वर्ग जरी सध्यां प्रसिद्ध होत असलेल्या प्रणयपूर्ण कादंबऱ्यांवर झुलत असला, तरी प्रणयापलिकडे आयुष्यांत अधिक स्पृहणीय अशा कांहीं गोष्टी आहेत, ही जाणीव मनांत वागविणारा व म्हणून निरनिराळ्या सार्वजनिक ग्रंथांत आस्थेनें मन घालणारा असा जो एक समंजस वाचकवर्ग आहे, त्याची बुद्धिविलासाची पिपासा अतृप्तच रहाते. ती पिपासा उत्कृष्ट रीतीनें भागविण्याचें सामर्थ्य या कादंबरीत असल्यामुळेच तिच्यावर महाराष्ट्रांतील सुबुद्ध वाचकवर्गाच्या इतक्या उड्या पडल्या, हें उघड आहे.

राजकीय कादंबरी लिहावयाचें ठरविल्यानंतर श्री. केळकर यांनी संस्थानी राजकारण हा विषय पसंत करावा, हें स्वाभाविक आहे. संस्थानी चळवळीच्या आय प्रवर्तकांपैकीं ते एक असून, त्या प्रश्नाचा प्रत्यक्ष व्यासंग केलेला त्यांच्या-इतका मर्मज्ञ पुढारी महाराष्ट्रांत दुसरा क्वचितच सांपडेल. शिवाय हिंदी राजकारणांत संस्थानी प्रश्नाइतका अद्भुतरसपूर्ण विषय दुसरा नाही. ब्रिटिश मुलखांतील राजकीय चळवळींत एकाद्या महात्म्याच्या लहरीपणासुळें जरी कांहीं काळ कमालीची अद्भुतता उत्पन्न झाली, तरी त्याच्या लहरीवर लोकमताचें नियंत्रण असल्यामुळें, तें अद्भुततेचें पर्व फार दिवस टिकूं शकत नाही. पण संस्थान म्हणजे जणूं कांहीं अद्भुतरसाची खाणच. अद्भुताचे इतके विचित्र आणि विकृत प्रकार संस्थानी राजकारणांत आढळून येतात, कीं वॅल्डेंक किंवा रेनॉल्ड्स यांच्यासारख्या कादंबरीकारांना मानवी जीवनांतलें सारें भव्य वा वीभत्स वैचित्र्य, अतिशयोक्तीचा यत्किंचितहि आश्रय न करितां, त्यांतून उपसून काढून जगापुढें ठेवतां आलें असतें. परंतु, श्री. केळकर यांनीं जरी विडंबनाचा किंवा विकृत वर्णनाचा मोह मनाला पाडणारा असा हा चमत्कृतिपूर्ण विषय कादंबरीसाठीं जाणून बुजून निवडला, तरी त्याचें चित्रण करितांना मात्र त्यांनीं विलक्षण संयम दाखविला आहे. या संयमाचीं दोन कारणें सांगतां येतील. एक तर, श्री. केळकर यांची सदभिरुचि ही इतकी चोखंदळ आहे, कीं तिला विकृतांत रमणें स्वभावतःच शक्य नाही व दुसरी गोष्ट अशी, कीं इतर कित्येक राजकीय पुढाऱ्यांप्रमाणें त्यांना झाडून सारे संस्थानिक हे टाकाऊ व म्हणून संस्थानें हीं खालसा करावयालाच योग्य असें वाटत नाही. नष्ट झालेल्या स्वराज्याचे अवशेष म्हणून तर संस्थानांविषयीं त्यांना एक प्रकारचें ममत्व वाटतेंच ; पण त्या वटलेल्या अवशेषांना पुन्हा स्वातंत्र्याचे अंकुर संधि मिळतांच फुटतील, अशीहि आशा त्यांच्या मनांत घोळत असावी. तरुणपणीं इटलीच्या इतिहासाचें परिशीलन करित असतां, त्या देशाच्या दास्यमोचनाच्या कार्मी पुढाकार घेणारा पिडमॉटचा संस्थानिक व्हिक्टर इमॅन्युएल याच्या उज्ज्वल देशाभिमानाचा जो ठसा त्यांच्या मनावर एकदां उमटला, त्यानें हिंदी संस्थानिकांविषयींचें त्यांचें धोरण एका परीनें निश्चित करून टाकलें. प्रस्तुत कादंबरी हें त्या धोरणाचें वाङ्मय स्वरूपच आहे म्हटलें तरी शोभेल.

अर्थात् या कादंबरींत संस्थानी राजकारणाच्या विकृत वाजूच्या छटा दाखविलेल्या असल्या, तरी त्या दिवाणसाहेब व त्यांचे साथीदार यांच्या लीलांच्या रूपानें. तींत रेखाटलेलें संस्थानिकाचें चित्र हें खरोखरी आदर्श वाटावें असेंच आहे. भाविक वेदांती मनुष्य हा संसारांतील त्रिविध तापांवद्दल परमेश्वराला कधींहि जवाबदार धरीत नाहीं; तर त्याचें सारें खापर तो प्रकृतीच्या मार्थीं फोडून मोकळीं होत असतो. तसाच थोडासा प्रकार या कादंबरींत झाला आहे. परमेश्वर हा कितीहि निलेंप, निर्गुण मानून चाल्लें, तरी प्रकृति ही त्याच्या आश्रयानेंच द्रंदांचे खेळ खेळत असते. त्याचप्रमाणें, संस्थानी राजकारणांत अंदाधुंदी माजवावयाला जरी दिवाणाचा वैयक्तिक दुष्टपणा वाह्यतः कारण झाल्यासारखा दिसत असला, तरी संस्थानिकाला असणारी एकमुखी अनियंत्रित सत्ता व तिचा उपयोग जवाबदारीनें करण्याची त्याची अपात्रता या दोन कारणांमुळेच, दिवाणाच्या दुर्मंत्राला काय किंवा दुर्बुद्धीला काय कारभाराचा खेळखंडोवा करण्याची संधि मिळते व या स्थितीवद्दल संस्थानिकाला अंशतः तरी दोष दिलाच पाहिजे. पण, प्रस्तुत कादंबरींतील सारें कथानक संस्थानिकाचें सौजन्य आणि दिवाणाचा दुष्टावा यांच्यांतील विरोधामुळे रंगल्यासारखें दाखविलें आहे. ही अर्थातच वस्तुस्थिति नसून, थोडी फार नवलकथाच म्हणावी लागेल. मात्र वास्तवाचा रंग या नवलकथेंत इतका गडद भरलेला आहे, कीं तिच्यांतील प्रायः कोणतीच घटना मनाला अतिरंजित किंवा असंभाव्य वाटत नाहीं. अद्भुताची झांक जर कुठें थोडी फार आढळलीच, तर ती स्वतः महाराज व त्यांची दयिता विमला हिच्या चित्रणांत. नवलरायाचा स्वराज्यदानाचा जाहिरनामा हा, औंधच्या पंतप्रतिनिधींकडे वोट दाखवून, नवलकारक नाहीं, असें 'ज्ञानप्रकाशा' नें प्रस्तुत कादंबरीवरील आपल्या टीकेत म्हटलें आहे. पण, नवलरायाचा जाहिरनामा जरी कदाचित् नवलकारक नसला, तरी त्याच्या अंमलबजावणीच्या वावर्तीत त्यानें दाखविलेला प्रामाणिकपणा मात्र खचित नवलकारक आहे. गेल्या पंधरा वर्षांत दक्षिण महाराष्ट्रांतील अनेक संस्थानिकांनीं आपल्या राज्यांतून लोकसभा स्थापन केल्या आहेत व बहुजन-समाजाच्या उन्नतीच्या चळवळीहि चालविल्या आहेत. पण, त्या सभा व त्या चळवळी यांची 'ज्ञानप्रकाशा' सारख्या पत्रांतून येणारी तपशीलवार वर्णनें आणि प्रत्यक्ष त्या त्या संस्थानांतील वस्तुस्थिति यांच्यांतील विसंवाद मुद्दाम

तिथ जाऊन अनुभवून पाहिला असतां, या कादंबरीतील नवलरायाचें चित्र हें ध्येयात्मक व म्हणून नवलपूर्ण आहे, असेंच कोणालाहि म्हणावें लागेल.

प्रस्तुत कादंबरीत वास्तव आणि आदर्श यांचा मेळ सुंदर पडलेला असून, दिवाणसाहेब, भाऊसाहेब, माईसाहेब, सुभेदार व पोलिटिकल रेसिडेंट यांची स्वभावचित्रे वास्तवाच्या आणि नवलराय, विमल, मनोहर व प्रभाकर यांची स्वभावचित्रे आदर्शाच्या दृष्टीने उत्कृष्ट वाटतात. मात्र, वास्तव काय किंवा आदर्श काय, त्यांच्या रंजनांत कुठेंहि अतिरेक झालेला आढळणार नाही. पण, संबंध कादंबरीत वापरलेल्या या स्पृहणीय संयमाचा वचपा, एका पात्राच्या वावतीत आपली विडंबनाची हौस फेडून घेऊन, श्री. केळकर यांनी पुरेपूर काढला आहे. हें पात्र म्हणजे कादंबरीच्या उत्तरार्धात ओढून ताणून आणलेला 'कॉमरेड डंखी'. वस्तुतः, श्री. केळकर यांना हें खास माहीत असलें पाहिजे, कीं मुंबई-कलकत्यासारख्या औद्योगिक शहरांतून कम्युनिस्ट चळवळी पुष्कळ दृष्टीस पडत असले, तरी संस्थानांत मात्र त्यांनी अद्याप फारसें पाऊस ठेवलेले नाही. पण, प्रस्तुत कादंबरीत ज्या कांहीं थोड्या अद्भुत चिजा आहेत, त्या सर्वांत कॉमरेड डंखीची नवलराय यांच्या दरबारांतील लुडबुड ही अद्भुततम म्हटली पाहिजे ! व त्यांतहि आणखी अद्भुत हें, कीं डंखीसारखा ज्वालामुखी आपल्या राज्यांतून आग ओकीत फिरत असतां, नवलरायानें त्याला हद्दपार न करितां उलट स्वतःच्या दरबारांत मानाची खुर्ची पटक्यां दिली !! डंखीच्या ठिकाणीं जे दुर्गुण असल्याचें श्री. केळकर यांनीं दाखविलें आहे, ते सारे कम्युनिस्टांत आहेत असें जरी घटकाभर गृहीत धरून चाललें, तरीसुद्धां डंखीच्या एकांगी स्वभावचित्रणाचें समर्थन होऊं शकणार नाही. कम्युनिस्टांच्या ठिकाणीं इतर दुर्गुण कितीहि असले, तरी आपल्या तच्चासाठीं सर्वस्वाची होळी करावयाला तयार-होण्याचा त्यांचा एक सद्गुण असा आहे, कीं ज्याच्या दीप्तीपुढें गांधीजींसारख्यांच्याहि आत्मयज्ञाचें तेज फिकें पडावें व ज्याच्याविषयीं कोणत्याहि सहृदय माणसाला आदर वाटावा. पण, श्री. केळकर यांना कम्युनिस्टांचे अगदीं वारीकसारीक दोषसुद्धां दिसले, व मीरत कटाच्या खटल्यापासून गाजत असलेला त्यांचा गुण तेवढा दिसला नाही, याबद्दल खरोखरीच मनोला अत्यंत विशाद वाटतो. श्री. केळकर आणि महाराष्ट्रांतील साम्यवादी तरुण कार्यकर्ते यांचें नातें हें कुटुंबांतील कर्ता वडील

पुरुष आणि महत्वाकांक्षेमुळे त्याची शिस्त न मानणारीं धाडसी मुलें यांच्या सारखें आहे; व डांगे प्रभृति कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांविषयीं श्री. केळकर यांना वाटणारी सहानुभूति ही या भावनेचीच निदर्शक म्हणतां येईल. पण, हें नातें विसरून जाऊन, संस्थानी राजकारणांतील या कादंबरीत, सरकार आणि राष्ट्रीय सभा यांचा आधींच रोषविषय होऊन बसलेल्या विचाऱ्या कम्युनिस्टांचें, कॉमरेड डखीच्या रूपानें, श्री. केळकर यांनीं कारण नसतांना निर्दय विडंबन करावें, हें सर्वथैव अनुचित आणि अन्यायाचें आहे. पंचवीस वर्षांपूर्वीं कोल्हटकरांच्या 'मतिविकार' नाटकाचें परीक्षण करितांना, हरिहरशास्त्र्यासारखा खलपुरुष नाटकांत घालून, जुन्या मताच्या लोकांचे फक्त दुरीणच तेवढे रेखाटल्याचा व अशा रीतीने त्यांना अन्याय केल्याचा आरोप श्री. केळकर यांनीं कोल्हटकरांवर केला होता. आज कम्युनिस्टांच्या बाबतींत तोच आरोप जर स्वतः केळकर यांच्यावर कोणी केला, तर तें गैर होईल काय ?

परंतु, अशा तऱ्हेचे कांहीं दोष जरी या कादंबरीत असले, तरी संस्थानी राजकारणाचें अंतरंग दिग्दर्शित करणारी कादंबरी म्हणून मराठी कथात्मक वाङ्मयांत तिला उच्च स्थान मिळेल, यांत शंका नाहीं. मात्र, नवलरायाच्या रूपानें जें आदर्श संस्थानिकाचें चित्र श्री. केळकर यांनीं रेखाटलें आहे, त्याच्यापासून बोध घेऊन दक्षिण महाराष्ट्रांतील किती संस्थानिक आतां प्रजेला स्वराज्यदान करितात, तें पहावें. ब्रिटिश मुलखांतील प्रजेच्या स्वातंत्र्यासाठीं चाललेल्या लढ्यांत भाग घेणारा हिकटर इमॅन्युएलसारखा हिंदी संस्थानिक निर्माण न झाला, तर न होवो. पण, स्वतःच्या प्रजेला जरी प्रामाणिकपणानें स्वराज्यदान करण्याची प्रेरणा या कादंबरीच्या वाचनानें महाराष्ट्रांतील संस्थानिकांना झाली, तरी श्री. केळकर यांनीं त्यांच्याविषयीं तींत प्रकट केलेल्या ममत्वबुद्धीचें चीज झालें, असें म्हणतां येईल. इंग्रजी ग्रंथकार हार्डी यांच्याविषयीं असें सांगतात, कीं त्यानें आपल्या लेखनाला प्रारंभ कविता लिहून केला आणि त्याची परिसमाप्तिहि अखेर महाकाव्यरचनेनें केली; व त्याला कादंबरीकार या नात्यानें ज यश मिळालें, त्यापेक्षांहि अधिक कीर्ति वार्द्धक्यांत कवि म्हणून त्याला मिळाली. श्री. केळकर यांचीहि थोडीबहुत तशीच स्थिति झाल्यासारखी दिसते. त्यांनीं आपल्या वाङ्मयसेवेला प्रारंभ कथालेखनानें केला होता, असें म्हणतात. त्यानंतर

गेल्या चाळीस वर्षांत निरनिराळ्या प्रकारचें विविध वाङ्मय निर्माण करून आतां वयाला साठी उलटल्यावर ते पुन्हा कथालेखनाकडे वळले आहेत पण, त्यांच्या या पहिल्याच कादंबरींत कथानकाचा विकास आणि स्वभावचित्रण या दोन गोष्टी इतक्या उत्कृष्ट साधलेल्या आहेत, कीं त्यांनीं कथालेखनाचा व्यवसाय जरी केवळ हौस म्हणून पुढें चालू ठेविला, तरी त्यांत त्यांना पहिल्या प्रतीचें यश मिळेल, अशी खात्री वाटते.

— महाराष्ट्र, २ सप्टेंबर १९३४

खाडिलकरांची नाट्यसृष्टि

श्री. वामन हरि धारपुरे यांनी नाट्याचार्य श्री. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांच्या नाटकांवर हा टीकाग्रंथ लिहिला आहे. मराठी वाङ्मयाला विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमांत स्वतंत्र आणि महत्त्वाचें स्थान मिळाल्यापासून, वाङ्मयाच्या निरनिराळ्या शाखांच्या अभ्यासाची आणि त्यावरोवरच त्यांवर टीकात्मक प्रबंध लिहिण्याची प्रवृत्ति दिवसेंदिवस वाढत आहे. विशेषतः, ज्या ग्रंथकारांनी मराठी वाङ्मयाला नवीन वळण लाविले, किंवा त्याच्या उत्कर्षाला प्रामुख्याने हातभार लाविला, अशा ग्रंथकारांवर समालोचक असे स्वतंत्र निबंध अलीकडे बरेच प्रसिद्ध झालेले आहेत. उदाहरणार्थ, मराठी नाटककारांचीच गोष्ट घ्या. गडकरी यांच्या नाटकांवर जोशी-साठे यांचा स्वतंत्र टीकात्मक प्रबंध चार वर्षांपूर्वीच प्रसिद्ध झालेला असून, श्री. वि. स. खांडेकर यांचाहि एतद्विषयक टीकाग्रंथ सध्या छापखान्याच्या वाटेवर आहे. जोशी-साठे यांनी किलोंस्करांवर लिहिलेला प्रबंधहि नुकताच प्रसिद्ध झालेला आहे. खुद्द प्रस्तुत ग्रंथाचे लेखक श्री. धारपुरे यांनी 'भावबंधना'वर लिहिलेली स्वतंत्र टीका साप्ताहिक प्रकाशित झालेली असून, तेहि गडकरी यांच्या सर्व नाटकांवर स्वतंत्र टीकाग्रंथ लिहितील, असें दिसतें. देवल, कोल्हटकर, केळकर आणि खरे यांच्या नाटकांवर मात्र अद्याप स्वतंत्र टीकाग्रंथ प्रसिद्ध झालेले नाहीत. पण, खांडेकर, जोशी, साठे प्रभृति नाट्य-वाङ्मयाचे टीकाकार ही उणीव फार दिवस राहूं देतील, असें वाटत नाही. किंवा, श्री. खांडेकर यांचे कोल्हटकरांच्या नाटकांवरील टीका-लेख 'मनोरंजनां'तून तीन वर्षांपूर्वीच प्रसिद्ध झालेले आहेत. या लेखांत गुरुभक्तीमुळे साहजिकच झालेली अतिशयोक्ति व इतर तत्सदृश दोष काढून टाकून, जर श्री. खांडेकर यांनी ते पुन्हां स्वतंत्र रीतीने प्रकाशित केले, तर मराठी नाटकांवरील टीकात्मक वाङ्मयांत स्पृहणीय भर पडेल. मुंबईचे शिल्पकार श्री. रघुनाथराव फडके यांनी 'रत्नाकरांत'त वेळोवेळीं लिहिलेले नाट्यविषयक टीकालेखहि मार्मिक असून, कोल्हटकर, खाडिलकर व गडकरी या प्रमुख नाटककारांच्या कृतींतील दोषांची त्यांत विदारक चिकित्सा केलेली असल्यामुळे, त्याहि लेखांचें स्वतंत्र प्रकाशन मराठी नाट्यवाङ्मयाला उपकारक होईल.

मराठी नाटककारांत खाडिलकरांचें स्थान आणि महत्त्व अनन्य आहे. किल्लेंस्कर—देवलांसारखे यशस्वी नाटककार त्यांच्यापूर्वी मराठी रंगभूमीवर चमकून गेले होते व कोल्हटकर—गडकरी ही गुरुशिष्यांची अखिल महाराष्ट्राला कौतुकास्पद होऊन बसलेली जोडी तर खुद्द त्यांच्याबरोबरच रंगभूमीवर तळपत होती. कोल्हटकर, खाडिलकर आणि गडकरी यांना एकाच वेळीं मराठी रंगभूमीवर प्रभुत्व गाजवितांना ज्यांनी पाहिलें असेल, त्यांना शुक्र, चंद्र आणि गुरु यांच्या आकाशांत क्वचित् दिसणाऱ्या युतीची आठवण खचित झाली असेल. पण एका वाजून किल्लेंस्कर—देवल आणि दुसऱ्या वाजून कोल्हटकर—गडकरी यांच्यासारख्या धुरंधर नाटककारांनीं आक्रमिलेल्या मराठी रंगभूमीवर निर्विवाद आणि अप्रतिहत असे प्रभुत्व जर सतत पंचवीस वर्षे कोणीं गाजविलें असेल, तर तें फक्त एकट्या खाडिलकरांनींच. 'कांचनगडची मोहना' हें त्यांचें नाटक प्रथम १९०४ सालीं रंगभूमीवर आलें व १९२७ सालीं त्यांच्या 'सवतीमत्सर' या नाटकाचा अवतार रंगभूमीवर झाला. उण्यापुऱ्या दोन तपांच्या या कालावधींत किती नाटककारांचे उदयास्त मराठी रंगभूमीवर होऊन गेले याचा आढावा घेतला आणि त्याबरोबरच खाडिलकरांचें तिच्यावरील अद्यापि अविचलित राहिलें प्रभुत्व लक्षांत आणिलें, म्हणजे त्या नाट्या-चार्यांच्या अद्वितीय नाट्यकर्तृत्वाची साक्ष मनाला तीव्रतेनें पटते. रंगभूमीवरील त्यांच्या या प्रभुत्वाचें स्वरूपहि इतरांच्या प्रभुत्वापेक्षां अगदीं निराळें आहे. किल्लेंस्कर—देवलांचा उदय मराठी रंगभूमीच्या प्राथमिक अवस्थेंत झालेला असल्यामुळे, निदान आज तरी त्यांच्या तिच्यावरील प्रभुत्वाचें तितकें कौतुक वाटत नाही. शास्त्रीय संगीत आणि अभिजात अभिनय या दोन गोष्टी त्या वेळीं मराठी रंगभूमीला इतक्या अपरिचित होत्या, कीं किल्लेंस्कर—देवलांच्या नाटकांत त्या दोहोंचा संगम झालेला आहे एवढ्या एकाच कारणांमुळे, लोक त्यांच्या कृतींवर त्या वेळीं लुब्ध झाले. संध्याकाळच्या वेळीं क्षितिजावर उगवलेला पहिलाच तारा पाहून मनाला जसा आल्हाद वाटावा, तशी त्या वेळीं शाकुंतल-मृच्छकटिकांचे प्रयोग पाहून लोकांची अवस्था झाली. कोल्हटकरांचें कर्तृत्व यापेक्षां अधिक भरीव आणि प्रभावी होतें. त्या वेळेपर्यंत पुराणकथालापांत गढलेल्या मराठी रंगदेवतेला, पाश्चात्य नाटककारांच्या अभिनव कला-विलासाचें दर्शन प्रथम त्यांनीं घडविलें. त्यांच्या नाटकांतील बुद्धीला

उत्फुल्ल करणारी कल्पकता, मनाला आल्हाद देणारा मृदु-सूक्ष्म शृंगार, मराठी वाङ्मयाला सर्वथैव अज्ञात असलेला मार्मिक विनोद इत्यादि गुणांमुळे त्यांच्या नाटकांनी मराठी रंगभूमीत क्रांति घडवून आणिली. शिवाय, तोंपर्यंत कर्नाटकी चालींतच गुंगलेल्या रसिक प्रेक्षकवर्गीला फारशी चालींची चटक लावून देऊन, त्यांनी संगीताच्याहि दृष्टीने रंगभूमीला नवीन वळण दिले. कोल्हटकरांच्या नाटकांतील या साऱ्या गुणांचा अतिरेक गडकरी यांच्या नाटकांतून झालेला आढळतो. त्यांचे असे नाटक क्वचितच आढळेल, कीं ज्यांत खून, बालहत्या आणि बलात्कार या अघोर पण भडक प्रसंगांचा उपयोग रसोत्कर्षासाठी केलेला नाही. कुरूपतेच्या सहाय्याने विनोदाच्या आणि अत्याचारांच्या सहाय्याने रसांचा उत्कर्ष त्यांनी साधिलेला आहे. सारांश, किल्लेस्कर हे संगीतामुळे, कोल्हटकर हे कल्पकतेमुळे आणि गडकरी हे अतिरंजनामुळे लोकप्रिय झाले असे म्हटले, तर ते खचित अयोग्य होणार नाही.

परंतु खाडिलकरांचे तसे नाही. पुष्कळांची कल्पना अशी आहे, कीं त्यांच्या नाटकांना राजकारणाची तात्त्विक भूमिका असल्यामुळे, तीं लोकांच्या भावनांना उद्दीपित करितात; उलट कांहींना असे वाटते, कीं नव्या रागदारीच्या चालींमुळे त्यांच्या नाटकांच्या लोकप्रियतेला इतकी उधाण भरती आली. पण या दोन्हीहि समजुती खऱ्या नाहीत. खाडिलकर प्रथम जे रंगभूमीवर आले, ते गद्य नाटककार म्हणूनच आले व त्या नात्याने त्यांनी इतके यश मिळविले कीं, त्या संगीताच्या काळांत दुर्वह-जीवित होऊन बसलेल्या गद्य नाटकमंडळ्यांना त्यांचीं नाटके म्हणजे केवळ संजीवनीच वाटलीं. त्यांच्या गद्य नाटकांच्या लोकप्रियतेची ही उत्तरोत्तर चढती भरती लक्षांत घेतली, म्हणजे 'पंचशरें गद्यवरें वश जी केली । नाट्यकला कवि कृष्णा माला घाली' हे त्यांनी आपल्या पहिल्या संगीत नाटकाच्या नमनांत काढलेले उद्गार अगदीं यथार्थ वाटतात. अर्थात् संगीताच्या जोरावर खाडिलकर लोकप्रिय झालेले नाहीत, हे निर्विवाद आहे. त्यांच्या नाटकांना राजकीय तत्त्वज्ञानाची भूमिका आहे, यांत शंका नाही. पण ती सर्वच नाटकांना नाही, हे एक; व दुसरें असें कीं, ती मुळींच नसतांनाहि त्यांचीं नाटके अत्यंत लोकप्रिय झालेली आहेत. उदाहरणार्थ, त्यांचे पहिले संगीत नाटक जें 'मानापमान' तें, त्यांचे पहिले गद्य नाटक जें 'सवाई माधवरावांचा

मृत्यु' त्याच्याप्रमाणेच, सर्वथैव राजकारण-विरहित आहे. पण तें नाटक त्या वेळीं इतकें लोकप्रिय झालें, कीं वाकीचीं सर्व संगीत नाटके त्याच्यापुढें काहीं काळ फिकीं पडलीं. या दोन नाटकांप्रमाणेच, त्यांच्या एकंदर तेरा नाटकांपैकीं, 'वायकांचें बंड,' 'प्रेमध्वज,' 'स्वयंवर,' 'द्रौपदी,' आणि 'सवतीमत्सर' या नाटकांनाहि राजकीय भूमिका नाही. पण, हीं सर्वच नाटके, निदान 'स्वयंवर' व 'सवतीमत्सर' हीं दोन नाटके तरी, किती लोकप्रिय आहेत, हें प्रसिद्धच आहे. 'कांचनगडची मोहना,' 'भाऊवंदकी,' 'विद्याहरण' आणि 'सत्त्वपरीक्षा' या नाटकांवरहि राजकारणाचा, अर्थात् प्रचलित, आरोप करणें कठीण जाईल. त्यांच्या प्रत्येक नाटकांत, श्री. धारपुरे यांनीं या टीकाग्रंथांत उत्तम रीतीनें विशद केल्याप्रमाणे, काहीं ना काहींतरी तत्त्व अनुस्यूत केलेले असतें, हें खरें. पण श्री. कोल्हटकर यांच्याहि नाटकांतून अशा तऱ्हेचा तत्त्व-बोधाचा प्रयत्न केलेला नाही काय ?

मग खाडिलकरांच्या या अनन्य यशाचें मर्म काय ? अशी कोणती जादू त्यांच्या नाटकांत आहे, कीं जिच्यामुळे कोल्हटकर-केळकरांसारखे धुरंधर नाटककार मार्गे पडले असतां, त्यांच्या या समकालीन कवीनें मात्र मराठी रंगभूमीवरील आपलें प्रभुत्व अबाधित ठेवावें ? याचें कारण एकच व तें म्हणजे कलेच्या दृष्टीनें असलेली त्यांच्या नाटकांची श्रेष्ठता. कलेच्या दृष्टीनें इतर कोणत्याहि नाटककारांचीं नाटके त्यांच्या नाटकांइतकीं उत्कृष्ट साधलेलीं नाहीत. गडकरी यांचीं नाटके अतिरंजनामुळे जवाहिन्याच्या दुकानांसारखीं झालीं आहेत. त्या दुकानांत जशी जिकडे पहावें तिकडे हिरेमाणकांची रेलचेल, तशी गडकरी यांच्या नाटकांत जिकडे पहावें तिकडे कल्पनांची आतषबाजी ! त्यांतील सर्वच गोष्टी प्रमाणातीत असतात. कोल्हटकरांच्या नाटकांचा वास्तवाशीं इतका विरोध असतो, कीं वाटेल ती असंभाव्य घटना त्यांत दृष्टीस पडूं शकते. पण खाडिलकरांचीं नाटके अतिशय बांधेसूद आणि प्रमाणबद्ध आहेत. त्यांत कोणत्याहि प्रकारचा अतिरेक किंवा असंभाव्यता सहसा आढळत नाही. ज्या शेक्सपिअरला त्यांनीं आपल्यापुढें आदर्श म्हणून ठेविला, त्याचेंहि अधानुकरण, दैवी आणि अमानुष घटनांचें सहाय्य घेण्याच्या वावृतीत, त्यांनीं केलेले नाही. 'हॅम्लेट' नाटकांत शेक्सपिअरनें समंध प्रत्यक्ष आणला आहे; तर 'भाऊवंदकी' नाटकांत

खाडिलकरांनीं समंधाच्या नुसत्या भासावरच काम भागविलें आहे. खुनासारखे भयानक प्रकार त्यांनीं रसोत्कर्षासाठीं कुठेंहि घातलेले नाहीत. इतकेंच नव्हे, तर करुणान्त नाटकांचें - ट्रॅजेडीचें - ठरलेलें पर्थवसान जें प्रमुख पात्रांचा मृत्यु, तें उपयोगांत न आणितां 'विद्याहरण', 'द्रौपदी' आणि 'सवतीमत्सर' हीं अगदीं आधुनिक पद्धतीचीं करुणान्त नाटके लिहून, 'ट्रॅजेडी'चा एक नवीन संप्रदाय त्यांनीं मराठींत निर्माण केला. त्यांच्या निरुपम रचनाकौशल्याची साक्ष द्यावयाला एवढें एकच उदाहरण पुरें आहे, कीं रसाची परभावधि साधण्यासाठीं इतर नाटककार जो प्रसंग प्रायः शेवटीं घालतात, तो खुनासारखा रोमांचकारी प्रसंग अगदीं आरंभाला घालूनहि, त्यांनीं 'भाऊवंदकी' नाटकांतील रसोत्कर्ष उत्तरोत्तर चढता ठेविला आहे. ज्या एका तत्त्वाचा आविष्कार आणि पुरस्कार त्यांच्या नाटकांतून केलेला असतो, त्याचे सर्व पैलू त्यांत सुंदरतेनें दाखविलेले असतात. 'भाऊवंदकी'तील शास्त्रिणींचीं भांडणें किंवा 'द्रौपदी'तील अक्षपालाचा जुगारीपणा हीं नाटकांतील प्रतिपाद्य तत्त्वाला पोषक असून त्यांच्या अनुषंगानें साधलेला उपरोधगर्भ विनोद स्वाभाविक वाटतो. उलट, गडकरी यांच्या नाटकांतील विनोद मूल कथानकाशीं इतका विसंगत असतो, कीं झाडावरील बांडगुळें छाटावीं त्याप्रमाणें, त्यांच्या नाटकांतून विनोदी पात्रें काढलीं असतां, त्यांच्या रचनेला वैगुण्याऐवजीं उलट सुटसुटीतपणाच येईल. तसेंच, खाडिलकरांचा तत्त्वांचा आविष्कार किंवा पुरस्कार करण्याची पद्धतहि अत्यंत मार्मिक आणि स्वाभाविक असते. गडकरी यांचा सुधाकर दारुवाजीवर मरतां मरतां एवढें व्याख्यान देतो आणि त्यांची वसुंधरा बलत्कारासारख्या प्रसंगीं स्त्रीजातीच्या म्हातीवर एवढें प्रवचन झोडते, कीं त्या भूमिका वठविणाऱ्या नटांइतकाच प्रेक्षकांनाहि तो सारा आचरट प्रकार अगदीं दुःसह होतो. उलट, 'दास झाल्यावरहि नवरावायकोचें नातें नाहीसें होत नाहीं' अशी कबुली दुर्योधनाच्या तोंडून बाहेर पडतांच, द्रौपदीनें राजसभेला केलेली विनंति आणि विचारलेला प्रश्न किती हृदयस्पर्शी आहे! द्रौपदीच्या त्या तुटक, मेदक उद्गारांत हृदयाला हलविण्याचें जें सामर्थ्य आहे, तें वसुंधरेच्या लंब्याचवड्या, गिरेबाज प्रवचनांत खास नाहीं. खाडिलकरांचीं नाटके जीं इतकीं यशस्वी झालीं, तीं त्यांतील कलाचातुरीच्या या श्रेष्ठतेमुळेच होय. कोल्हटकरांच्या नाटकांचा जसा कल्पकता, तसा त्यांच्या नाटकांचा ओज हा आत्मा असून,

त्यांतील इतर सर्व रसांना ओजोगुणापासून चेतना मिळत असते. वास्तव आणि कल्पनीय, व्यवहार आणि ध्येयवाद यांचा त्यांच्या नाटकांत इतका सुंदर मेळ पडलेला असतो, कीं 'भाऊवैदकी' सारखें ऐतिहासिक नाटकच काय, पण 'सवतीमत्सरा' सारखें पौराणिक नाटक बघतांनाहि, आपण अतिमानुष सृष्टीतील दृश्ये पहात नसून, समाजाचेंच चित्र पहात आहों, असें वाटते.

खाडिलकरांच्या नाटकांचें हें वैशिष्ट्य श्री. धारपुरे यांनीं या निबंधांत उत्तम रीतीनें विशद केलेलें आहे. त्यांनीं केलेली नाटकांची छाननी सामान्यतः सूक्ष्म आणि निर्दोष असून, त्यांत वादग्रस्त विधानें फारच थोडीं आढळतात. 'मानापमान' या नाटकांत कोणतेंहि तत्त्व प्रतिपादिलेलें नाही, असें त्यांनीं म्हटलें आहे. पण तें बरोबर नाही. नालायक श्रीमंतांचा उन्मत्तपणा गुणी गरीबांच्या अभ्युदयाला कसा नडतो, हें या नाटकांत सुंदरतेनें दाखविलेलें आहे. त्याचप्रमाणें 'द्रौपदी' नाटकांतील द्रौपदीचें पूर्वार्धांतील वर्तन उर्मटपणाचें आहे, व तें तिच्या महाभारतांत रेखाटलेल्या स्वभावाला धरून नाही, असें जें धारपुरे यांनीं म्हटलें आहे, तेंहि पटत नाही. स्वयंवरांतील मत्स्य-भेदाच्या प्रसंगापासून तों शेवटीं अश्वत्थाम्याच्या मस्तकांतील मणि काढून घेण्याच्या प्रसंगापर्यंत प्रत्येक प्रसंगीं द्रौपदीची प्रतिपक्षाचा अधिक्षेप करावयाला तत्पर असणारी तेजस्विता उफाळून प्रकट झालेली आहे; व ती तेजस्विता आणि 'तत्र मां प्राहसत्' इत्यादि खुद्द दुर्योधनाच्या तोंडचे उद्गार लक्षांत घेऊनच खाडिलकरांनीं आपली द्रौपदी निर्माण केली आहे. ती उर्मट वाटत नाही; तर शत्रुशिरावर पाय घावयाला केव्हांहि उत्सुक अशी वाटते. खाडिलकरांच्या नाटकांतील दोषांची जितकी चिकित्सा करावयाला हवी होती, तितकी धारपुरे यांनीं केलेली नाही, ही एक ह्या ग्रंथांतील ठळक उणीव म्हणून सांगतां येईल. अशा तऱ्हेचे काहीं दोष जरी या टीकाग्रंथांत असले, तरी त्यांतील एकंदर विवेचन मार्मिक आणि समर्पक असून, विद्यार्थ्यांना तें निस्संशय मार्गदर्शक होईल.

मृच्छकटिक

शूद्रकाचें 'मृच्छकटिक' हें नाटक ज्याला माहीत नाही, असा रसिक मनुष्य विरळा. एकंदर संस्कृत नाट्यवाङ्मयांत मृच्छकटिक, शाकुंतल, उत्तररामचरित, वेणीसंहार आणि मुद्राराक्षस या पांच नाटकांची योग्यता विशेष आहे. तथापि मृच्छकटिकाइतकी लोकप्रियता यांपैकीं एकाहि नाटकाला लाभलेली नाही. निव्वळ सौंदर्याच्याच दृष्टीनें पाहिलें, तर या नाटकाहून शाकुंतल निस्संशय श्रेष्ठ ठरेल आणि उत्तर-रामचरिताइतकी रसाची उत्कटताही पण त्यांत नाही. परंतु मृच्छकटिकाच्या लोकप्रियतेचें मर्म केवळ सौंदर्यांत नाही किंवा केवळ रसोद्रेकांतही नाही. शुक्राइतका तेजस्वी तारा आकाशांत दुसरा नाही असें नव्हे. पण, पृथ्वीला शुक्र हाच अतिशय जवळ असल्यामुळें, त्याचें दर्शन आपल्याला आनंददायक वाटतें. लोकांच्या भावनांना जें वाङ्मय अधिक जवळ, त्याच्याविषयीच त्यांना जिव्हाळा वाटतो. एखादी वस्तु किंवा व्यक्ति कितीहि सुंदर किंवा सर्वगुणसंपन्न असली, तरी तेवढ्यामुळें ती लोकांना आवडतेच असें नाही. कारण आवड ही आत्मप्रतीतीतून उत्पन्न होत असते. इष्ट सूर कानांवर पडल्याविना अनुकूल संवेदना उद्भूत होत नाही, हें जितकें गायनांत तितकेंच वाङ्मयांत अथवा व्यवहारांतही खरें आहे. "त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते -" हें कालिदासानें केलेलें वर्णन कोणत्या संस्कृत नाटकाला जर सर्वथैव लागू पडत असेल, तर तें फक्त मृच्छकटिकाला. शाकुंतल, उत्तररामचरित आणि वेणीसंहार या नाटकांतील व्यक्ति दैवी भूमिकेवर आरूढ झालेल्या व त्यांचें चरित्रही अमानुष. मुद्राराक्षसांत मानवी व्यवहाराचें फक्त रुद्र-गंभीर रुक्ष स्वरूप तेवढेंच दृष्टीस पडतें. पण, मृच्छकटिक हें मात्र सर्वस्वीं लौकिक, लोकचरितात्मक (Democratic) नाटक आहे. त्यांतील प्रायः सर्वच प्रसंग असे आहेत कीं, ज्यांविषयीं अगदीं सामान्य मनुष्यालाहि सहानुभूति वाटावी आणि त्यांतच त्या नाटकाच्या लोकप्रियतेचें बीज आहे.

तथापि, मृच्छकटिक जितकें लौकिक तितकेंच लोकोत्तरही आहे. या नाटकाचें कथानक जरी अगदीं नेहमींच्या व्यवहारांतून उचललेलें असलें, तरी तें देवांच्या

किंवा राजांच्या लीला-विलासांवर लिहिलेल्या इतर संस्कृत नाटकांच्या कथा-नकांहून यत्किंचितही कमी अद्भुत नाही. राजैश्वर्याचें वर्णन जितकें आकर्षक असतें, त्याहूनही राज्यक्रांतीचें वर्णन अधिक उद्दीपक असतें आणि एका दरिद्री तरुणाच्या केवळ गुणांवर लुब्ध होऊन, गणिकेनें त्याच्या प्रेमाखातर स्वतःच्या प्राणांवरही उदार व्हावें, यापेक्षां अधिक अद्भुत अथवा उदात्त प्रसंग दुसरा कोणता असू शकेल ? चारुदत्त आणि वसंतसेना यांचा प्रणय व तदनुषंगानें नयप्रचार, व्यवहारदुष्टता, खलस्वभाव आणि भवितव्यता इतक्या गोष्टींचें वर्णन शुद्रकानें या नाटकांत केलें आहे. समाजांतील संक्रमणाचें इतकें सूक्ष्म आणि सुंदर शब्दचित्र रेखाटलेलें संस्कृत वाङ्मयांत इतरत्र कुठेंही पहावयाला मिळत नाही. त्या दृष्टीनें मुद्राराक्षसाच्या प्रस्तावनेंत मृच्छकटिकाच्या संविधानकाची कै. का. त्रि. तेलंग यांनीं केलेली प्रशंसा अगदीं योग्य वाटते. नाटकाच्या संविधानकांतील वसंतसेनाचारुदत्तांच्या प्रणयाचा भाग जितका धैर्यक्तिक, तितकाच राज्यक्रांतीचा भाग सार्वजनिक. पण, या दोन्हीही भागांची सांगड कवीनें अगदीं आरंभापासून इतकी वेमालूम घातली आहे कीं, ते भाग दिसावयाला कितीही विसदृश आणि विलग असले, तरी परस्परांना पोषक आणि प्रेरक आहेत, अशी शैवटीं खात्री झाल्याशिवाय रहात नाही. खुद्द राजपरिवर्ताचा प्रसंग अखेरच्या अंकांत व तोही पडद्याआड घडून येतो. पण, त्याला कारण झालेली वेवंदशाही राजधानींत कशी बोकळली होती, याची कल्पना मात्र पहिल्याच अंकांत विदूषकानें, चवाठ्यावर बळी नेऊन टाकण्याचें नाकारतांना, काढलेल्या उद्गारांवरून येते. राज्यक्रांतीच्या चळवळीची एकदां उठावणी झाल्यावर, असंतुष्ट झालेले लोक क्रांतिकारकांचें बळ कसें झपाट्यानें वाढवितात, हा चमत्कारही दुसऱ्याच अंकांत दृष्टीस पडतो. त्या अंकांतील दुर्दुरकाचें स्वगत भाषण ही पुढील राजपरिवर्ताची प्रस्तावनाच होय. नाटकाचें कथानक इतकें गुंतागुतीचें असूनही, त्याची गुंफण किती कुशलतेनें केलेली आहे, याचें उत्कृष्ट विवेचन कै. श्री. कृ. कोल्हटकर यांनीं आपल्या 'तोतयाच्या बंडा' वरील टीकेंत केलें आहे.

परंतु राजपरिवर्त हा या नाटकांतील गौण विषय आहे. किंबहुना, चारुदत्ताचें असीम औदार्य आणि वसंतसेनेचें अकलंक चारित्र्य हेही या नाटकांतील

वर्णविषय नाहीत. फुलाला पाकळ्यांमुळे जरी सौंदर्य येत असले, तरी त्याचें सौरभ-सर्वस्व मृदु-सूक्ष्म पुरागांच्या मध्यवर्ती कोशांत सांठविलें असतें. त्याप्रमाणे वसंतसेना-चारुदत्तांच्या प्रणय-जीवनांतच मृच्छकटिकाचें लोकोत्तरत्व प्रत्ययाला येतें. या प्रणयजीवनाची प्रत्येक कला, प्रत्येक अवस्था कवीनें नाटकांत क्रमाक्रमानें विशद केली आहे. चारुदत्त आणि वसंतसेना यांची पहिली भेट कामदेवाच्या उत्सव प्रसंगी झाली. या पहिल्या भेटींत काय प्रकार घडला, याची कल्पना मदनिकेच्या 'शरणागताभ्युपपन्ना' या शब्दांवरून येते. वसंतसेना चारुदत्ताच्या गुांवर आधींच अनुरक्त झालेली होती. चारुदत्ताच्या औदार्याप्रमाणे वसंतसेनेच्या रूप-गुणांचा लौकिकही त्या वेळीं सर्व उजयिनी शहरांत गाजत होता. तेव्हां अशा गुणसुंदरीवर चारुदत्त लुब्ध झाला, यांत नवल कसलें ? नवल वाटतें तें या गोष्टीचें, कीं वसंतसेनेसारख्या गणिकेच्या प्रेमाचाचनेचा स्वीकार करितांना चारुदत्ताला रतिमात्रसुद्धां खंत वाटली नाही. चारुदत्त हा सामान्य मनुष्य नव्हता. त्याला धर्माधर्माचें, कर्तव्याकर्तव्याचें अत्यंत मार्मिक ज्ञान होतें. 'आदर्शः शिक्षितानां सुचरितनिकायः शीलवैलासमुद्रः।' असे उद्गार विद्यानें चारुदत्ताविषयीं प्रथमांकांतच काढले असून, नाटकांतील प्रायः सर्वच व्यक्तींनीं त्या उद्गारांचा वेळोवेळीं अनुवाद केला आहे. फार काय, त्याला वधस्तंभाकडे नेण्याची निकड करण्याच्या भरांत—, 'आगच्छ रे चारुदत्त' असा एकेरी उल्लेख असावधपणानें एका चांडाळाकडून होतांच—'अरे, आर्य-चारुदत्तं निरुपपदेन नाम्नालपसि?'—असे निषेधाचे शब्द दुसऱ्या चांडाळाच्या तोंडून लगेच बाहेर पडले. इतका अतिरिक्त आदर समाजांतील सर्व दर्जांच्या लोकांच्या मनांत ज्याच्याविषयीं वसंत होता, त्या चारुदत्ताला गणिकेच्या प्रेमदानाचा प्रतिग्रह करणें योग्य कसे वाटलें ?

आणखीही एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. चारुदत्त हा गृहस्थ होता व गृहस्थ-धर्माचें परिपालनही तो अतिशय दक्षतेनें करित असे. औदार्याच्या अतिरेकामुळे आलेलें दारिद्र्य सोडल्यास, त्याच्या गृहसुखांत अणुभरही उणेपणा नव्हता. त्याची पत्नी धूता अत्यंत पतिनिष्ठ होती. खुद्द चारुदत्तालाही आपल्या गृहिणीच्या गुणांची जाणीव नव्हती, असें नाही. घरावर दरोडा पडून, वसंतसेनेचे दागिने चोरीस गेल्याचें कळतांच, रत्नघष्ठीनिमित्त दान करण्याच्या मित्रानें,

आपल्याला माहेराहून मिळालेली रत्नमाला धूतेनें मैत्रेयामार्फत चारुदत्ताकडे पाठविली. ती रत्नमाला त्याच्या स्वाधीन करितांना—‘ यत्ते सदृशदारसंग्रहस्य फलम् ’ असे उद्गार मैत्रेयानें काढले आणि खुद्द चारुदत्ताच्याहि मुखांतून,— ‘ नाहं दरिद्रः । यस्य मम विभवानुगता भार्या .. ’—असे धन्यतेचे बोल या प्रसंगीं बाहेर पडले. पण, धूतेचें औदार्य खरोखरी किती निरपेक्ष होतें, हें वसंतसेनेशीं वागतांना तिनें दाखविलेल्या निरुपम सौजन्यावरून दिसून येतें. अशा स्थितींत, वसंतसेनेच्या प्रणयाचा स्वीकार करून, चारुदत्तानें आपल्या मुशील पत्नीची प्रतारणा कां केली ? केवळ अनुकंपेनें प्रेरित होऊन चारुदत्तानें हें कृत्य केलें असावें, अशीही एक कल्पना क्षणभर मनांत येते. कारण, चोराला आपल्या घरांतून हात हलवीत परत जावें लागलें, याची जाणीव होतांच ज्या उदारधीचा जीव हळहळतो, त्याच्याकडून कोणता अनुग्रह घडणें असंभवनीय आहे ? पण, चारुदत्ताच्या अंतःकरणांत वसंतसेनेविषयीं प्रथमदर्शनींच इतका अनुराग उत्पन्न झालेला होता कीं, अनुकंपेला तिथें थारा मिळणें अशक्य होतें. आपल्या शेजारीं उभी असलेली स्त्री दुसरी कोणी नसून वसंतसेना आहे असें मैत्रेयाच्या तोंडून कळतांच,— ‘ यया मे जनितः कामः ... ’ असे चारुदत्तानें स्वतःशींच काढलेले उद्गार पहिल्या अंकांत दिले आहेत. तेव्हां या बाबतींत तर्क करण्याचें तरी कारण काय ? वसंतसेनेच्या प्रेमाचा प्रतिग्रह त्यानें जसा अनुकंपेनें उचंबळून केला नाहीं, तसाच विकारानेंही वाहून केला नाहीं. केवळ विकाराच्या भरांत जर चारुदत्त तिच्यावर भाळला असता, तर—‘ न च मे वसंतसेनाविरहितस्य जीवितेन कृत्यम् । ’—असे निर्वाणीचे उद्गार त्याच्या तोंडून अधिकरण-मंडपांत कसे निघाले असते ?

मग चारुदत्ताचें वसंतसेनेवरील प्रेम होतें तरी कोणत्या स्वरूपाचें ? त्याचें प्रेम प्रथम अंशतः कामुक होतें, यांत शंका नाहीं. पण, प्रेमाचें पर्यवसान ज्याप्रमाणें कामांत होतें, त्याचप्रमाणें कामाचीही परिणति प्रेमांत होते. नदी जशी सरोवरांतून उगम पावते, तशीच सरोवराला ती पुष्कळ वेळां मिळतेही. शिवाय, काम हें प्रेमाचें, निदान स्त्री-पुरुषांच्या बाबतींत तरी, केवळ व्यक्त स्वरूप असतें. प्रेम हें जोपर्यंत ‘ अनंग ’ असतें, तोपर्यंतच आपण त्याला ‘ काम ’ म्हणत नाहीं. काम हें प्रेमाचें चेष्टित आहे. त्याचा अतिरेक झाला, कीं त्यांतील चारुता

नष्ट होते. द्राक्षाच्या माधुरीचा विपर्यास निव्वळ मादकतेत व्हावा, तशी केवळ अतिरेकामुळे प्रेमाची अवनति कामुकतेत होते. वायु अशरीरी असला तरी अभावात्मक नाही. त्याप्रमाणे प्रेम निष्काम असले, तरी निराधार किंवाहुना निहंतुक नसते. शिवाय निःस्वार्थ म्हणजे निहंतुक नव्हे. निहंतुक प्रेम हा एक निरर्थक कविसंकेत आहे. निराकाराचे ध्यान कदाचित् ईश्वराच्या वावर्तीत शक्य असेल. पण मनुष्याच्या वावर्तीत मात्र ते सर्वथैव अशक्य आहे. प्रेम हें भावनिष्ठ, रूपनिष्ठ किंवा गुणनिष्ठ असते. लैलाचे सौंदर्य पहावयाला मझनूचेच डोळे हवेत, ही गोष्ट काहीं खोटी नाही. विठोवाचे ओवडधोवड ध्यान सुंदर म्हणून वर्णावयाला तुकोवांचीच भावदृष्टि हवी. प्रेम आंधळे असते, हें वर्णन भावनिष्ठ प्रेमालाच लागू पडेल. डांटेचे विआट्रिसवरील प्रेम आरंभी रूपनिष्ठ होते. आपल्या 'नव-जीवनां' (Vita Nuova) त तिच्या प्रथम दर्शना-विषयी लिहितांना, तो वेषभूषणांच्या औचित्याचा उल्लेख करावयाला विसरलेला नाही. विआट्रिसच्या सहावासाचे सुख जरी त्याने कर्धांच अनुभविले नसले, तरी तिच्या चिंतनाचा आनंद तो नित्य उपभोगीत होता. दुसऱ्या खेपेस रस्त्यांत तिची दृष्टभेट झाल्यावर, त्या रार्ची पडलेल्या स्वप्नांत, आपल्या हृदयांतून ज्वाला निघून ते जळत असतां तिने भक्षण केल्याचे भीषण दृश्य डांटेने पाहिले. भक्ताने अर्पण केलेला हविर्भाग यज्ञ-देवतेने सेवन करावा, तसाच हा प्रकार नव्हे काय ? उन्मादाच्या या अग्निदिव्यांतून प्रत्येक प्रेमी जीवाला पार पडावे लागते.

चारुदत्ताचे वसंतसेनेवरील प्रेम निव्वळ रूपनिष्ठ नव्हते. वसंतसेना नुसतीच लावण्याची खाण असती, तर चारुदत्ताचे चित्त तिच्यावर इतके लोभावलें नसते व गणिकाप्रसंगाच्या नियंत्र फंदांत तर तो मुळींच पडला नसता. गणिका या दृष्टीने वसंतसेनेची जितकी म्हणून निंदा करणे शक्य होते, तितकी सर्व मैत्रेयाने त्याच्याजवळ वेळोवेळी केली होती. तिला रत्नमाला देऊन परत आल्यावर तो चारुदत्ताला म्हणाला, - "गणिका नाम पादुकांतरप्रविष्टेव लेष्टुका दुःखेन पुनर्निराक्रियते । - अरे या गणिका म्हणजे जोड्यांत शिरलेल्या खड्या-सारख्या ; लवकर निघायच्या नाहीत न् खुपल्यावांचून रहायच्या नाहीत ! " - याहून वसंतसेनेविषयी आणखी काय वाईट बोलणे शक्य होते ? तिच्या प्रत्येक कृत्याचा, प्रत्येक शब्दाचा किंवाहुना स्मिताचाही त्या अडाणी ब्राह्मणाने

विपर्यास केला आणि विचारी वसंतसेना मुसळधार पावसाला न जुमानतां अंधारांतून चिखल तुडवीत आपल्या वल्लभाला भेटावयाला आली असतां, रत्नमालेनें संतुष्ट न होऊन अधिक कांहींतरी मागावयाला ती आली असावी अशा समजुतीनें, तिच्या अभिसरणाची वार्ता जेव्हां मैत्रेय—“ भोः चारुदत्त, धनिकस्त आगतः ”—या कुत्सित शब्दांनीं उत्कंठित झालेल्या चारुदत्ताच्या कानांवर घालतो, तेव्हां तर विपर्यासाची केवळ परमावधि होते. पण, तो जो जो विरुद्ध बोले, तो तो चारुदत्ताचें प्रेम वाढतच गेलें. प्रत्युपकार करण्याच्या असमर्थतेमुळे तो जरा उदासीन असे, इतकेंच. जें प्रेम विपर्यासानें विटलें नाहीं किंवा घोर विपत्तींतही विचलित झालें नाहीं, ते विकारोद्भूत तर नव्हतेंच, पण निव्वळ रूपनिष्ठही नव्हतें. खरी रसिकता केवळ रूपनिष्ठ नसते. कारण, सौंदर्य म्हणजे रूपसंपदा नव्हे. पृथ्वीच्या पाठीवर सुंदर जलाशय थोडे नाहींत. पण राजहंसाला एक मानससरोवरच रमणीय वाटतें. चारुदत्ताच्या प्रेमाचा उगम निव्वळ रूपनिष्ठ नव्हता. वसंतसेना जशी लावण्याची खाण तशीच लालित्याची मूर्ति होती, हें खरें. परंतु तिच्या टिकाणीं याहूनही कांहींतरी अलौकिक होतें आणि त्यांतच चारुदत्ताच्या निरतिशय प्रेमाचा उगम होता.

कारण, उदात्त प्रेमाचा उदय उदात्त भावनेंतूनच होत असतो. वसंतसेनेच्या टिकाणीं केवळ रूप-गुणांचाच नव्हे, तर उदात्ततेचाही परमोत्कर्ष झाला होता. ज्याला सौंदर्य म्हणून म्हणतां येईल, तें तें सर्व तिच्या टिकाणीं आकारला आलें होतें. मनाला केवळ उन्मत्त करणारेच नव्हेत, तर उन्नत करणारेही जे जे भाव जगांत आहेत, त्यांच्या रमणीयतेची ती अधिदेवता होती. प्रत्येक वस्तूतील अंशमात्र गुण घेऊन ब्रह्मदेवानें तिलोत्तमेलाला निर्माण केली, असें म्हणतात. पण, वसंतसेनेच्या टिकाणीं उत्तम वस्तूतील उत्तम गुण तेवढेच एकवटले होते. वसंतश्रीचें यौवन, पौर्णिमेची सुषमा, कलांचें लालित्य आणि सुमनांची शुचिता यांचा समन्वय तिच्या सौंदर्यांत झाला होता. तेव्हां सौंदर्यप्रेमी रसिक चारुदत्ताला जर तिच्या टिकाणीं—Youth's vision thus made perfect—असें वाटलें असलें, तर त्यांत आश्चर्य कसलें ? “ अये, कथं देवतोपस्थानयोग्या युवतिरियम् । ”—असे जे उद्गार चारुदत्तानें तिच्याविषयीं काढलें आहेत, ते याच भावनेनें. वसंतसेनेच्या प्रेमदानानें त्याच्या जीवनाला पूर्णता आली. धृता

ही सुग्रहिणी खरी ; पण पतीच्या वैदिक जीवनांत तिला स्थान मिळाले नव्हते. त्याच्या आंतर जीवनाशीं एकरूप होण्याची पात्रताहि तिच्या ठिकाणीं नव्हती. वसंतसेनेचे दर्शन होईपर्यंत चारुदत्ताचे हृदय-मंदिर शून्यच होते. चारुदत्त ध्येयवादी होता. औदार्यामुळे जसे त्याला दारिद्र्य पत्कारावे लागले, तसाच रसिकतेमुळे तो गणिकामैत्रीला प्रवृत्त झाला. त्याच्या रसिक मनाला वसंतसेनेच्या ठिकाणीं सौंदर्याच्या ध्येयाचा साक्षात्कार झाला व अगदीं निष्पाप, निरागस मनानें त्या सौंदर्य-देवतेला त्यानें आपले सर्वस्व अर्पण केले. तारुण्यांत एक काळ असा असतो, कीं ज्या वेळीं ध्येयसिद्धीकरितां सर्वस्वाची आहुति द्यावयाला मनुष्याला दिक्कत वाटत नाही. चारुदत्तानें अंगावर फेंकलेल्या प्रावरकाला येत असलेला जाईच्या फुलांचा वास घेऊन—“ अनुदासीनमस्य यौवनं प्रतिभासते—याचें यौवन अद्याप कोमेजलेले नाही, ” असे उद्गार वसंतसेनेनें काढले आणि खरोखरीच, त्या ध्येयवादी रसिकाचें यौवन कोमेजलेलें नव्हतें, म्हणूनच त्यानें तिच्या प्रेमाचा प्रतिग्रह केला.

खुद्द चारुदत्तालाहि या गोष्टीची जाणीव होती. अधिकरणमंडपांत गेल्यावर, शकारानें त्याच्यावर केलेल्या खुनांच्या आरोपाची चौकशी करितांना, “ आर्य, गणिका तव मित्रम् ? ” असा प्रश्न जेव्हां अधिकरणिकानें त्याला विचारला, तेव्हां प्रथम तो लजेनें उद्गारला, “ मया कथमीदृशं वक्तव्यं यथा गणिका मम मित्रमिति ?—गणिकेशीं माझी मैत्री आहे असें मी कसें म्हणूं ? ” पण, दुसऱ्याच क्षणीं आपल्या या गणिकामैत्रीचें समर्थन करण्यासाठीं म्हणून त्यानें म्हटले, “ अथवा यौवनमत्रापराध्यति, न चारित्र्यम् ।—किंवा यांत चारित्र्याचा कांहीं दोष नाही.—ही सारी गुन्हेगारी यौवनाची आहे ! ” आणि तें खरेंच होतें. यौवन, प्रमाथी आणि प्रणयोन्मत्त यौवन कोणता गुन्हा, सामाजिक नीतिमत्तेचें कोणतें उल्लंघन करणार नाही ? पण, चारुदत्तानें जरी वसंतसेनेवरील आपल्या प्रेमाला पर्यायानें गुन्हा म्हटले असले, तरी तो शब्द त्या प्रेमाला लावणें योग्य होईल काय ? प्रेमाच्या दिव्यतेची कसोटी मृत्यु ही आहे. मृत्यूच्या कसोटीला ज प्रेम उतरतें, तेंच शुचि आणि शाश्वत ठरतें. चारुदत्तासाठीं वसंतसेनेनें मरण पत्कारले व वसंतसेनेसाठीं चारुदत्त सुळावर जावयाला तयार झाला. तेव्हां मृत्यूनें ज्या प्रेमावर अशा रीतीनें दिव्यतेचें शिक्कामोर्तव केले, त्या प्रेमाला

गुन्हा कसे म्हणावयाचे ? ते प्रेम म्हणजे कांहीं केवळ तारुण्यसुलभ वासनांचा अवखळपणा नव्हता. त्या प्रेमांत जसा यौवनाचा उन्माद होता, तसेच मृत्यूचे गांभीर्यही होतें. म्हणूनच शूद्रकासारख्या तपोधन राजकवीला ते प्रेम वर्णनीय वाटलें व चारुदत्ताला 'सुचरितनिकष' या विशेषणानें गौरवून त्याच्या प्रेमाची शुचिता त्यानें सूचित केली.

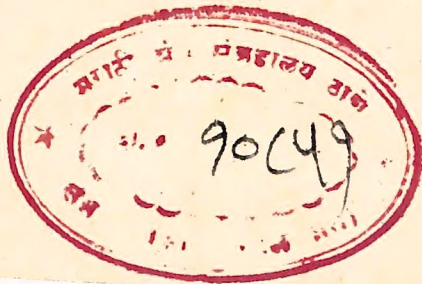
आणि नाटकाच्या शेवटीं वसंतसेनेला झालेला वधूपदाचा लाभ म्हणजे त्या प्रेमाच्या शुचितेनें सामाजिक नीतिमत्तेवर मिळविलेला जयच नव्हे काय ?

— रत्नाकर, ऑक्टोबर १९२६

परार्थी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम २६५७७ वि:मि.कं.६१

क्रमांक २२२५ नों: दि:२०१३।६०

REFBK-0010851

साहित्य समालोचनाचा आणखी एक उत्कृष्ट ग्रंथ

विलापिका

ग. त्र्यं. माडखोलकर

इंग्रजीत ज्याला Elegy म्हणतात त्या काव्यप्रकारालाच माडखोलकरांनी विलापिका हें नांव दिलें आहे आणि संस्कृत, ग्रीक, इंग्रजी, मराठी भाषांतील विलापिका किंवा तत्सम साहित्य यांचा विस्तारपूर्वक ऊहापोह आणि सूक्ष्म विवेचन केलें आहे. विलापिका पुस्तकांत रसिक विद्यार्थिवर्गाला कितीतरी प्रश्नांची उत्तरे सांपडतील. उदाहरणार्थ :

- * जगांतील प्रायः सर्वच विलापिकांत करुण आणि शांत या दोन रसांचा जो रमणीय संकर झालेला असतो तो कशामुळें ?
- * आपल्या विलापिकेंत मृत्यूविषयीं शैलेनें काढलेले उद्गार वाचून अजराला वसिष्ठांनीं धाडलेल्या संदेशाचें स्मरण होतें, तें कां ?
- * ' इन् मेमोरियम्, ' हें टेनिसनचें काव्य इतर सर्व विलापिकांहून नावीन्यपूर्ण कां वाटतें ?
- * ' लिसिडस ' या मिल्टनकृत सुप्रसिद्ध विलापिकेची विद्वद्द्वयं जॉनसननें रेवडी कां उडवली ?
- * ' अजविलाप ' हें जगांतलें सर्वश्रेष्ठ काव्य कां मानलें पाहिजे ?

**महाराष्ट्र
प्रकाशन**
अमरावती